Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini

Bešlagić, Šefik

1978

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/items/e98085cf-78a0-418b-a1ab-a122b1248ada

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

DJELA

KNJIGA LIII

ODJELJENJE DRUŠTVENIH NAUKA

Knjiga 30.

ŠEFIK BEŠLAGIĆ

NIŠANI XV I XVI VIJEKA U BOSNI I HERCEGOVINI

SARAJEVO
1978.

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

DJELA

KNJIGA LIII

ODJELJENJE DRUŠTVENIH NAUKA

Knjiga 30.

ŠEFIK BEŠLAGIĆ

NIŠANI XV I XVI VIJEKA U BOSNI I HERCEGOVINI

ANU BiH АНУ БиХ

Urednik

JOVAN VUKOVIĆ,
redovni član Akademije nauka i umjetnosti
Bosne i Hercegovine

SARAJEVO
1978.

ACADEMIE DES SCIENCES ET DES ARTS DE BOSNIE-HERZEGOVINE

MONOGRAPHIE

KNJIGA LIII

SECTION DES SCIENCES SOCIALES

Livre 30.

ŠEFIK BEŠLAGIĆ

LES »NIŠAN« (STELES FUNERAIRES MUSULMANES) DES XVe ET XVIe SIECLES EN BOSNIE - HERZEGOVINE

ANU BiH АНУ БиХ

Redacteur

JOVAN VUKOVIĆ,
membre de l'Académie des sciences et des arts
de Bosnie-Herzégovine

SARAJEVO
1978.

SADRŽAJ

Strana

RIJEČ UREDNIKA . . . . . I—IV

PREDGOVOR 9

I. UVOD 11

Postanak nišana 13

Prikazivanje živih bića u islamskoj umjetnosti 18

II. NIŠANI SA FIGURALNIM PREDSTAVAMA 24

Porijeklo i značenje figuralnih predstava na nišanima . . . 36

III. NIŠANI SA NEFIGURALNIM PREDSTAVAMA 57

Porijeklo i značenje nefiguralnih predstava na nišanima . . . 59

IV. NATPISI NA NIŠANIMA 62

V. HRIŠĆANSKI NIŠANI 78

VI. RESUME 81

VII. INDEKSI 83

ILUSTRACIJE — PRILOG (sl. 1 — 63.)

ANU
BiH
АНУ
БиХ

RIJEČ UREDNIKA

Autor studije koja se ovom prilikom pruža čitaocima da se njom inspirišu za gledanje put našeg ovamošnjeg kulturnog nasljeđa, Š. B e š l a g i ć ima za sobom svoj tridesetogodišnji trud posvećen istraživanjima bosanskohercegovačkih spomenika izraženih na kamenu.

Poslije oslobođenja, izašavši iz NOB-a (u činu višeg oficira), Bešlagić je imao srećne okolnosti: da se administrativno bavi poslovima koji će ga kasnije, vrlo brzo, uputiti u vlastita istraživanja. Poslije odgovornih administrativnih dužnosti (povjerenik sreskog, okružnog i oblasnog narodnog odbora) uskoro (1952. god.) dobija takođe odgovornu funkciju direktora Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH. Uvijek predan svom poslu, on je ovdje počeo sticati iskustva određenog naučnog rada i pribirati građu za sopstvenu obradu date kulturne tematike. On osniva godišnjak Zavoda »Naše starine«, na čijem čelu dugo fungira kao glavni urednik. Posebno se opredjeljuje za proučavanje stećaka, i tim putem idući prelazi granice bosanskohercegovačkih atara — na zapad kroz Dalmaciju i na jugoistok kroz Crnu Goru. Pri tom on svoje duže i kraće radove objavljuje u odgovarajućim glasilima čitave naše zemlje — od Beograda, Cetinja do Dubrovnika i Zadra.

Razumljivo je da u tome nisu izostala ni društvena priznanja: 27-mojulska nagrada (1972), niz odlikovanja itd.

Kao što to pokazuje i ova knjiga, Bešlagić se sada nalazi u p u n o m n a p o n u s v o j e i s t r a ž i v a č k e s n a g e, — i već nam najavljuje dva svoja oveća rada, od kojih je jedan (sa vrlo interesantnom temom) već završen, a drugi je u toku izrade.

Svoja ovdje naprijed data izlaganja u smislu ocjene djela kome sam urednik počinjem jednim dijelom svoga referata pisanog po ovlašćenju Odjeljenja društvenih nauka, i dalje dopunjujući svoju ocjenu, poslužio sam se u dobroj mjeri i mišljenjem drugog referenta Husrefa Redžića, člana naše Akademije.

Kako nam to u predgovoru naznačuje, autor je dugo godina radio na »... evidenciji stećaka na teritoriji Bosne i Hercegovine«, pa mu se je u takvim uslovima dala prilika da prikuplja »podatke i o najstarijim muslimanskim nišanima« na toj teritoriji. Pristupajući obradi i ovog klesarskog nadgrobnog materijala, autor je htio da svoju novu temu obradi u svjetlu ovako formulisane svoje propozicije: »kako su ti svojevrsni nadgrobnici vremenom nastajali, a po svojim osobinama predstavljaju zanimljivu i važnu kulturno-umjetničku pojavu stare Bosne, naročito kao izraz ukorijenjene klesarske tradicije stećaka, to se autor odlučio na sređivanje i kompletiranje prikupljenih materijala, zatim na njihovu terensku dopunu, kao i na pregled starih nadgrobnih spomenika turske Anadolije...« (riječi iz Resuméa), odakle je, kao što se vidi, proistekla ova, dosta obuhvatna, studija.

Odmah možemo konstatovati dvije osnovne činjenice: a) sam zadatak koji je Bešlagić sebi postavio jeste od velikog značaja, osobito u današnje vrijeme kada se radi na svestranijem proučavanju »kulturnog nasljeđa« u Republici, b) što je autor imao prilike da muslimanske nišane proučava u Anadoliji i da, kako se iz njegova izlaganja to vidi, u dobroj mjeri prostudira tamošnju literaturu o načinima sahranjivanja i oblicima grobova — i to je opet od osobite vrijednosti za posao ove vrste.

Prema, mislim, sistematično utvrđenom planu, poslije Predgovora, njegova poglavlja se nižu ovim redoslijedom: 1) Uvod, 2) Postanak nišana, 3) Prikazivanje živih bića u islamskoj umjetnosti, 4) Nišani sa figuralnim predstavama, 5) Porijeklo i značenje figuralnih predstava na nišanima, 6) Nišani sa nefiguralnim predstavama, 7) Porijeklo i značenje nafiguralnih predstava na nišanima, 8) Natpisi na nišanima i 9) Hrišćanski nišani.

Razgloblјenju svoju problematiku, Bešlagić v r l o s a v j e s n o i u d o b r o j m j e r i i s c r p n o obrađuje. Svaki odjeljak sam za sebe predstavlja jednu globalno zaokruženu cjelinu; opisivanja i tumačenja su davana sa pristojnom mjerom naučne akribije. Posebna je vrlina i u tome što autor izbjegava apodiktička rješenja pojedinih, za ovakav posao vrlo složenih, problema. Kao ilustracija tome mogu poslužiti ovakvi primjeri njegova teksta: »... U nešto kasnijem vremenu ženski nišani počinju da se razlikuju i po svojim oblicima, posebno po ukrasima, dok u ovom najstarijem periodu nema izrazito ženskih nišana. Po toj okolnosti izgledalo bi da je u tom najstarijem periodu bio običaj da se samo umrlim muškarcima postavljaju nišani. Naravno, z a k a t e g o r i č a n s t a v u t o m e p o g l e d u n e m a m o a r g u m e n a t a« (podvukao ja — J. V.). Dakle, jedna lijepo data o b a z r i v o s t: autor nije siguran da ga neće demantovati pronalazak koga primjera starijeg ženskog nišana (kao što je to ranije napomenuo).

On je jasno dokazao z a j e d n i š t v o stećaka i nišana (prvi su drugima u osnovi poslužili za ugled: sami klesari muslimanskih nišana bili su hrišćani, a tek u kasnijem vremenu i sami muslimani izrađuju nišane sasvim drugačijih oblika).

Osim svega, veoma je važno da zainteresovan čitalac na jednom mjestu može naći klasifikaciju raznovrsnih oblika nadgrobnih spomenika na ovome terenu.

Opsežni opisi životinjskih likova i Bešlagićeva tumačenja same motivacije ovakvog ili onakvog izražaja pojedinih figura, pri čemu on vrlo oprez-

no ispravlja starija tumačenja (posebno kad je riječ o mitološki naslijeđenim, na jednoj, i novostvorenim prikazivanjima predodžaba kako ih je običan čovjek svoga kraja mogao doživjeti, na drugoj strani, — to sve zaslužuje vrlo ozbiljnu naučnu pažnju. U tom smislu se daje i prevaga autohtonosti ovamošnje tradicije na račun kakvih prevashodnih uticaja sa strane; u tom pravcu ide i ideja o uticaju seldžučkih Turaka kao ograničenija nego što se je to moglo pretpostavljati kad je riječ o ovom starijem periodu. Vrijedna je pažnje i široka informisanost o upotrijebljenoj literaturi: 267 fusnota znači pristojnu obaviještenost.

Pohvalno se možemo izraziti i o naučnoj pismenosti autorovoj, što još i danas nije slučaj i kad čitamo objavljene naučne studije i manje priloge.

Sve ovo što je pozitivno rečeno o radu koji imam pred sobom, mislim da je potpuno zasluženo.

Sa ovom mojom ocjenom Bešlagićeve studije u izrazito dobroj mjeri se složio i naš član Akademije Husref R e d ž i ć, koji je, kao što znamo, vrlo blizak ovoj problematici kad je riječ o muslimanskim načinima građenja — u obliku k a m e n a ili drveta. Stilovi obrade kamena za ovu ili onu potrebu imaju, svakako, svoje dodirne tačke. Svoj kratki referat Redžić počinje ovim pasusom:

»Pregledao sam rad Šefika Bešlagića NIŠANI XV i XVI VIJEKA U BOSNI I HERCEGOVINI, a pročitao sam i recenziju koju je za ovaj rad napisao akademik J. Vuković.

Želim da naglasim da je ovo prvi rad iz ove oblasti, tačnije studija o nišanima XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini, iz vremena islamizacije bosansko-hercegovačkog naroda«.

Dakle, i ovim se Redžićevim riječima potvrđuje značaj ne malog Bešlagićeva poduhvata. Na svim, mogli bismo reći, slovenskim (pa kod nas i balkanskim) terenima čine se napori da se u današnjim prilikama što kompleksnije proučavaju spomenici duhovne i materijalne kulture. Obilaze se zemlje i krajevi i daleko van zemlje i terena gdje se dati spomenici nalaze, sve da bi se, kao što je to za svaki sektor društvenog razvitka potrebno, koliko treba i kako treba obuhvatile prošlosti pojedinih društvenih zajednica: i u granicama unutrašnjeg, na jednoj, i u granicama društvenih međuuticaja teritorijalno bliže ili dalje povezanih narodnih grupacija, na drugoj strani. Srećna je okolnost što u ovom slučaju imamo čovjeka koji je u podužem svom naučnom startovanju išao p o s t e p e n o, sve šire razvijajući svoja naučna saznanja u ovoj oblasti istraživanja. Imajući u vidu da se u kompleksnijem ispitivanju naučni stvaralac (ako je on stvarno takav) mora sve više udubljivati i u etnološka ispitivanja, a posebno u situacije istorijskog razvitka datog vremena i na datom prostoru, Bešlagić se je stvarno trudio da dâ što puniju mjeru istraživanja baš u ovom smislu posmatranog. U tom aspektu gledano, vrlo ilustrativnu sliku nam predočavaju njegova tumačenja, na prvi pogled vrlo neobičnih, pojava: da se nišan može naći posvećen i pravoslavnom čovjeku koji je mogao naći načina da se usmjeri u smislu k o e g z i s t e n c i j e između osvajača i pokorenog čovjeka. Za tumačenje ovakvih i sličnih pojava je potreban istančan smisao za analizu događaja o kojima se u datom momentu govori.

U prilikama koje smo doživljavali još od prvih decenija ovoga stoljeća sve vrste kulturno-istorijske zaostavštine bile su izložene nestajanju, pa čak i papir — rukopisni i štampani. Stoga moramo posvetiti punu pažnju Redžićevoj opservaciji: kako su i nišani izloženi tome procesu: »Ovi najstariji nišani ubrzano nestaju. Proces njihovog nestajanja i uništavanja je star oko jednog stoljeća...«

Povodom Redžićevih ocjena, sa posebnim primjedbama, ovdje bih se morao osvrnuti i na njegov završni pasus, gdje je on imao stvarnog osnova da primijeti: kako bi Bešlagićev rad »dobio na vrijednosti da je autor obradio društvene prilike i posebno stanje porodice u vrijeme u kome su nastali ovi najstariji nišani« u BiH. Međutim, kako ja mislim, tu se radi o dvije odvojene tematike koje se, stvarno, međusobno prepliću. A tek poslije objavljivanja ove knjige, sigurnije će se ploviti u rasvjetljavanju ove druge problematike. Da bi se išlo sigurnijim putem (kao što je u granicama svoje problematike išao Bešlagić), ovdje se moraju udruživati naše stručne grupe na širim sociološkim osnovama zasnovano. A to će se, kako se ja nadam, ostvariti u stilu projekata kakvih već imamo, putem u d r u ž i v a n j a n a š i h s t r u č n i h s n a g a.

Radovi ovakvi kao što je ovaj o kome govorim treba da budu privlačni za sve učene ljude koji se interesuju za razvitak naših d r u š t v e n i h nauka. Osim svega ostalog, Bešalgić je u svojoj studiji dao i dragocjenih priloga za naš lingvistički razvitak u granicama fonetskih evolucija u okviru našeg jezika. Od velikog interesovanja za istoričare jezika biće osvrti na tekstove nadgrobnih natpisa: on vrlo uspjelo, uglavnom možemo reći, vrši reviziju ranije tumačenih tekstova. Od osobitog značaja za naša lingvistička ispitivanja biće snimci dati u ovoj knjizi. Od kolike će vrijednosti i to biti, ovdje mogu ukazati samo na jedan primjer: na jednom nišanu u Hercegovini klesar koji hoće da kaže kako je on uklesao natpis piše: »... napravih... s o u s e m« (transkribujem latinicom), a ovo s o u s e m znači u s v e m u, s a s v i m, čim hoće da se kaže: kako je klesar (Bogdan) napravio n i š a n i urezao natpis. — Bez ovakve akribije kakva nam je potrebna u svakom naučnom radu, — kako se je to na jednom naučnom simpozijumu pokazalo, dvojica naših istoričara jezika su, i to vatreno, dokazivali: da glasovni oblik u s a (=sva) nikad nije postojao u živom govoru naših krajeva (!). O ovom problemu baš ovih dana pišem na drugom mjestu, — ali sam ovdje htio da pokažem:

a) da se bez svih i detaljnijih istraživanja na terenu n e m o g u d o n o s i t i odluke, osobito kad je riječ o pojavama koje d u b o k o zasijecaju u istorijski razvitak ove ili one grane u životu društvene kulture;

b) da ugled ljudi koji u pojedinim prilikama na ovaj način l a k o daju svoje teorijske zaključke kao novine dovode čitaoca stručnjaka u zabunu, od koje osobito mlade naše stručnjake treba oslobađati.

Nasuprot ovakvim pojavama, hoću to da kažem, potrebno je isticati ovakve naučne postupke kakvi nam se predočavaju u ovoj knjizi, za koju se nadamo da će je mnogi naši stručnjaci i m a t i r a d o u r u k a m a.

Sarajevo, 1. XII 1977. J. VUKOVIĆ

PREDGOVOR

Radeći na terenskoj evidenciji stećaka, ja sam uvijek nastojao da zabilježim i ostale teritorijalno i vremenski bliske stare bosanskohercegovačke spomenike za koje sam pretpostavljao da mogu nešto značiti za proučavanje stećaka i njihove vremenske epohe. U veoma mnogo slučajeva sam zajedno sa stećcima ili u njihovoj neposrednoj okolini nalazio stara muslimanska groblja sa nišanima koji su po svojim osobinama u mnogočemu bili bliski stećcima, zbog čega sam o njima zabilježio najvažnije podatke. Taj materijal je stalno bio prisutan u mojim proučavanjima stećaka. U mnogim radnjama o stećcima ja sam ponešto rekao i o nišanima. Međutim, cijelo to vrijeme i sami nišani su predstavljali temu u čijem okviru su iskrsavala pitanja o kojima sam morao razmišljati. Zbog velike angažovanosti na proučavanju stećaka, nastojao sam i očekivao da neko drugi pristupi obradi nišana, kao svojevrsnih dragocjenih spomenika turskog perioda.

U okviru programa rada Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH, kojim sam više godina rukovodio, uspio sam, zajedno sa saradnicima, da stvorim uslove za evidentiranje i proučavanje islamskih epigrafskih spomenika, među kojima epitafi nišana predstavljaju najbrojniji i najdragocjeniji dio. Rezultat toga je Zbornik islamskih epigrafskih spomenika M. Mujezinovića, orijentaliste-konzervatora pomenutog Zavoda, koji u nekoliko tomova izdaje Biblioteka »Kulturno nasljeđe BiH«[1]. Međutim, u pogledu proučavanja ostalih osobina nišana još uvijek smo samo na željama i očekivanjima. A godine prolaze i nišani nestaju. Kako su za mene osobito interesantni nišani najstarijeg vremenskog perioda, posebno figuralne predstave na njima, s obzirom na okolnost da u islamskoj umjetnosti nije dozvoljeno prikazivanje živih bića, odlučio sam se na sređivanje i kompletiranje materijala koje sam u toku proteklih 20 i više godina prikupljao. U tu svrhu su bila potrebna još neka dodatna terenska izviđanja, zatim uvid u literaturu, a onda i upoznavanja nadgrobnih spomenika na području turske Anadolije. Rezultat toga je ova radnja kojom sam nastojao da čitaocima pružim osnovne podatke o nišanima najstarijeg perioda, da objasnim njihovu kulturno-umjetničku vezu sa stećcima i da dadem svoj doprinos u rješavanju pitanja porijekla nišana.

---

[1] M. Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1974.

U Uvodu sam najprije rekao nešto općenito o nišanima toga perioda, a zatim o njihovim nazivima i oblicima, te o njihovoj teritorijalnoj rasprostranjenosti. Jedno poglavlje je posvećeno pregledu primjeraka nišana sa figuralnim predstavama, a drugo pregledu primjeraka sa nefiguralnim predstavama. Tome slijede posebna poglavlja pokušaja objašnjenja porijekla i značenja tih predstava. Posebnim poglavljem obuhvaćeni su natpisi nišana bosančicom koji, sami po sebi, predstavljaju zanimljiv i značajan fenomen.

Tekstu sam priložio izvjestan broj fotosa i crteža figuralnih i ostalih reljefnih motiva, kao i natpisa, što je bilo neophodno za uvid u problem.

Sigurno je da su neki vrijedni primjerci ovih starih nišana nestali već prije moje evidencije, a nije isključeno da neki do danas preostali primjerak s moje strane nije zapažen. Mislim, ipak, da je ovo što prezentiram uglavnom sav materijal koji se odnosi na najstarije nišane, čime je on trajno sačuvan i stavljen na raspolaganje stručnjacima za dalja proučavanja.

Sarajevo, avgust 1976. g. **AUTOR**

ANU BiH АНУ БиХ

I. UVOD

N i š a n i m a nazivamo uspravno stojeće kamene spomenike iznad grobova Muslimana u Bosni i Hercegovini. Naziv je preuzet iz turskog i perzijskog jezika, uz to, ima još i neka druga značenja (meta, madež, orden i dar).

Odmah treba reći da kod Muslimana nema zajedničkih grobnica i da se svaki grob obilježava sa dva nišana, jednim kod glave, a drugim kod nogu umrloga.

Oblici nišana su raznovrsni. Postoje stele koje se u svom gornjem dijelu završavaju ravno, zatim kao krov na dvije ili na tri vode. Postoje četverostrani i višestrani prizmatični stubovi koji se u svom gornjem dijelu završavaju ravno, zatim na sljeme, onda kao piramida, ili kao prikraćena piramida sa polukuglom na kraju. Postoje i cilindrični stubovi koji su na gornjem kraju zaobljeni. Nadalje, postoje prizme koje u svom gornjem dijelu prelaze u valjkast vrat na kome stoji turban. Na mnogim stubovima su isklesane raznovrsne kape. Po zavojima turbana i po kapama raspoznajemo profesije umrlih. Znatan broj nišana, dakle, imaju čovjekolik izgled. Ta antropomorfnost nišana se postiže i manjom intervencijom klesara, kada se, npr., stele ili stubovi pri vrhu zarežu i u završnom dijelu zaoble. Svi se ti oblici razlikuju i po svojim dimenzijama; jedni su tanji, a drugi deblji, neki su niski, a neki visoki. I sama klesarska obrada je različita. Ima vrlo rustičnih, ali i vrlo pravilno i precizno oblikovanih nišana. U tome pogledu se osjećaju razlike i karakteristike pojedinih krajeva. Nije teško razlikovati nišane muškaraca od nišana sahranjenih žena.

Ovdje sam iznio samo nekoliko podataka o osnovnim oblicima nišana. Postoje i neki drugi oblici, kao što postoje i varijante, pa i varijeteti ovdje navedenih. Naravno, bez sistemskog istraživanja i studija nije moguće potpuno tačno utvrditi listu svih oblika nišana i dati njihovu sistematiku.

U ovome slučaju nas interesuju nišani iz najstarijeg vremenskog razdoblja, na kojima se prepoznaje snažan utjecaj klesarske tradicije stećaka. Kako ćemo kasnije vidjeti, to razdoblje obuhvata drugu polovinu XV i XVI v. Opšta karakteristika tih nišana očituje se u njihovim relativno velikim dimenzijama i reljefnim motivima koji su direktno preneseni sa stećaka, kako onim koji su čiste dekoracije, tako i onim koji su simboli ili figuralne predstave. Osim toga, nišani domaće provenijencije toga vremena nemaju

epitafa na orijentalnim jezicima, koji će se kasnije pojaviti u velikom broju, ali imaju natpise u staroj bosanskoj ćirilici, kakvi se javljaju i na stećcima. Zbog takvih svojih osobina, nišani najstarijeg perioda se znatno razlikuju od nišana XVII, XVIII i XIX v. Neki naučni radnici su kao osnovnu karakteristiku nišana toga razdoblja istakli ne samo arhaičnost oblika nego i njihovo grubo i primitivno klesanje, što, po mome mišljenju, nema opravdanja[2]. Činjenica je da se ti stari nišani nalaze u vrlo teškom stanju — oštećeni su, prevaljeni i prelomljeni — što na posmatrača stvara utisak njihove grubosti i primitivnosti. Uistinu, ti su nišani prvobitno, iako ne svuda jednako, ali svuda pretežno pažljivo i lijepo klesarski obrađeni. Ti najstariji nišani imaju još jednu važnu osobinu — redovno su situirani zajedno sa stećcima ili su u njihovoj neposrednoj okolini.

Po narodnom predanju koje i danas u nekim krajevima postoji, ovi najstariji nišani se pripisuju turskim vojnicima koji su pri osvajanju Bosne junački poginuli. Pošto se na arapskom i turskom jeziku za Muslimana koji junačkom smrću pogine u borbi za vjeru kaže da je *šehit*, to se groblja sa takvim nišanima u narodu često nazivaju *šehitskim* ili *šehitlucima*[3]. Osim ovih u narodu se čuju i nazivi *gazijska groblja* i *groblja od feta*, zbog toga što se na arapskom jeziku junak u ratu zove *gazija* i što *feth* znači osvajanje, pa otuda i groblja iz vremena osvajanja Bosne[4].

Teško je u ovome momentu dati sasvim tačnu kategorizaciju oblika najstarijih nišana. Po M. Mujezinoviću, postoje tri glavne skupine njihovih oblika: veći obelisci, rustične stele koje se završavaju kao krov na dvije vode i nišani sa nevješto izvedenim turbanima[5]. Ne vidim razloga da se veći obelisci izdvajaju od obeliska uopšte, a ni ovi ne predstavljaju jednu od glavnih skupina, zatim stele nisu sve rustične i ne završavaju se sve kao dvostrešni krov, a onda postoji vrlo mnogo nišana sa turbanima koji nisu nevješto izvedeni. Meni se čini da je mnogo opravdanija podjela osnovnih oblika na stele, obeliske i nišane sa turbanom, a kako su i obelisci i nišani sa turbanom stubovi, samo sa različitim završecima, to bi se svi najstariji nišani, uprošteno uzevši, mogli svrstati u dvije glavne skupine: *stele* i *stubove*. Stele su uspravne ploče koje se nekada završavaju ravnom ili zaobljenom površinom, ali najčešće kao krov na dvije, a potom i na tri vode. Više puta su one gore nešto šire nego dolje, a ima i obratnih slučajeva. Stubovi su četverostrane uspravne prizme, približno jednakih debljina i širina, koje se u gornjem dijelu pretvaraju u piramidu i završavaju polukuglom, ili se pretvaraju u valjkast vrat na kome je turban sa svojim šiljastim završetkom (mudževezom). Pošto su stubovi sa piramidom i polukuglom obično relativno visoki, nazivamo ih obeliscima. Prema tome, stubovi se mogu podijeliti na obeliske i nišane sa turbanom. Ovu sistematizaciju ne bi trebalo uzeti kruto, jer postoji čitav niz među-oblika i varijanti. Neki stubovi se, npr., ne završavaju ni piramidom, ni turbanom, nego ili su nešto zaobljeni, ili su na dvije vode, sa

---

[2] A. Bejtić, *Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini*, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju..., Sarajevo 1953, 285; M. Mujezinović, n. d., 11.

[3] A. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo 1965, 583.

[4] Isti, n. d., 281 i 290.

[5] M. Mujezinović, n. d., 10.

polukuglom ili bez nje, a ima i stubova sa piramidalnim završetkom bez polukugli. Prilažem tabelu najčešćih oblika najstarijih nišana (sl. 1).

Bilo bi vrlo nezahvalno te osnovne oblike vremenski dijeliti, zbog toga što za to nemamo sigurnih argumenata. M. Mujezinović misli da su relativno najstariji obelisci, a najmlađi nišani sa turbanom[6]. Najvjerovatnije je da su se svi navedeni oblici klesali istodobno i paralelno, bez obzira na krajeve u kojima su nastajali. Ipak se čini da su masovnije najprije počele da se klešu stele, iz jednostavnoga razloga što je takve nadgrobnike bilo moguće izraditi sa najmanje teškoća, pogotovo ako su bez reljefnih motiva, ili sa malo jednostavnijih reljefnih motiva.

Ako bismo željeli da fiksiramo teritorijalnu rasprostranjenost naših nišana, i to bi, s obzirom na velika uništavanja koja su ih vremenom snalazila, bilo dosta nesigurno. Može se reći da Hercegovina i zapadna Bosna danas imaju najmanje tih starijih nišana, a da ih najviše ima istočna Bosna. Najbrojniji lokaliteti se, ipak, nalaze u širem regionu Sarajeva i oko Kalinovika, Rogatice, Goražda i Foče, gdje su Turci najprije stigli i ustalili se.

Kako sam već gore naveo, nišani su muslimanski nadgrobnici. Međutim, činjenica je da i nad izvjesnim brojem hrišćanskih grobova istoga vremenskog perioda stoje spomenici koji se ni po čemu ne razlikuju od muslimanskih nišana, osim što je na njima isklesan krst ili natpis iz kojega doznajemo da je pokopani bio hrišćanin, kao npr. u Kalimanićima kod Sokoca ili u Oprašićima kod Rogatice. Takve nadgrobnike sam nazvao *hrišćanskim nišanima*[7], te sam ih zbog toga i uvrstio u temu ove radnje.

Napominjem da se u XV i XVI v. u Bosni pojavila još jedna vrsta muslimanskih nišana. To su četvrtasti prizmatični stubovi relativno malih dimenzija, sa turbanom, koji put sa ženskom kapom, klesani od kristalnog mramora iz Makedonije, sa oskudnim dekorativnim reljefima i redovno sa natpisom na arapskom jeziku. Klesani su u Skoplju i uvezeni u Bosnu, zbog čega su nazvani »Skopaljski« ili po turskom »Ušćupski« nišani[8]. Broj tih stubića je vrlo ograničen — evidentirano ih je u svemu oko 20 primjeraka. Te nišane, zbog toga što nisu domaće provenijencije, nisam obuhvatio ovom radnjom.

POSTANAK NIŠANA

S puno razloga se postavlja pitanje postanka nišana kao nadgrobnih spomenika. Kako je došlo do toga da se nišani klešu baš u oblicima koji su poznati u našim krajevima? Gdje je i čime uslovljena prva pojava nišana uopšte? Na žalost, tim pitanjima se još nismo ozbiljnije bavili, zbog čega nije ni moguće danas na njih dati potpune i sasvim sigurne odgovore. A bez odgo-

[6] Isto.

[7] Š. Bešlagić, *Hrišćanski nišani XV v. u Bosni*, Zbornik Svetozara Radojčića, Beograd 1969, 25—29.

[8] M. Mujezinović, n. d., 13—14.

vora na ta pitanja nije moguće ni nišane kao svojevrsnu kulturno-umjetničku pojavu u Bosni i Hercegovini do kraja objasniti.

Rezultati istraživanja postanka nišana u našim krajevima mogli bi biti od utjecaja i na istraživanja koja se odnose na neka svojstva stećaka. Dosada, naime, nije utvrđeno ni kako su nastali uspravno stojeći stećci. Kako je poznato, glavni osnovni oblici stećaka su ležeći oblici — ploča, sanduk i sljemenjak. Od ukupno 66.478 stećaka, koliko ih je u svemu evidentirano, 95,5% otpada na ležeće oblike[9]. Ako od uspravnih odbijemo krstače, onda ostali uspravni — stubovi i stele — zauzimaju svega 3,9% ukupnog broja stećaka. Utvrdili smo da se takvi stećci nalaze uglavnom u istočnim krajevima Bosne i da po vremenu nastanka spadaju u kraj perioda egzistencije stećaka. Teritorij i vrijeme nastanka stećaka u obliku stubova i stela, kao i neka druga njihova svojstva, bili su razlozi što sam u nekim svojim objavljenim radovima izrazio pretpostavku da su oni nastali pod utjecajem muslimanskih nišana[10]. Zbog toga smatram da bi utvrđivanje postanka nišana moglo posredno pomoći i utvrđivanju postanka uspravno stojećih stećaka.

Prije svega, treba reći da su nišane u naše krajeve donijeli Turci. U jednoj radnji posvećenoj nišanima u Bosni i Hercegovini, S. M. Traljić je uzgred rekao da su obradu kamena za nadgrobnike Turci primili od Arapa i donijeli je u Bosnu u nešto izmijenjenom obliku[11]. U jednom članku koji se odnosi na stara muslimanska groblja u Sarajevu D. Grabrijan je naveo da Arapi, prvi nosioci islama, nisu poznavali nadgrobnike u obliku nišana. On je tom prilikom rekao da nišani možda potječu iz Turkestana i da su možda u srodstvu sa predistorijskim menhirima[12]. Ostali naučni radnici se nisu osvrtali na ovo pitanje.

Nešto prije dolaska u Bosnu, Turci su osvojili znatne oblasti današnje Srbije i Makedonije. Oni su posebnu pažnju posvetili vojnoj i ekonomskoj organizaciji Skopskog krajišta, koje im je dugo vremena bilo važna baza za dalja nadiranja na zapad i sjever. Tada je već iskorištavan makedonski mramor za klesanje nišana uglednijim ličnostima. Bili su to relativno mali četvrtasti stubovi, pretežno sa turbanima, sa malo geometrijskih dekoracija, u početku bez natpisa. Kada su Turci stigli u Bosnu, tu i tamo, prvenstveno u kasabe, po porudžbini je stigao i postavljen poneki takav nišan. To je bilo u drugoj polovini XV v., ali uglavnom u XVI v. Poznati primjerci su u Sarajevu, Foči i nekim drugim mjestima. Nazvani su *skopaljskim nišanima*[13]. U kasnijim vijekovima klesani su u Skoplju i nešto veći, kako muški tako i ženski, nišani, od kvalitetnijeg kamena, bogato ukrašeni pretežno floralnim stilizacijama, pa su takvi stizali i u Bosnu. Zvali su ih *carigradskim* ili *stambolskim nišanima* zbog toga što su se prije pojavili u Istanbulu. Neki od takvih su i danas sačuvani, npr. oni vezirski u Travniku. U Istanbulu oko

---

[9] Š. Bešlagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971, 48.

[10] Š. Bešlagić, *Hrišćanski nišani XV v. u Bosni*, Zbornik Svetozara Radojčića, Beograd 1969, 25; Isti, *Stećci i njihova umjetnost*, Sarajevo 1971, 28.

[11] S. M. Traljić, *Muslimanski nadgrobni spomenici*, Narodna uzdanica — Kalendar za 1940. g., 193.

[12] D. Grabrijan, *Muslimansko groblje*, Novi Behar XI, br. 5—6, 71—73.

[13] M. Mujezinović, n. d., 13—14.

mnogih džamija, posebno na Ejubu, gradskoj periferiji sa brojnim starim i novim grobljima, vidio sam vrlo mnogo lijepo klesanih i ukrašenih nišana, vrlo sličnih primjercima u Bosni koji su nazvani stambolskim ili carigradskim. Većina njih imaju i natpise, po kojima se vidi da su iz XVII i kasnijih vijekova. U nekim gradovima Turske, posebno u Anadoliji, npr. u gradu Kayseri, postoji veliko muslimansko starije groblje na kome su nišani uglavnom u obliku slabije klesanih a dosta velikih stela i četverostranih stubova, različitih završetaka, bez ukrasa i natpisa. Slično groblje, sa vrlo mnogo većih grubo klesanih stela i stubova, bez ukrasa i natpisa, vidio sam i u Konji (sl. 2). I u nekim selima Anadolije sam vidio takve nišane. I u nekim mjestima Makedonije postoje stara muslimanska groblja sa grubo klesanim kamenim stelama, bez ukrasa i natpisa. Takvo groblje sam još prije 20 godina vidio u Debru (sl. 3).

Na osnovu ovih podataka vidljivo je, prije svega, da su skopaljski i carigradski nišani upotrebljavani i u Bosni, zatim da su i neki bosanski nišani klesani po ugledanju na skopaljske, ali je za nas najvažnija okolnost da su najstariji bosanskohercegovački nišani u obliku stubova i stela mogli imati svoje uzore u grubo klesanim nišanima koje sam evidentirao u Kayseriu, Konji i nekim drugim mjestima Anadolije, kao i u nekim mjestima Makedonije.

Posebno je zanimljiva činjenica da su Seldžuci u Turskoj svoje nadgrobnike najčešće klesali u obliku stela. Bile su to stele raznih tipova. Stele pretežno manjih dimenzija koje su se u gornjem dijelu završavale ravno, na dvije vode, na luk, na prelomljeni luk ili na prelomljeni luk sa još nekoliko lučnih izbočenja prije zašiljenog završetka — vidio sam u Arheološkom muzeju u Akšehiru i u Muzeju skulpture uz Indže minare medresu u Konji. Neke stele, iz Akšehira publicirao je u jednoj svojoj radnji Rifki Melul Meridž (sl. 4)[14]. U istoj radnji su objavljeni i neki primjerci seldžučkih nišana iz Akšehira u obliku stubova sa turbanima. Takav nišan je bio iznad Nasrudin-hodžinog groba[15]. Kako je poznato, ovaj čuveni turski satiričar-humorista dugo je vremena živio u Akšehiru, gdje je krajem XIII v. i umro.

Izgleda da su seldžučke stele i uopšte seldžučki nadgrobnici najbrojnije zastupljeni u Ahlatu, u istočnoj Anadoliji. Tamo su oni veoma bogato ukrašeni i redovno posjeduju natpise na arapskom jeziku. Nedavno je objavljeno veliko djelo o tim ahlatskim nišanima od autora Beyhan Karamagaralia iz kojega se vidi da ti nadgrobnici predstavljaju najviši umjetnički stepen te vrste turske umjetnosti[16] (sl. 5).

Iz uvida u dostupnu literaturu i pregleda jednog dijela terena u Turskoj, posebno u Anadoliji, mislim da se može reći da su osmanski Turci upravo

---

[14] R. M. Meridž, *Akšehir turbe ve mezarlari*, Turkyat Medžmuasi V — Istanbul 1935.

[15] Isti, n. d., sl. 18, 22, 34, 50 i 56. U Akšehiru i danas postoji Nasrudin-hodžino turbe, podignuto u seldžučkom stilu (obnovljeno 1905. g.) koje je predmet interesa velikog broja posjetilaca.

[16] B. Karamagarali, *Ahlat mezartašlari*, Ankara 1972.

od Seldžuka prihvatili klesanje svojih nadgrobnih spomenika kako u obliku stela tako i u obliku stubova sa turbanima. Preko osmanskih Turaka ti nišani su preneseni u Bosnu.

U traženju i objašnjavanju veza između seldžučkih nišana, evidentiranih u Turskoj, i kasnijih osmanskih, odnosno turskih nišana, kako onih na azijskom tako i onih na evropskom (balkanskom) teritoriju, a dosljedno tome i najstarijih nišana u Bosni, dosta važnu ulogu imaju reljefni motivi tih nadgrobnika. Na više primjeraka nišana u Akšehiru vidio sam sjedeću ljudsku figuru. Koji put je to bila predstava žene za đerđefom. Te figure su obično okružene biljnim stilizacijama — grančicama i cvjetovima. Na dvjema stelama sam vidio scenu sa konjem, konjanikom i sokolom mu na ruci. Jedna stela je imala predstavu ptice u letu. R. Meridž je objavio i jednu stelu iz Akšehira na kojoj je isklesan niz rozeta i nekih vrpca[17]. Na više njegovih fotosa se vide stele sa figuralnim predstavama[18] (sl. 6). Nekoliko primjeraka takvih stela objavio je i B. Karamagarali u pomenutoj knjizi[19].

U poglavlju ove radnje koje se odnosi na prikazivanje živih bića u islamskoj umjetnosti rečeno je da su se Seldžuci relativno mnogo koristili takvim motivima u svojoj umjetnosti. Što se turskog teritorija tiče, ta pojava je naročito uočljiva u Konji. U Muzeju skulpture uz Indže minare medrese vidio sam dijelove kamene plastike, sakupljene sa zidova starog grada i vladarskih dvoraca, na kojima su predstavljeni lavovi, antilope, ribe, grifoni, zmajevi, orlovi, figure anđela i dr. I na fragmentima štuka u istome muzeju vide se razne životinjske figure. Karataj muzej u Konji posjeduje veću zbirku fajansnih pločica, štuko-fragmenata i gipsanih odljeva štuko-plastike na kojima vidimo raznovrsne figure — ptice, lavove, srne, pse, konje, fantastične životinje, sjedeće ljudske figure, pa i scene u kojima konjanik gazi i ubija lava, odnosno zmaja.

Među još neizloženim i neproučenim kamenim dijelovima jednog seldžučkog bunara u Etnografskom muzeju u Afionu vidio sam reljefne predstave konja, jelena, psa, jahača na konju, zmaja i neke druge motive.

Posebno je značajno turbe seldžučke princeze Hatun Hudavent u anadolskom gradu Nigde, s početka XIII v., na čijim stranama, uz geometrijske dekoracije, vidimo predstave lavova i stilizovanih ptica sa ljudskim glavama[20].

Zbog svega toga ne treba da nas čudi što se i na seldžučkim stelama pojavljuju figuralne predstave.

U traženju porijekla seldžučkih nadgrobnika moramo uzeti u obzir kako kulturno nasljeđe tako i razne umjetničke utjecaje. Oblik stele Seldžuci su mogli uzeti sa raznih strana, s obzirom da se taj oblik naširoko u svijetu upotrebljavao, ali mislim da u tome pogledu najprije dolazi u obzir običaj naroda Kavkaza, prvenstveno Armenaca i Gruzijaca, gdje je umjetnost nadgrobnih spomenika takvog oblika već u X i XI v. bila dosta razvijena. Armen-

---

[17] R. M. Meridž, n. d., sl. 45.

[18] Isti, n. d., sl. 33 — spomenik br. 62, 63 i 64 i sl. 39 — spomenik 65, 89 i 15.

[19] B. Karamagarali, n. d., sl. 3, 5, 6, 7 i 8.

[20] K. O. Dorn, *Islamska umjetnost* (prevod s francuskog), Novi Sad 1971, 165.

ski *hačkari* su po svojim oblicima, a i po ukrasima, najbliži seldžučkim stelama. Armenski hačkari obiluju geometrijskim stilizovanim ornamentima, što je perzijsko-seldžučki islamski utjecaj (sl. 7).

U jednom dijelu reljefnog repertoara anadolskih seludžkih stela, naročito onih starijih, osjeća se utjecaj stare centralno-azijske predislamske postojbine (zmajoliki i Rumi motivi), a u dobrom dijelu toga repertoara se jasno vidi ono što su Seldžuci donijeli iz islamske Perzije (geometrijska ornamentalna stilizacija i natpisi). Ta veza sa armensko-gruzijskim nadgrobnim spomenicima je samo jedan vid, inače u istoriji umjetnosti ustanovljenih, međusobnih umjetničkih utjecaja. Poznato je, npr., da su Seldžuci od Armenaca preuzeli izgradnju višekutnih i valjkastih turbeta sa piramidalnim i stožastim krovovima, kao i oblaganje tih turbeta kamenim pločama, te njihovo raščlanjivanje u slijepe arkade[21], a da su Armenci od Abasida i Seldžuka preuzeli svod u stalaktitima, zatim sjedeću ljudsku figuru (vladara u slavi) i figuru muškarca u stojećem stavu sa gazelom na ramenu, kao i neke zoomorfne motive kojima su se koristili u kamenoj plastici[22]. Za ilustraciju tih uzajamnih utjecaja mogu navesti još jedan zanimljiv primjer. Među turskim srednjovjekovnim anadolskim nadgrobnicima nalazi se i izvjestan broj takvih koji su klesani u vidu ovna ili konja, što se objašnjava staroturskim predislamskim kulturnim nasljeđem. Takvi spomenici nisu nađeni ni u Vizantiji niti u nekoj drugoj hrišćanskoj zemlji, osim u Armeniji i Gruziji. Na nekim od tih u Armeniji uklesani su motivi krstova. Nije tačno ustanovljeno kome ti spomenici pripadaju, ali se pretpostavlja da su ih klesali i postavljali nekadašnji Turci koji su umjesto u islam otišli u hrišćanstvo[23] (vidi sl. 7).

Na drugom mjestu ove radnje naveo sam da su u Samari u IX i X v. postojali seldžučki nadgrobnici u vidu zemljanih cilindričnih sudova sa slikanim portretima, zvani *stele sa likovima*, kao i da su ti nadgrobnici imali veze sa *balbalima*, kamenim statuama koje su u Mongoliji u IX v. postavljane ispred grobova seldžučkih prinčeva.

Dakle, što se tiče oblika naših najstarijih nišana, mislim da njihov postanak treba tražiti u seldžučko-osmanskoj liniji razvoja nadgrobnih spomenika. Mislim da se može reći da je seldžučka stela nešto prilagođen armensko-gruzijski hačkar, udružen sa centralnoazijskim i perzijsko-islamskim kulturnim nasljeđem, a da je nišan sa turbanom u svojoj osnovi originalan seldžučki tip nadgrobnika koji se kasnije u osmanskom periodu dalje razvio. Što se, pak, samih reljefnih motiva naših nišana tiče, mislim da su oni direktan prenos sa stećaka. Za potpunije objašnjenje figuralnih predstava na nišanima, moramo uzeti u obzir i seldžučku komponentu koja se na svojevrstan posredan način odrazila. Nisu naši nišani direktno preuzeli određene figuralne motive sa seldžučkih stela, ali je liberalno seldžučko gledanje na

---

[21] I s t o, tamo; C. J. D u R y, *Islamski svijet*, (prevod s njemačkog), Rijeka 1971, 106; *Historija čovječanstva — kulturni i naučni razvoj* — sv. III, knj. 3 — *Velike civilizacije srednjeg vijeka*, drugi i treći dio, Zagreb 1972, 131.

[22] K. O. D o r n, n. d., 84; I s t a, n. d., crtež 37 i 38 na str. 87 i slika u boji na str. 89.

[23] B. K a r a m a g a r a l i, n. d., 26—29, sl. 91—100.

predstave živih bića u umjetnosti doprinijelo stvaranju relativno povoljne klime da nišani, iako objekti islamske umjetnosti, prihvate figuralne predstave stećaka.

Kada je ovaj rukopis već bio gotov, došla mi je do ruku radnja K. O. Dorn, objavljena u zborniku Ars Orientalis III, iz 1959. god., koja se odnosi na jednu skupinu seldžučkih kamenih nadgrobnih spomenika iz lapidarija Arheološkog muzeja u Afyonu, u turskoj Anadoliji. Skupina se sastoji od 8 primjeraka, prenesenih sa nedalekog lokaliteta Turbe u Bojali Keju, osim jednoga koji je sa porušenog groblja u Afyonu. Radi se o pločama, kao dijelovima nadgrobnika u obliku sarkofaga, ali izgleda da je tu bilo i homogenih sarkofaga, jer je jedan od tih kamenova imao dužinu 192, a širinu 60 cm.

Na stranicama ovih kamenova iz Afyona vide se plitki reljefi sa predstavama jelena, konja, ptica, zmajeva, konjanika sa kopljem ili sa zastavom, a na jednoj strani se vidi scena sa ljudskom figurom, zatim sa konjem i konjanikom koji drži koplje, a onda i sa četveronožnom životinjom sličnoj biku, ali sa glavom sfinge na kojoj je troroga kruna. Na jednom nadgrobniku je prikazana scena lova na jelena, sa konjanicima, sokolom i psom (sl. 8). Na jednom drugom kamenu se vidi scena turnira sa dvojicom konjanika. Osim ovih figuralnih predstava, na ovim spomenicima vidimo i cikcak ukrase, a onda i kružne vijence, od kojih je jedan tordiran.

Proučavajući ove reljefne motive, autor je našao dosta veza sa seldžučkim spomenicima u njihovoj staroj postojbini iz predislamskog perioda. Pri tome ima na umu slične motive na ranosrednjovjekovnim turskim spomenicima u Sibiru i u Mongoliji, zatim ima na umu i kirgijske crteže na stijenama u Gornjem Jeniseju i u oblasti Lene. Autor uzima u obzir i srednjovjekovne stele, tzv. »balbale«, a onda i poseban tip stela sa geometrijskim motivima, nazvanim astronomskim kamenim strelama, koje su datirane u vrijeme od VII do IX v. Neke motive afyonskih spomenika autor dovodi u vezu sa šamanističkim gledanjem na svijet srednjoazijskih stepskih naroda (ptica, konj i dr.). Bliže paralele nekih motiva autor je našao u seldžučkoj profanoj umjetnosti is XI—XII v.

Na osnovu svega, autor tvrdi da afyonski spomenici predstavljaju vrijedne i markantne primjerke seldžučke spomeničke umjetnosti iz prve trećine XIII v. na kojima se odražava veza sa seldžučkom predislamskom tradicijom[23a].

PRIKAZIVANJE ŽIVIH BIĆA U ISLAMSKOJ UMJETNOSTI

Radi potpunijeg osvjetljavanja pojave figuralnih predstava na nišanima, mislim da je korisno da se na ovome mjestu osvrnemo na stav islama koji se odnosi na tu vrstu predstava u likovnim umjetnostima.

[23a] K. Otto-Dorn, *Turkische grabsteine mit figurenreliefs aus Kleinasien*, Ars. Orientalis, Vol. III, Baltimore, Maryland, 1959, 63—76.

Općenito se smatra da vjerski propisi islama zabranjuju predstavljanje ljudi i životinja u likovnim umjetnostima islamskih naroda, a u zapadnom svijetu se ponekad na islamsku umjetnost inače gledalo jednostrano, sa nipodaštavanjem i tako kao da je islam uopšte protiv umjetnosti[24].

Među islamskim naučnim radnicima vođena je duga rasprava o pitanju zabrane umjetničkog prikazivanja ljudi i životinja. Neki od njih su se zalagali za radikalnu zabranu takvih predstava, a neki su zahtijevali suzdržavanje i od svih nešto luksuznijih vidova umjetničkog djelovanja, kao što su, na primjer, tehnike sa upotrebom metala, osobito srebra i zlata. Konačno je prevladalo mišljenje da zabranu treba ograničiti na prikazivanje ljudskih i životinjskih figura. U vezi s tim, napominjem da savremeni perzijski naučni radnik dr Zeki Muhamed Hasan misli da pitanje ograničavanja islamske umjetnosti, ipak, još nije u potpunosti riješeno[25].

Kako je poznato, islamski vjerski propisi su se u izvjesnom smislu naslanjali na iskustva i propise jevrejstva i kršćanstva, naročito kada se ticalo odnosa prema paganskom nasljeđu. I u umjetnosti su se prihvaćale i iskorištavale sve vrijednosti zatečenih starosjedilačkih kultura na taj način što su one prilagođavane novim uslovima i potrebama. U arhitekturi su, npr., upotrebljavani antički i kršćanski stubovi i kapiteli, a u mozaicima Velike džamije u Damasku jasno se vide vizantijski obrasci. Kaže se da su muslimani od Sasanida baštinili »smisao za proporcije i sklonost prema otmjenosti«, a od Vizantije da su »preuzeli ponekad suviše nametljivo izobilje dekora i skupocjenost materijala«[26]. Ni odbojnost prema prikazivanju živih bića nije specifičnost islama. Jevrejski vjerski propisi su strogo zabranjivali predstave ljudi i životinja, ali su se one, i pored te zabrane, često javljale u jevrejskoj umjetnosti. Tako su, npr., ustanovljene brojne figuralne kompozicije u podnim mozaicima. Znade se da su i sami rabini ponekad tolerisali takva odstupanja, pa čak i davali dozvole za to u nekim prilikama, ali se uvijek strogo vodilo računa da umjetnička predstava neke figure ne posluži idolopoklonstvu[27]. U jevrejskoj umjetnosti, međutim, nema slika na kojima se prikazuje bog, što znači da je zabrana u tome pogledu strogo poštovana. Slična je bila situacija i u najranijem periodu kršćanske umjetnosti. Okolnost da u katakombama iz III v. nema novozavjetnih prizora objašnjava se baš navedenom jevrejskom tradicijom. Iz literature je poznat slučaj kada je Konstancija, sestra cara Konstantina, zamolila biskupa Euzebija, iz Cezareje, da joj dade sliku Krista, a ovaj ju je odbio, rekavši da je kršćanima zabranjeno praviti sliku. Protumačeno je da se ta zabrana odnosi na drugu od Deset božjih zapovijedi, koja zabranjuje prikazivanje boga[28]. Još u IV v. je, npr., biskup Asterius, iz Amazije, osudio raskoš tkanina na kojima su prikazane scene sa lavovima, panterima, medvjedima, bikovima i psima[29]. U Siriji

---

[24] C. J. Du Ry, n. d., 17; M. Kus-Nikolajev, *Islamsko-turski utjecaj na hrvatsku narodnu umjetnost*, Hrvatska revija XVII, br. 6, Zagreb 1944, 385.

[25] Dr. Z. Muhamed Hasan, *Bagdadska škola u islamskom slikarstvu* (na arapskom jeziku), Sumer XI, Bagdad 1955, sv. 1, 16.

[26] K. O. Dorn, n. d., 10; *Historija čovječanstva...*, Zagreb 1972, 113—117.

[27] V. Nedomačk·i, *Stara jevrejska umjetnost u Palestini*, Beograd 1964, 98—99.

[28] Ch. Schug-Wille, *Bizant i njegov svijet* (prevod s njemačkog), Rijeka 1970, 15.

[29] *Historija čovječanstva..., 118.*

su se, npr., još prije islamske epohe sve rjeđe prikazivali ljudski likovi, a i prikazivanje životinjskih likova više nije bilo realističko. Grifoni i krilati četveronošci usvojeni su iz repertoara sasanidske umjetnosti te su, kao i drugi životinjski motivi — ptice, zečevi i dr. — u umjetnosti islama poslužili kao dekorativni elementi. Poznato je i to da Arapi odvajkada nisu voljeli slike; čak su ih uništavali[30].

Prilikom pokušaja objašnjenja islamskog ograničavanja umjetničkog djelovanja, trebalo bi prije svega imati na umu da Kur'an, kao glavni izvor vjerskih propisa, sasvim jasno kaže da *bog (allah) nema slike ni prilike*, zatim da je *davanje oblika živim bićima isključivo svojstvo boga*. Od sljedbenika islama Kur'an traži skromnost, a zabranjuje svaki luksuz i raskoš. Peta sura, 93. ajet, napr., glasi: »*O vjernici, zaista su vino (alkoholna pića), kockanje, kipovi, strelice (za gatanje), nečista djela šejtanova. Klonite se toga da biste se spasili*[31]«. Ne postoji, međutim, kuranski propis kojim se direktno zabranjuje slikanje i izrada skulptura živih bića.

Navedeni propisi, posebno oni koji kažu da bog nema slike i da je samo bog stvoritelj živih bića, dali su povoda da se govori i raspravlja o stavu islama prema umjetnosti i da se taj stav formulira kao zabrana prikazivanja figura, pa čak i kao zabrana umjetnosti uopšte. Još više razloga i osnova za to je nađeno u onome što je Muhamed, kao božji poslanik, o tome govorio i propovijedao, odnosno što je o tome kasnije zapisano u Hadisu, drugom najvažnijem izvoru islamskih propisa. Tvrdi se da je Muhamed preporučivao *da se ne slikaju ljudi i životinje* i da je govorio *da će slikari biti osuđeni na najstrašnije paklene muke ako pokušaju oponašati i dostići boga u njegovom stvaralačkom činu*[32]. Na jednom mjestu Hadisa kod Buharije (IX v.) navodi se da je Muhamed ukorio jednog slikara, rekavši pri tome: »*Ko napravi sliku, biće prozvan da na dan Strašnog suda toj slici udahne dušu, ali to on neće moći učiniti... Teško onom ko bude naslikao živo biće. Ne slikajte ništa do drveća, cvijeća i mrtvih stvari.*« Tu izjavu čuo je od Muhameda lično njegov stričević Ibni Abas, a zabilježio ju je Nevevija. Donosi je i K. Otto Dorn[33].

I pored toga što je dosada vladalo stanovište o ograničenju umjetnosti, svjedoci smo činjenice da je ta zabrana uglavnom bila teoretska, naročito u područjima gdje je i dotle takva umjetnost bila razvijena, kao što je bila Perzija i krajevi u kojima se osjećao njen kulturni utjecaj, tj. da su slikarstvo i druge umjetnosti cvjetale u raznim islamskim zemljama i da su se u njima prikazivale figure i figuralne kompozicije. Evo samo nekih, bez naročitog sistema, izabranih primjera o tome:

Na freskama, podnim slikama i u štuku umajadskih dvoraca Kusajr Amra i Kasr-el-Hajr. iz VIII v., u Jordanu i Siriji, predstavljeni su likovi

---

[30] Ch. Schug-Wille, n. d., 9.

[31] *Kur'an časni*, prevod M. Pandža i Dž. Čaušević, II izdanje, Zagreb 1969, 155.

[32] *Historija čovječanstva...*, na istom mjestu.

[33] Nevevija, *Rijadussalihin*, Kairo, 1351 god. (po hidžretu), str. 537; K. O. Dorn, n. d., 232.

vladara, zatim pojedinačne predstave ptice, ovce, gazele, kamile i majmuna, te nage kupačice, kao i čitave scene lova i igara[34].

Na podnom mozaiku prestone dvorane umajadskog dvorca Kirbet el-Mefdžir iz VIII v., u Jordanu, vidimo predstave jelena, gazele i lava, a u štuku istoga dvorca vrlo plastične ptice, kao i druge životinje, te punu skulpturu polunage plesačice[35].

Na zidnim slikama sasandiskih dvoraca u Samari, npr. na Mutasimovoj palati iz IX v., nalaze se također figuralne predstave[36].

I na predmetima primijenjene umjetnosti iz doba Abasida u Samari, posebno u keramici iz IX v., koja je bila poznata po svom visokom umjetničkom nivou, ima dosta predstava ljudi i životinja[37].

Na zidnim slikama sasanidskog dvorca u Nišapuru iz X v., vidimo lovca na konju, sa šlemom, kopljem, štitom i sa sokolom na ruci, a i na keramičkim proizvodima iz toga grada predstavljeni su motivi ljudi i životinja — kanjanici, plesačice, ptice itd.[38]

Palata Lašgari Bazar, iz XI v., u Avganistanu, ima zidne slike sa ljudskim figurama, sokolovima i dr., a naročito je zanimljiv niz od 60 dostojanstvenika na zidu prestone dvorane[39].

Predanje kaže da je jedna kalifska palata iz X v. u Kairu, podignuta za vrijeme vladanja abasidske porodice Tulunida, imala drvene kipove kalifa i njegovih dvorjana[40].

U doba vladanja berberske porodice Fatimida u Africi vrlo je primjetna težnja ka figurativnim predstavama, posebno u drvetu i proizvodima primijenjenih umjetnosti. Najveći domet je postignut u duboreznom prikazu ljudi i životinja na tavanici kapele Palatini, iz XII v., u Palermu na Siciliji[41].

Na zidnim slikama dvorca Alhambre u Granadi, u Španiji, iz XIII — XIV v., vidimo scene lova, a na Lavljoj fontani, u dvorištu toga dvorca postoje pune skulpture lavova. I na umjetničkim predmetima od metala, na keramici, tekstilu i drugim umjetničkim proizvodima u Španiji vidimo životinjske figure. Tako, npr., na keramičkim predmetima iz Manise, iz XV v., vidimo divno stilizovanu figuru psa u trku[42].

U umjetnosti perioda Seldžuka mnogo su se prikazivali figuralni motivi. Keramika ima mnogo figura ljudi i životinja, a zidne slike dvoraca imaju scene lova. U Ulu džamiji u Damasku, iz XII v., na portalu ima figuralnih predstava, na drvenim vratima džamije Ešref-Oglu, iz XIII v., u Bejšehiru u Turskoj, postoje figure životinja, na Ulu džamiji u Divrigiju, u Turskoj, iz XIII

---

[34] *Historija čovječanstva...*, 119; K. O. Dorn, n. d., 42—48, sl. u boji na str. 53.
[35] Ista, n. d., 49—56, sl. u boji na str. 54 i 58; C. J. Du Ry, n. d., 25—27.
[36] K. O. Dorn, n. d., 77, crtež br. 31 na str. 84 i br. 34 na str. 86.
[37] Ista, n. d., 91—92; C. J. Du Ry, n .d., 46—47.
[38] K. O. Dorn, n. d., 98—99.
[39] Ista, n. d., 104, slika u boji na str. 105; C. J. Du Ry, n. d., 63.
[40] K. O. Dorn, n. d., 96; C. J. Du Ry, n. d., 51.
[41] K. O. Dorn, n. d., 111, crtež br. 60 i 62 na str. 112 i 113; C. J. Du Ry, n. d., 74, sl. na str. 75 i 76.
[42] K. O. Dorn, n. d., 129—131, crtež br. 76 na str. 131.

v., nalaze se reljefne životinjske figure, a na reljefu u štuku i kamenu dvorca u Konji, u Turskoj, iz XIII v., prikazan je u jednom slučaju vladar na konju kako svladava zmaja, a u drugom slučaju kako svladava lava[43].

Mameluci su naročito poznati po svojim umjetničkim bronzanim proizvodima, sa zlatnim i srebrenim umecima, kao, npr., takvim proizvodima Kairske radionice majstora iz Mosula, iz XIII v., na kojima nalazimo ljudske i životinjske predstava na medaljonima[44].

Treba reći i to da i u svijetu dobro poznate perzijske tkanine (tepisi, somot i brokat) često posjeduju životinjske i ljudske prikaze[45].

U čitavoj ovoj stvari posebno je važno minijaturno slikarstvo, »najuzbudljivije poglavlje islamske umjetnosti«, koje je najviše došlo do izražaja u takozvanoj Bagdadskoj školi, čije cvjetanje pada u period XII — XIV v., te u Perzijskoj školi, iz XV v., gdje se obilno prikazuju figuralne predstave. Spomenimo samo Šahnamu, istorijski ep od Firdusija, sa scenama rata, lova i privatnog života perzijskih šahova i Timurnamu, ep od Hattifija, sa minijaturama koje se odnose na lov, rat i privatan život Tamerlana, osnivača drugog mongolskog carstva, ili Divan, zbirku lirskih pjesama od Kirmanija, zatim Rubaije Omara Hajjama, ilustracije knjige Džami al Tavarih i dr. U istorijskom rukopisu Manafi al Hajavan nalaze se prikazi Adama i Eve i napola golih brojnih ljudi. Adam i Eva su potpuno goli u kopiji knjige Kronologija starih naroda od Birunija, izdate oko 1308 g. u Tebrizu. Postoje i slike koje prikazuju Muhameda i njegove prve saradnike, sa oreolima. Tako je, npr., prikazan Muhamed kako drži govor na takozvanom oprosnom hadžu[46].

Općenito se može reći da, i pored zabrane, u svim razdobljima islama i gotovo u svim islamskim zemljama, nailazimo na zidne slike, mozaike, štuk, kamenu plastiku, keramiku, tekstil, metal, minijature i druge likovne tehnike kojima se prikazuju ljudske i životinjske figure. U vezi s tim, treba istaknuti da se svi takvi umjetnički prikazi odnose na svjetovne, privatne, a ne na objekte i predmete koji su služili isključivo za religijske svrhe. U tome pogledu se može navesti samo poneka iznimka, kao, npr., što je Ulu džamija u Damasku i Ešref-Oglu džamija u Bejšehiru. Ograničavanje u islamskoj umjetnosti se, dakle, odnosilo samo na ono što je služilo vjerskom kultu, dok je umjetnost svjetovnog karaktera u tome pogledu bila slobodna.

Na ovome mjestu bi se moglo reći i to da se islamska umjetnost razvila do neslućenih visina i da je kao takva imala izvjesnog utjecaja čak i na umjetnosti evropskih naroda, što ne ide u prilog izraženom paradoksalnom mišljenju da je islam općenito bio protiv umjetnosti ili da su islamski narodi nosioci inferiornih kulturnih vrednota[47]. Biće da je takvo mišljenje rezultat

---

[43] Ista, n. d., 156 ,158—160, crtež br. 101 na str. 171, sl. u boji na str. 172.

[44] C. J. Du Ry, n. d., 147.

[45] *Historija čovječanstva...*, 121.

[46] *Historija čovječanstva...*, 131—133; C. J. Du Ry, n. d., 214—217; K. O. Dorn, n. d., 222—228.

[47] M. Kus-Nikolajev, n. d., 335—336.

nepoznavanja islamske umjetnosti i mjerila koja se, kao šablonska, ne mogu primjenjivati na novu i drugačiju umjetnost nego što je evropska. Moglo bi se čak, tvrditi da su odredbe islamske vjere u izvjesnom pogledu stimulirale razvoj umjetnosti, kada se, npr., ima na umu da Hadis na jednom mjestu kaže: »Doista, bog je pun ljepote i voli ljepotu[47a].«

ANU BiH АНУ БиХ

[47a] Ibni Dabi Šajbani, *Temyizut-tayyib minel habis*, Kairo 1347/1928, 40. U pronalaženju i provjeravanju literature navedene pod br. 33 i 47a pomogao mi je Halid Hadžimulić, bibliotekar Gazi Husrevbegove biblioteke u Sarajevu, na čemu se ovom prilikom srdačno zahvaljujem.

II. NIŠANI SA FIGURALNIM PREDSTAVAMA

Područje grada Sarajeva

Groblje kod Alipašine džamije

Džamiju je podigao bosanski sandžak-beg Hadim — Alipaša 1561. g., a groblje koje se danas nalazi u njenoj neposrednoj blizini zasnovano je još polovinom XV v., odmah po osvajanju područja današnjeg grada Sarajeva od strane Turaka[48]. Među najstarijim nišanima toga groblja, koji su se do danas sačuvali, nalaze se 2 primjerka na kojima su isklesane figuralne predstave.

a. — Oko 4 m ispred ulaza u trijem džamije, s lijeve strane, situiran je nišan u obliku četverostrane prizme koja u svom gornjem kraju prelazi u valjkast vrat na kome je završetak u vidu kape koja najviše podsjeća na one koje su nosili derviši nakšibendijskog reda. Ne računajući dio koji je u zemlji, nišan je ukupno visok 120 cm, od čega na glavni — prizmatični dio otpada 80, na vrat 10 i na kapu 30 cm. Spomenik je u svom donjem dijelu nešto deblji nego u gornjem, pa mu tako donja debljina iznosi 30, a gornja 24 cm. Lijepo je klesan i dobro je očuvan.

Na njegovoj istočnoj strani predstavljene su najprije 2 vrlo plastične rozete, ispod njih je polumjesec, zatim *ruka* (šaka) sa ispruženim prstima prema polumjesecu, a ispod ove opet 2 rozete koje su veoma slične krugovima. Na sjevernoj strani isklesane su predstave luka i kijače (čomage). (Na sl. 9, vidimo istočnu i sjevernu stranu toga nišana). Na južnoj strani spomenika plastično je predstavljena balta, a na zapadnoj jedna oveća rozeta (sl. 10).

b. — Oko 1 m istočno od prethodnog nalazi se nišan u obliku prizmatične ploče koja se prema gore postepeno stanjuje i sužava, a završava kao krov na dvije vode. Dobro je klesan, ali je pri dnu okrnjen. Visok je iznad zemlje oko 100 cm, gornja širina mu je 34, a debljina 12 cm. U gornjem dijelu istočne (šire) strane predstavljene su 2 plastične višelisne rozete, oko sredine te strane je relativno velika višelisna rozeta sa istaknutim kružnim središtem, a pri dnu je plastična *predstava četveronožne životinje*, sa dugačkim zavijenim repom, sa okrnjenom glavom i prednjim nogama, koja najviše podsjeća na psa (sl. 11). Na suprotnoj, široj strani nalaze se *dvije afrontirane ptice* (sl. 12).

---

[48] M. Mujezinović, n. d., 400 (Vidi: S. Kemura, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo 1910).

Ovaj spomenik se pripisuje nekom tatarskom hanu koji je poginuo pri osvajanju Sarajeva[49].

Obadva spomenika kod Alipašine džamije sam evidentirao 1960. g.

Groblje na Alifakovcu

Dobro poznato veliko groblje na Alifakovcu, brijegu na lijevoj strani Miljacke, iznad Vekil-Harč džamije i istoimene mahale, sa dva vrlo istaknuta turbeta, vjerovatno je nastalo još u XV v., a trajalo je sve do naših dana. Kao zavještanje Vekil-Harč Mustafe, Gazi Husrev-begovog intendanta, džamija je podignuta oko polovine XVI v., kada je i istoimena mahala nastala[50]. M. Mujezinović je ustanovio da se u ovome groblju nalazi preko 300 pari nadgrobnih spomenika, a među njima više od 200 datiranih, tj. onih koji imaju natpise, sa datumom. Najstariji datirani spomenici su iz polovine XVIII v., ali se znade da tu postoje i stariji nadgrobnici, kao što je npr. onaj koji pripada Ali-Ufaku, po kome je Alifakovac dobio svoje ime[51].

Među nišanima ovoga groblja su i 2 primjerka na kojima su isklesane ruke i još neki motivi, koji su prilikom uređivanja groblja 1964. g. nađeni u zemlji.

a. — Prvi nišan je u obliku debele uspravne ploče na sljeme koja je bila dobro klesana, ali kojoj danas nedostaje donji dio, a i preostali je djelomično oštećen. Ploča je dolje nešto šira. Njezine dimenzije su ove: visina 110, širina 40 odnosno 46, a debljina oko 25 cm. Na jednoj široj strani je isklesan oveći plastični polumjesec i ispod njega plastična *ruka do ramena, savijena u laktu,* sa ispruženim prstima prema mjesecu. Zanimljivo je da ova ruka ima 6 prsta, što je jedinstven slučaj. Na priloženoj slici 13, jedan dio ruke se ne vidi zbog toga što je u zemlji. Na jednoj užoj strani ovoga spomenika vidimo dosta veliku polujabuku i ispod nje relativno kratak mač, sa drškom i krsnicom.

b. — Drugi nišan je prizmatičan stub koji se pri vrhu završava također na sljeme. Njegove dimenzije iznad zemlje iznose: 80 x 30 x 20 cm. Lijepo je klesan i dosta dobro očuvan. Pri dnu krovnih strana mu je urezan friz od dviju paralelnih linija i uspravnih crtica između njih, a pri vrhu vertikalnih strana friz od cikcik linija. Na jednoj široj vertikalnoj strani (južnoj) isklesane su dvije vrlo plastične višelisne rozete, jedna ispod druge, na većem rastojanju, a na suprotnoj je predstavljen polumjesec. Na zapadnoj, užoj strani vidimo dvije plastične sedmorolisne rozete, sa naznačenim centrima, i između njih jednu urezanu *ruku do iza članaka,* sa ispruženim prstima. Suprotna uža strana ima tri u jednoj liniji poredane jabučice, ispod njih jednu veliku plastičnu rozetu, zatim ispod ove jednu urezanu petorolisnu rozetu, te ispod nje još jednu plastičnu petorolisnu. (Sl. 14, prikazuje zapadnu i južnu, a sl. br. 15, sjevernu stranu spomenika).

---

[49] S. M. Traljić, n. d., 203; V. Ćurčić, *Starinsko oružje u Bosni i Hercegovini,* Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1943, 59.

[50] M. Mujezinović, *Stari Alifakovac u Sarajevu,* Naše starine VII, Sarajevo 1962, 121.

[51] Isti, n. d., 131.

Groblje na Hanbinoj carini

U predjelu Hanbine carine, između Širokače, Komatina i Soukbunara, na padinama Trebevića, nalaze se dosta velike grobne površine sa nišanima koje su ispresijecane cestama i uglavnom danas u vrlo neuglednom stanju. Tu je sahranjivanje obavljano od XV v. i trajalo je sve do prije nekoliko godina, s tim što je bilo najintenzivnije iza austrougarske okupacije 1878. g.[52]

Među najstarije nišane Hanbine carine spada jedan u obliku četverostrane prizme na sljeme, dimenzija oko 120 x 30 x 25 cm, koji se nalazi na samoj ivici groblja prekoputa Doma kulture. Na jednoj njegovoj užoj vertikalnoj strani plastično je isklesana *ruka do iza lakta*, sa gore uzdignutim i ispruženim prstima (sl. 16).

Ovaj nišan je nedavno publicirao M. Mujezinović[53].

Groblje u Lukavici

Lukavica je naselje na jugoistočnim padinama Mojmila, uz cestu koja preko Vraca vodi u Butmir, u sastavu opštine Novo Sarajevo.

Na lokalitetu Turbe, desno od ceste ka Butmiru, blizu kuće Ostoje Kovačevića, nalazi se muslimansko groblje sa nešto izdvojenom grupom od 8 uspravnih i 6 poleglih najstarijih nišana u obliku četverostranih prizmi koje se piramidalno završavaju. Na tim nišanima vidimo raznovrsne reljefne motive. Svojim relativno velikim dimenzijama i brojnim ukrasima ističe se jedan između njih. Na jednoj njegovoj vertikalnoj strani prikazana je *ruka do ramena* i polujabuka (sl. 17), na drugoj luk sa strijelom, i čomaga, na trećoj sablja i polujabuka, a na četvrtoj polumjesec i polujabuka.

Hrasnica

U naselju Hrasnica, opština Ilidža, nedaleko od kuća stare Hrasnice, do prije petnaestak godina je postojalo staro muslimansko groblje sa više nišana uglavnom oblika stubova (četverostranih prizmi) koji su se završavali na sljeme. Većina od njih su imali plastične ukrase jabuka, polumjeseca i čomage (topuza), a na nekim su se vidjeli i motivi lukova sa strijelama, sablji, biljnih stilizacija i vrpci od cikcak linija. Neki su spomenici bili nagnuti ili prevaljeni, a neki i oštećeni. Zbog intenzivne izgradnje u neposrednoj blizini, groblje je stradalo i danas više ne postoji. Nišani su uništeni. Srećom, ja sam o tome groblju u svoje vrijeme zabilježio osnovne podatke i načinio foto-snimke važnijih primjeraka spomenika.

Među nišanima u Hrasnici bila su i tri primjerka na kojima su isklesane predstave jelena, zmije i ruke. Evo osnovnih podataka o njima:

---

[52] Isti, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1974, 159—160.
[53] Isti, n. d., 159.

a. — Na široj vertikalnoj strani djelomično oštećenog, ne tako visokog stuba (četverostrane prizme) na sljeme nalazi se plastična predstava *jelena*, a na jednoj užoj strani vidimo polujabuku (sl. 18). Nije poznato da li i kakve motive ovaj nišan ima na ostalim stranama.

b. — Deblja a srednje visoka stela, koja se također završava na sljeme, ima sa jedne šire strane motive polujabuke, luka sa strijelom i *zmije*, a sa jedne uže dvije polujabuke, zatim dva urezana polumjeseca i topuz (sl. 19). Nije poznato da li postoje neki ukrasi na ostalim stranama ovoga nišana.

c. — Treći nišan je u obliku osrednje visokog kvadera koji se završava krovom na četiri vode. Na jednoj njegovoj strani vidimo *ruku na kojoj je ptica*, a ispod toga je luk sa strijelom, dok se s druge strane nalazi motiv buzdovana (sl. 20). Na trećoj strani ovoga spomenika nalaze se polumjesec i polujabuka.

Zemaljski muzej

U bašti Zemaljskog muzeja, zajedno sa stećcima, nalaze se i 2 nišana koja su u svoje vrijeme dopremljena sa lokaliteta gdje su bili prvobitno postavljeni:

a. — Prvi nišan je postavljen oko sredine zapadne ivice skupine stećaka, ima oblik uspravne pravilne četverostrane prizme (kvadera) koja se pri vrhu pretvara u prikraćenu piramidu i završava poluloptom. Ovaj stub — obelisk je visok oko 300, a širok odnosno debeo 45 cm (jedan njegov dio je u zemlji). Dvije suprotne stranice piramidalnog završetka imaju po jednu polujabuku. Pri vrhu svih vertikalnih strana stuba urezan je friz od cikcak linija. Na današnjoj zapadnoj vertikalnoj strani ovoga spomenika tehnikom urezivanja predstavljena je jedna *četveronožna životinja* koja zbog dugačkog, gore izdignutog i naprijed zavinutog repa, najviše podsjeća na lava. Ispod te predstave je istom tehnikom isklesan dugačak mač, sa krsnicom i nešto nakošenom drškom, sa privjeskom. U površini između lava i mača, kao i lijevo od mača (gledajući ka spomeniku) urezan je u 15 redova natpis bosančicom.

Na suprotnoj strani je prikazano koplje sa trouglastom zastavicom blizu vrha. Na južnoj strani je oveći disk — krug sa dvije urezane koncentrične kružnice, od koga se spušta kraća obična vrpca na čijem je kraju polujabučica. Ispod toga su još dvije polujabučice, zatim polumjesec, a onda opet jedna polujabučica. Na suprotnoj strani (današnjoj sjevernoj) vidimo plastičnu predstavu čomage (topuza). (Slika 21 prikazuje zapadnu i južnu stranu ovoga obeliska, a na sl. 22, 23, 24 i 25 prikazan je spomenik sa svih strana — zapadne, istočne, južne i sjeverne.)

Spomenik je prvobitno bio u selu Brankovićima, na Petrovom polju, u okolini Rogatice, pa je prije više od 60 godina prenesen u Zemaljski muzej. Kako se iz naptisa vidi, obelisk se odnosi na Mahmuta Brankovića za koga se općenito smatra da je potomak poznate srpske despotske kuće Brankovića.

Spomenik je prvi objavio Johan Asbót[54], zatim je o njemu pisao Ć. Truhelka[55], a njegov natpis je objavio i M. Vego[56].

Spomenik potječe iz druge polovine XV v.

b. — Drugi nišan je smješten oko sredine istočne ivice skupine nadgrobnika. On je prije više od 60 godina prenesen iz Oprašića, sela u susjedstvu Brankovića, u okolini Rogatice. Po svom obliku je skoro istovjetan prethodnom — ima oblik kvadera, sa prikraćenom piramidom na vrhu koja se završava nešto plastičnijom polujabukom. Njegove dimenzije su iste: 300×45×45 cm. I ukrasi su im vrlo slični. Na svakoj krovnoj plohi je po jedna polujabuka. Na sadašnjoj zapadnoj vertikalnoj strani je najprije plastična *predstava lava*, vrlo slična onoj na Brankovića obelisku, a ispod toga je urezan mač, koji je jednak prethodnom, s tom razlikom što je drška nakošena na lijevu stranu (sl. 26). Na suprotnoj strani se nalazi plastičan topuz, a ispod njega je u 13 redova urezan natpis bosančicom, koji se odnosi na vojvodu Radivoja Oprašića (sl. 27).

Dvije suprotne strane piramidalnog završetka imaju po jednu polujabuku. Pri vrhu vertikalnih strana se proteže urezana linija. Sa južne strane obelisk ima koplje sa zastavicom, kao i onaj Brankovića, a sa sjeverne disk u kojemu su urezane dvije koncentrične kružnice i kružno središte nešto ispupčenije. Urezanim kosim linijama disk je spojen sa vodoravnom linijom pri vrhu stranice. Ispod toga je jedna polujabučica, ispod koje je polumjesec, a opet ispod njega su dvije polujabučice (sl. 28 i 29).

Natpis ovoga spomenika objavio je Ć. Truhelka još 1889. g.[57], a i M. Vego ga je uvrstio u svoj Zbornik natpisa 1970. g.[58], dok se njegovim ukrasima nije niko bavio.

Spomenik potječe iz druge polovine XV v.

Muzej grada Sarajeva

Muzej grada Sarajeva je 1954. g. sa starog muslimanskog groblja u Faletićima prenio u svoje dvorište jedan oveći nišan sa zanimljivim raznovrsnim ukrasima. Spomenik je u obliku četverostrane prizme, gore nešto tanje nego dolje, koja se završava kao krov na dvije vode, sa polujabukom na sredini hrbata. Visina mu je 170 cm, pri dnu je širok, odnosno debeo 55 i

---

[54] J. Asbót, *Bosnien und die Hercegowina*, Wien 1888, 231.

[55] Ć. Truhelka, *Starobosanski mramorovi*, Glasnik Zemaljskog muzeja III, Sarajevo 1891, 372, sl. 5; Isti, *Die bosnischen Grabdenkmäler des Mittelalters*, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegowine, III, Wien 1895, 436 i 407; Isti, *Osvrt na srednjovječne kulturne spomenike Bosne*, Glasnik Zemaljskog muzeja XXVI, Sarajevo 1914, 235.

[56] M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine IV*, Sarajevo 1970, br. 225.

[57] Ć. Truhelka, *Bosančica*, Glasnik Zemaljskog muzeja I, Sarajevo 1889, knj. IV, 78, sl. 8; Isti, *Die Bosančica*, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegowine, II, Wien 1894, 369.

[58] M. Vego, n. d., br. 226.

40 cm, a pri vrhu 45 odnosno 30 cm. Na jednoj široj vertikalnoj strani pri vrhu je polujabuka, ispod nje je polumjesec, a u donjem dijelu te strane prikazana je *figura psa* (sl. 30). Na suprotnoj strani se nalazi samo jedna polujabuka. Na jednoj užoj vertikalnoj strani pri vrhu su polujabuke i rozeta, ispod toga je *ruka do iza članaka,* sa dolje ispruženim prstima, do ruke se prema dolje proteže sablja, a pri dnu je predstava *jelena* (sl. 31). Na suprotnoj užoj strani vidimo polujabuku i ispod nje luk sa strijelom. Osim rozete, svi su ti motivi plastični.

Područje opštine Trnovo

Govedovići

Govedovići su selo u predjelu Crne Rijeke, udaljeno od centra opštine oko 5 km zračne linije na sjeveroistok. U zapadnom kraju sela, u neposrednoj blizini aktivnog muslimanskog groblja, nalazi se 5 starih nišana u obliku stubova. Jedan između njih je u obliku četverostrane prizme, sa postoljem, koja se pri vrhu završava kao prikraćena piramida. Njegove dimenzije iznad zemlje iznose: 100 × 45 × 30 cm. Na jugoistočnoj široj strani plastično je isklesana *scena lova na jelena.* Lovac je na konju, u trku, sa kopljem, a ispred njega je jelen. Odmah iznad te scene je natpis bosančicom urezan u dva kratka reda, koji do danas nije pročitan (spomenik seljani kreče, zbog čega su udubine slova ispunjene, pa su slova danas vrlo slabo uočljiva). Iznad natpisa su jedna plastična četverolisna rozeta i četiri urezane rozete, zatim povelik plastični polumjesec i ispred njegovog otvora urezan krst čiji se poprečni krakovi prelamaju prema gore (sl. 32). Na njegovim bočnim stranama je po jedna polujabuka.

Spomenik sam evidentirao 1959. g.[59]. Ranije ga je vidio Ćurčić i objavio njegovu fotografiju, ali nije uočio ni natpis ni krst na njemu[60].

Šišići

Nedaleko od Govedovića, s druge strane Crne rijeke, povisoko, oko 4 km zračne linije na sjeveroistočnu stranu od Trnova, nalazi se selo Šišići. U zapadnom kraju sela situirana je nekropola sa 45 stećaka, a odmah do nje staro i novo muslimansko groblje. Među najstarijim nišanima raznovrsnih oblika nalazi se i jedan u obliku stele koja se prema gore nešto širi i pri kraju lučno povija i završava polujabukom. Visina iznad zemlje je bila 120, širina u gornjem dijelu 35, a debljina 18 cm. Spomenik je ukrašen sa obadvije šire strane. Na jednoj je plastično predstavljeno ovalno *lice čovjeka,* sa nazna-

[59] Š. Bešlagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled,* Sarajevo 1971, 180.
[60] V. Ćurčić, n. d., sl. 43.

kom očiju, nosa i usta. Oko lica je lučno povijen tordiran vijenac (sl. 33). Na suprotnoj strani se nalazi plastična višelisna rozeta obavijena kružnim vijencom, od koga se prema dolje spušta vrpca od dvije cikcak linije.

Spomenik sam pronašao i evidentirao 1965. g. Dotle on nije bio poznat[61].

Turovi

Turovi su selo u sjevernom podnožju Treskavice planine, a od Trnova, kao opštinskog centra, udaljeno je oko 3 km zračne linije na južnu stranu.

Pokraj puta, sjeverno i ispod sela, situirano je aktivno a do njega se odmah proteže i staro muslimansko groblje. Među desetak još sačuvanih najstarijih nišana, nalazi se i jedan koji je, uz ostalo, ukrašen i figuralnim predstavama. Spomenik je u obliku četverostrane prizme koja se završava plitkom piramidom. Dobro je klesan i očuvan. Visina mu je iznad zemlje 120 cm, širina iznosi 45, a debljina 42 cm. Na njegovoj sjevernoj strani je plastična *ljudska figura.* To je muškarac, sa haljetkom do koljena, sa pojasom i sa nekim lučno povijenim i zašiljenim dodatkom na glavi. Taj dodatak je ili kapa na šiljak ili čelenka na kapi. Figura je niska u odnosu na svoju širinu i kao da je licem okrenuta na drugu stranu. Pokraj glave je polujabuka (sl. 34). Na suprotnoj strani se nalazi polujabuka, a ispod nje *zmija* sa otvorenim ustima prema toj polujabuci (sl. 35). Na istočnoj strani je polujabuka.

Spomenik sam evidentirao 1956. g. Dosada u literaturi nije bio objavljen.

Područje opštine Kalinovik

Varoš

Na cesti Sarajevo — Kalinovik, oko 15 km pred Kalinovikom, nalazi se Dobro Polje, a odatle se za 1 sat hoda stiže u veće selo Varoš. Blizu zaseoka Popovići, oko 1 km sjeverno od Varoši, na zaravanku brijega, pokraj puta, smješteno je staro muslimansko groblje sa više primjeraka nišana raznovrsnih oblika, od kojih su neki ukrašeni motivima kakve vidimo i na stećcima. Među njima se ističe jedan u obliku četverostrane prizme, sa valjkastim vratom i turbanom na tugove i mudževezom na vrhu. Spomenik je dobro klesan i očuvan. Njegove dimenzije su: ukupna visina iznad zemlje 200 cm, širina 40, a debljina 36 cm. Ukrašen je sa tri strane. Na jednoj vertikalnoj strani plastično su prikazani motivi balte (sjekire) i koplja sa zastavicom. Na drugoj strani majstor je isklesao luk sa strijelom i dugačku sablju koju pridržava *ruka.* Na trećoj strani je plastična *predstava konja* (sl. 36).

Prilikom izrade tematske strukture nove postavke Vojnog muzeja JNA u Beogradu 1960. g., kao rezultat studije jedne stručne komisije, došao je u obzir i navedeni nišan iz Varoši kao jedan od eksponata u eksterijeru Muzeja

[61] Š. Bešlagić, n. d., 181.

na Kalemegdanu. Odobrenjem nadležnih organa, ovaj nišan je 1960. g. prevezen u Beograd i, uz nekoliko stećaka i drugih nišana, izložen na Kalemegdanu.

Spomenik sam pronašao i evidentirao 1957. g., a objavio 1962. g. Datirao sam ga u kraj XV ili u početak XVI v.[62]

Nedavno sam ustanovio da se na istom groblju kod zaseoka Popovići nalazi još jedan nišan sa predstavom ruke (sl. 37). To je relativno vrlo visoka četverostrana prizma sa turbanom i visokom mudževezom. Na jednoj strani toga nišana prikazano je koplje, sa zastavicom, koje pridržava *ruka*. Na jednoj drugoj strani je motiv sablje.

Područje opštine Sokolac

Kalimanići

Kalimanići su selo koje je od Sokoca udaljeno oko 14 km zračne linije na istočnu stranu, u kraju koji je više poznat pod imenom Stari Sokolovići. U predjelu Hočimer (Očimer), sasvim blizu seoskih kuća, nalazi se nekropola sa stećcima, a odmah do nje i muslimanska nekropola sa nišanima na kojoj postoje i 2 najstarija primjerka. Jedan od ta dva nišana je u obliku vrlo visoke četverostrane prizme koja se u svom gornjem krajnjem dijelu pretvara u prikraćenu piramidu na čijem vrhu je kugla. Dobro je klesan i očuvan. Dimenzije ovoga obeliska iznose: visina iznad zemlje 280 cm, širina 43, a debljina 24 cm. Vodoravnim ivicama piramidalnog dijela pruža se friz od niza kosih paralelnih crtica. U gornjoj polovini južne vertikalne strane spomenika predstavljen je krst čiji je kraj gornjeg uspravnog kraka okruglast, a donji je duži od ostalih. U gornjoj polovini suprotne strane isklesane su plastične predstave *ptice* i polumjeseca (sl. 38 i 39).

Spomenik sam pronašao i evidentirao 1964. g., a nešto kasnije i objavio. Pripisao sam ga jednom od članova feudalne porodice Kalimanića koji je ostao i umro kao hrišćanin, a kome su spomenik podigli bliski rođaci koji su tada već bili Muslimani[63].

Područje opštine Rogatica

Na ovome području su ustanovljene figuralne predstave na nišanima kod sela Brankovići, Oprašići, Šatorovići, Obrtići i Vragolovi. Nišani iz Brankovića i Oprašića su preneseni u Zemaljski muzej u Sarajevu i o njima je već bilo riječi, dok se ostali nalaze na svojim prvobitnim mjestima, pa ćemo o njima ovdje dati osnovne podatke.

---

[62] Š. Bešlagić, *Stećci i nišani u vojnom muzeju JNA*, Vesnik Vojnog muzeja JNA, br 6—7, Beograd 1962, 51—52.

[63] Isti, *Hrišćanski nišani XV v. u Bosni*, Zbornik Svetozara Radojčića, Beograd 1969, 25—29, sl. 1 i 2.

Šatorovići

Šatorovići su veće selo koje je od Rogatice udaljenno oko 6 km zračne linije na sjeveroistočnu stranu. Na lokalitetu Trnovik, 300 m jugoistočno od zaseoka Okruglo nalaze se dvije skupine sa ukupno 60 stećaka, a u njihovoj neposrednoj blizini, nedaleko od zgrade Osnovne škole, situirano je staro i savremeno muslimansko groblje.

Među najstarijim primjercima nišana ističe se par u obliku većih četverostranih stubova koji se piramidalno završavaju. Uzglavni nišan ima ove dimenzije: visina iznad zemlje 150, širina 35 i debljina 26 cm. Na njegovim krovnim kosinama su po jedna polujabuka. Na jednoj široj vertikalnoj strani ovoga spomenika tehnikom urezivanja prikazana je *figura žene*, pokrivene maramom i obučene u ukrašenu košulju. Na licu su označene oči, nos i usta. Ruke nisu naznačene. Iznad glave te figure urezan je nekakav motiv koji najviše sliči razgranatom biljnom ukrasu, a u dijelu ispod figure su dvije spirale od kojih se spuštaju obične vrpce. Pri vrhu bočnih strana urezani su meanderski frizovi, a na drugoj široj strani polumjesec. Uznožni nišan, osim polujabuka na krovnim stranama, ima 3 koncentrične kružnice na jednoj široj vertikalnoj strani. (Na priloženoj sl. 40 prikazan je glavni ništan.)

Spomenici su dobro klesani i očuvani. Evidentirao sam ih 1957. g.[64] Prije mene ih je vidio Ć. Truhelka i uzgred u Glasniku Zemaljskog muzeja iz 1895. g. donio ne baš tačan crtež ukrasa prvog nišana[65].

Obrtići

Obrtići su selo koje se nalazi blizu ceste Sokolac — Rogatica, a od centra opštine je udaljeno oko 13 km zračne linije na sjeverozapadnu stranu.

Na lokalitetu Popovac, u Donjim Obrtićima, nalaze se ostaci starog muslimanskog groblja, sa nekoliko oštećenih nišana u obliku stubova. Na užoj strani jednog takvog nišana u obliku četverostrane prizme, sa završetkom na sljeme, dimenzija oko 140 x 40 x 23 cm, plastično su isklesane dvije životinjske figure. Jedna od tih figura je *srna*, a druga je *ptica*. U odnosu na srnu, ptica ima nesrazmjerno veće dimenzije (sl. 41). Na suprotnoj užoj strani je polujabuka, a na jednoj široj dvije jabuke, polumjesec i sablja.

Spomenike sam pronašao i evidentirao 1957. g.[66]

Vragolovi

Vragolovi su selo koje je od Rogatice udaljeno oko 6 km zračne linije na zapadnu stranu. Na lokalitetu Drijenjak, oko 1 km zapadno od sela, pokraj puta za Batovo, nalazi se nekoliko skupina stećaka, a odmah do ste-

[64] Isti, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971, 250.

[65] Ć. Truhelka, *Natpisi iz sjeverne i istočne Bosne*, Glasnik Zemaljskog muzeja VII, Sarajevo 1895, 335, sl. 20.

[66] Š. Bešlagić, n. d., 249.

ćaka i ostaci stare muslimanske nekropole. Na jednom nešto odvojenom ovećem nišanu u obliku kvadera, sa relativno velikim turbanom i mudževezom, vidimo plastičnu *figuru konja* (sl. 42) Na susjednoj vertikalnoj strani ovoga nišana nalazi se predstava buzdovana.

Spomenik je dobro klesan i očuvan. Evidentirao sam ga 1957. god.[67]

Područje opštine Foča

Jošanica

Jošanica je oveće selo na desnoj strani Drine, oko 15 km zračne linije na sjeveroistočnu stranu daleko od Foče. M. Mujezinović je, proučavajući džamiju u Ustikolini radi preduzimanja mjera njene zaštite od strane Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH, 1952. god. pregledao i okolna stara muslimanska groblja. Tako je kod Cvilinskog polja, s druge strane Drine, na području Jošanice, našao 2 nišana četverostrane osnovice (45 x 30 cm) sa piramidalnim završecima, na kojima su isklesane sablje sa predstavom *ruke do lakta*. Nazvao ih je »šehitskim nišanima« i datirao u XV v.[68]

Strmac

Strmac je seoce na brdu Presjeka iznad Ustikoline, udaljeno od Foče oko 11 mk zračne linije na sjeverozapadnu stranu. Na zaravanku brda je situirana nekropola sa 234 stećka. Nedaleko od te nekropole nalazi se veliko staro muslimansko groblje. Na jednom nišanu u obliku četverostrane prizme koja se završava piramidom i poluloptom na njenom vrhu, nalaze se dvije rozetice. zatim *ruka do iza lakta*, a potom mač i luk (na ostalim stranama toga nišana su predstave polumjeseca, čomage, rozete i polujabuke).

Podatke o ovom nišanu ljubazno mi je ustupio M. Mujezinović.

Područje opštine Olovo

Bakići

Bakići su selo u predjelu Musići, udaljeno od Olova oko 4 km zračne linije na južnu stranu. U šumi Vlaškovac, oko 400 m jugozapadno od vrela Kamenica, u blizini Gornjih Bakića, pokraj puta, nalazi se osamljen relativno velik, bogato ukrašen, stub — obelisk. Originalno je oblikovan — to je kvadra-

[67] Isti, n. d., 252.

[68] M. Mujezinović — E. Dimitrijević, *Džamija u Ustikolini*, Naše starine II, Sarajevo 1954, 137.

tična visoka prizma koja se prema gore postepeno sužava, zatim prelazi u piramidalni krov sa ovećom kuglom na vrhu.

Spomenik je vrlo brižljivo klesan, a danas je djelomično oštećen. Publicirao ga je Ć. Truhelka još prije više od 80 godina[69], kasnije ga je temeljitije obradio M. Filipović[70], a i A. Benac ga je uvrstio u svoj katalog stećaka oko Olova[71]. Ja sam spomenik evidentirao 1964. g.[72] Smatram da po svim svojim osobinama spada u muslimanske nišane. U Bakićima i njegovoj okolini ovaj spomenik je poznat pod imenom »nišan«. M. Filipović i Vl. Skarić, su ga također tretirali muslimanskim spomenikom.

Obelisk je sa postoljem. Svi njegovi bridovi su ojačani tordiranim vrpcama. Stranice su mu tordiranim vrpcama podijeljene na polja. Na istočnoj su dva polja. U gornjem su dvije S spirale sa spiralnim podacima. Ispod njih je isklesana relativno velika životinjska glava, sa otvorenim raljama i sa isaknutim donjim zubom. Ispod glave je kaciga, a ispod ove srcoliki štit. Od kacige i glave se pruža plašt koji se nešto povija i šiljasto završava. U međupovršinama su zvijezda i spiralni zavoj. U donjem polju su dvije simetrične S spirale. Na zapadnoj strani su najprije dva simetrična spiralna zavoja i zatim između njih mala zvijezda na stupiću. O zavojima vise tri grozda. Ispod toga su isti motivi kao i na prethodnoj strani — životinjska glava, kaciga, štit, rozeta i spirala. Na južnoj strani su tri polja. U prvom su dvije S spirale, ispod njih su motivi životinjske glave, štita, rozete i spirale. Niže od toga vidimo opet dvije S spirale i rozetu između njih, a još niže dva spiralna zavoja o kojima visi po jedan grozd i između njih rozeta. Četvrta strana ima četiri polja. Prvo je ispunjeno dvjema S spiralama, drugo ima uobičajene motive životinjske glave, kacige, štita, rozete i spirale, u trećem su dvije S spirale i dvije rozete između njih, a u četvrtom dva spiralna zavoja.

Svi ukrasi su plastično klesani. Glavna pažnja je posvećena životinjskoj glavi, štitu, kacigi i plaštu, a svi ostali služe kao dekorativna dopuna. Mislim da se može tvrditi da se ovdje radi o *glavi vepra*, koja zajedno sa kacigom, štitom i plaštem sačinjava grb pokopane ličnosti. (Na sl. 43, spomenik je prikazan sa jugozapadne strane, a na sl. 44, vidimo svaku njegovu stranu posebno).

Područje opštine Nevesinje

Bijenja

Na vrlo velikom starom i savremenom muslimanskom groblju u selu Donja Bijenja, oko 9 km zračne linije na sjeveroistočnu stranu od Nevesinja, u istočnom kraju Nevesinjskog polja, u neposrednoj blizini nekropole sa

---

[69] Ć. Truhelka, *Dva heraldička spomenika iz Bosne*, Glasnik Zemaljskog muzeja I, Sarajevo 1889, 75.

[70] M. Filipović, *Starine u Bakićima kod Olova*, Glasnik Zemaljskog muzeja XL, Sarajevo 1928, 73—75.

[71] A. Benac, *Olovo*, Beograd 1951, 26—28, T. XVI, sl. 24a—24g.

[72] Š. Bešlagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971, 232.

stećcima i starog i novog pravoslavnog groblja, nalazi se jedan sasvim originalno klesan nišan. To je šesterougaoni prizmatični stub, visine 170, debljine 33 cm, koji u gornjem dijelu prelazi u valjkast vrat i završava se okruglastom i nešto izduženom glavom koja je sa jedne strane klesana tako da predstavlja *lice čovjeka*, sa naznakom očiju, nosa i usta. Odmah iznad očiju oko glave se proteže uzana vrpca koja bi mogla da predstavlja donji dio kape (?). Površina lica iznosi oko 25 x 17 cm.

Ovaj nišan je 1960. god. uočio M. Mujezinović (sl. 45).

Nišan pripada jednom od naših najvećih muslimanskih grobalja koje je, inače, vrlo zanimljivo po arhitekturi (sl. 46).

Područje opštine Prozor

Varvara

Varvara je selo koje je od Prozora udaljeno oko 10 km zračne linije na zapadnu stranu, pokraj ceste za Duvno. U zaseoku Pačevo, oko 500 m istočno od Bijele gomile i turbeta bega Kopčića, a u dvorištu Mate Zečevića nalaze se dva stećka, sa ukrasima i u njihovoj neposrednoj blizini jedan nišan u obliku deblje gore zašiljene ploče (115 x 56 x 20 cm). Na jednoj njegovoj široj strani plastično je isklesana *figura konja*, sa nogama koje su gore okrenute (sl. 47). Na suprotnoj strani su polumjesec i tri polujabuke.

Spomenik je uglavnom dobro klesan i očuvan. Evidentirao sam ga 1953. god.[73]

Područje opštine Glamoč

Kamen

Kamen je selo pokraj ceste ka Livnu, udaljeno od Glamoča oko 3 km zračne linije na jugoistočnu stranu. Ovdje su nađena dva primjerka nišana sa likovnim predstavama.

a. — Na muslimanskom groblju odmah do sela, pokraj puta ka selu Jakir, nalazi se i više primjeraka starih nišana raznovrsnih oblika. Na jednoj strani nišana u obliku stuba sa turbanom (danas je turban odvaljen), dimenzija 100 x 22 x 22 cm, plastično su predstavljeni motivi *ruke i ptice na njoj* (sl. 48). Na drugoj strani ovoga nišana vide se štit kružnog oblika i mač ispod njega. Na trećoj strani je prikazana sablja. Fotografiju ovoga spomenika objavio je V. Ćurčić prije 30 godina[74].

b. — Još jedan nišan na ovome groblju je za nas zanimljiv. To je prevaljena i okrnjena prizma. Na jednoj strani ovoga spomenika predstavljena je

[73] Isti, n. d., 290.

[74] V. Ćurčić, n. d., 123, sl. 123; Vidi i D. Sergejevski, *Putne bilješke iz Glamoča*, Glasnik Zemaljskog muzeja LIV, Sarajevo 1942, 150—154.

ruka do ramena koja drži neki okrugao predmet.

Spomenik sam evidentirao 1965. g.[75]

PORIJEKLO I ZNAČENJE FIGURALNIH PREDSTAVA NA NIŠANIMA

Na prethodno navedenim lokalitetima područja grada Sarajeva i područja opština Trnovo, Kalinovik, Sokolac, Rogatica, Foča, Olovo, Nevesinje, Prozor i Glamoč postoji 29 nišana na čijim stranicama su isklesana 43 raznovrsna figuralna motiva.

U 24 slučaja javljaju se životinjske predstave: ptice, konja, jelena, srne, psa, zmije, lava i vepra. Relativno najviše primjeraka se odnosi na predstavu ptice (6 puta), a potom konja i vepra (po 4 puta). Ljudske figure se javljaju u 19 slučajeva. Tu su 2 samostalne takve predstave i 1 u sceni lova, zatim imamo 2 predstave ljudske glave, a onda i 14 predstava ruke, koje nadomještaju čitave ljudske figure.

Sve ove figuralne predstave su nejednako klesane, pretežno jednostavno i dosta grubo. Redovno su osrednje ili plitko plastične u odnosu na njihovu pozadinu, a neke su samo urezane u kamen, kao što je predstava žene u Šatorovićima. Ima i neproporcionalnih predstava, kao što je ptica u odnosu na srnu u Obrtićima, a ima i naivnih, kao što je predstava konja u Drijenjku. Međutim, neke figure su veoma lijepo klesane, sa dosta invencije, pa i majstorski, kakve su, npr., stilizovane glave vepra u Bakićima ili scena lova na jelena u Govedovićima koja je, osim toga, puna dinamike. Neke od ovih predstava su posebno zanimljive, pa i zagonetne.

Pokušajmo objasniti razloge pojave i značenje figuralnih predstava na nišanima:

Ptica

Ptice su različito predstavljene. U jednom slučaju su to dvije afrontirane ptice, jedanput pticu vidimo zajedno sa srnom, ili sa lukom i strijelom, odnosno sa polumjesecom, a u ostala dva slučaja se ona nalazi na ruci čovjeka. Osnovni izgled ovih ptica ne pruža dovoljno materijala da bismo mogli kategorički tvrditi da se radi o određenim pticama, ali po nekim okolnostima — uska i podugačka figura, izgled glave i repa, po tome što se nalaze uz srnu i uz luk, posebno što su na ruci čovjeka — rekao bih, da se najprije može govoriti o predstavi sokola.

Ovakvih predstava ptica ima i na stećcima, relativno najviše u Hercegovini. Zanimljiv je, npr., stećak u obliku sljemenjaka iz Čerina, u opštini Čitluk (sada u bašti Zemaljskog muzeja u Sarajevu), koji na jednoj bočnoj strani ima čitavu kompoziciju u kojoj vidimo jelena u trku koga napadaju soko, pas i lovac sa lukom i strijelom. Na suprotnoj strani istoga stećka se

[75] Š. Bešlagić, n. d., 114.

nalazi ljudska figura sa 4 sokola. U Brotnjicama, u Konavlima, postoji visoki sljemenjak na čijoj jednoj užoj vertikalnoj strani, uz krst i natpis bosančicom, vidimo konja i jahača koji na ruci drži pticu. Ima i stećaka na kojima su ptice predstavljene uz krstove, kao, napr., u Uboskom kod Ljubinja[76]. Ima stećaka na kojima su predstavljeni čitavi nizovi ptica.

Iz literature je poznato da su mnogi narodi Azije i Evrope poznavali lov na pernatu i dlakavu divljač i u tu svrhu gajili sokolove — Asirci, Babilonci, Perzijanci, Grci, Rimljani, Francuzi i drugi. U poglavlju o prikazivanju živih bića u islamskoj umjetnosti naveden je primjer da se na zidnim slikama sasanidskog dvorca u Nišapuru, iz X v., uz ostalo, nalazi lovac na konju sa sokolom na ruci[77]. Za Arape se kaže da su bili strasni lovci sa sokolima. Pišući o toj vrsti lova, V. Ćurčić je naveo kako su stari Perzijanci obučavali sokolove za lov: »... Tamo su vježbali sokolove za lov na sisavce, i one najkrupnije, kao na divlje svinje, divlje magarce, antilope, lisice itd. na ovaj način. Napunila bi se koža nekog sisavca slamom ili čime bilo drugim, a u očne dublje turili bi joj mesa, pa puštali pticu lovicu da to meso ždere. Kad bi se na to privikla, ispunjenu životinju vozali bi na točkovima sve jače i jače, i u tom pokretu gladni sokolovi dolijetali bi i meso iz očnih duplji čupali. Naposljetku bi upregli konja u kolica pod ispunjenom životinjom i ptica lovica morala bi letjeti da je u trku stigne da bi se nahranila. Kasnije tako navađen soko nasrtao bi na takve i druge sisavce, izbijao im oči i savladao ih...«[78]

Postoje podaci da su feudalci naših naroda, naročito vladari, u srednjem vijeku bili veoma zainteresovani za lov sa sokolovima. Navodim samo iluminaciju Hrvojevog glagoljskog misala na kojoj je ovaj herceg prikazan u sceni lova, na konju, sa sokolom na ruci. I u periodu turskog vladanja u Bosni i Hercegovini lov sa sokolovima je predstavljao veliko interesovanje i zanimanje imućnijih ljudi. O tome govore i naše narodne pjesme. U turskoj vojsci su postojale posebne jedinice koje su sačinjavali ljudi koji su se bavili gajenjem sokolova. Ti ljudi su se zvali šahindžije, a njihov zapovjednik šahindžibaša. Lovom sa sokolovima bavili su se imućniji Bosanci sve do prije 40 godina. U muslimanskim narodnim pjesmama se često narodni junak, bez obzira da li se radi o muslimanu ili nemuslimanu, naziva sokolom ili se njegove osobine upoređuju sa osobinama sokola. Tako se u jednoj pjesmi, između ostaloga, kaže:

»Koji ono dobar junak bješe
Povisoka čela junačkoga...
To je soko Blažević Omere.«

U jednoj drugoj našoj muslimanskoj narodnoj pjesmi se ovako kaže:

»Kol'ko ima niz Kotare kula
I u njima mladije serdara
Ljuće guje u kaura nema
Od sokola Janković Stojana«[78a].

---

[76] M. Vego, *Historija Brođna*, Sarajevo 1961, 96—97, sl. 47a, 47b; Š. Bešlagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971, 314; V. Ćurčić, *Lov sa sokolom*, Sarajevo 1956, 8.

[77] K. O. Dorn, *Islamska umetnost* (prevod s francuskog), Novi Sad 1971, 98—99.

[78] V. Ćurčić, n. d. ,11.

[78a] *Gajret*, br. 6, god. 1934, str. 126—127.

Pojavu ptica na stećcima objašnjavamo uglavnom dvojako, već prema situaciji u kojoj su one prikazane. Ako su prikazane zajedno sa lovcem, jelenom i psom, dakle kao element lova, onda ih tretiramo sokolovima, a ako su isklesane uz motiv krsta, onda su to vjerovatno golubovi, koji po kršćanskoj mitologiji simboliziraju pokojnikovu dušu koja leti na drugi svijet, ili su znak Svetog duha, zatim Uskrsnuća, bračne ljubavi i sloge[79].

Htio bih da navedem još jedno, doduše osamljeno, ali zanimljivo mišljenje o pojavi ptice na stećcima. U jednoj svojoj manjoj radnji, objavljenoj 1939. god., Vejsil Ćurčić je rekao da se na mnogo primjeraka stećaka, kao i najstarijih muslimanskih nišana, nalaze predstave ptica, od kojih ga neke posjećaju na kukavicu, koja bi mogla biti simbol tuge ljudi za izgubljenim bliskim srodnikom. On to povezuje sa narodnim vjerovanjem da je kukavica nekada bila sestra Lazara, koga je Krist četvrti dan nakon njegove smrti uskrsnuo iz groba. Kada je Lazar umro, njegova sestra je neprestano, i dan i noć, glasno kukala. Lazar joj se javljao u snu i molio je da ne kuka. Kako ga ona nije poslušala, Lazar ju je prokleo, zbog čega se ona pretvorila u kukavicu[79a].

Mislim da sve ovdje navedene činjenice i okolnosti pružaju dovoljno mogućnosti da se zauzme sasvim određen stav u objašnjavanju pojave i značenja ptice kao reljefnih motiva naših nišana, osim u jedinom slučaju iz Kalimanića. Nišan u Kalimanićima se nalazi u muslimanskom groblju i po svojim osobinama predstavlja osebujan primjerak. Uz predstavu ptice, na njemu vidimo polumjesec i krst. U posebnoj radnji ja sam ovaj nišan pripisao jednom od članova feudalne porodice Kalimanića koji je u prvim decenijama turske uprave, kada su ostali njegovi srodnici već bili prešli na islam, ostao u svojoj staroj, kršćanskoj vjeri i kao takav umro, pa su mu najbliži rođaci — Muslimani obilježili grob na ovaj način, sahranivši ga u muslimanskom groblju, a ne na obližnjoj kršćanskoj nekropoli sa stećcima[80]. Pošto se, dakle, radi o kršćanskom nišanu, na kome nema reljefnih motiva koji bi bili vezani za lov, moguće je da ta ptica nije soko nego golub, kao simbol iz kršćanske mitologije. Treba ovdje reći da su Turci u više slučajeva, kada se radilo o uglednim a lojalnim kršćanima, ovima povjeravali i važne upravne funkcije, pa je zbog toga i ovaj Kalimanić mogao biti turski sokolar, te bi mu u tome slučaju sasvim odgovarao soko na nadgrobniku. Zbog svega toga, slučaj ptice na nišanu u Kalimanićima ostaje još kao neobjašnjen. Svi ostali primjerci ptica naših nišana nisu sporni. Pošto se radi o muslimanskim nadgrobnicima, ne dolazi uopšte u obzir kršćanska simbolika. Slično većini pojava ptica na stećcima — nalaze se na ruci čovjeka, u blizini luka sa strijelom, u blizini psa, itd. — očito je da ove ptice treba smatrati realnim predstavama sokolova, koje imaju značenje atributa istaknutijih lovaca sa sokolima i ljudi višeg društvenog položaja.

---

[79] D. Srejović, *Jelen u našim narodnim običajima*, Glasnik Etnografskog muzeja, Beograd 1955, 234.

[79a] V. Ćurčić, *Ptice na našim sredovječnim nadgrobnim spomenicima i starim muslimanskim nišanima*, Zadružni glasnik, god. XIII, br. 3, Sarajevo 10. II 1939, 2.

[80] Š. Bešlagić, *Hršćanski nišani XV v. u Bosni*, Zbornik Svetozara Radojčića, Beograd 1969, 25—29.

Konj

Na našim nišanima konj je prikazan četiri puta.

Kao umjetnički likovni motiv, konj je kod svih naroda i u svim vremenima obilno predstavljan. Kao inteligentna, poslušna i vjerna životinja, konj je u mnogim životnim situacijama bio neophodan čovjekov pratilac i oslonac — u poljskim radovima, na putovanjima, u lovu, turniru i ratu. Povezanost čovjeka i konja u srednjovjekovnim uslovima u našim krajevima je bila naročito potencirana. Dobar konj i konjska oprema bili su ne samo potreba nego i znak društvenog ugleda, zbog čega su ljudi težili za tim. Iz narodnih pjesama vidimo da su junačke igre na konjima i sa konjima bile vrlo omiljeno zanimanje naših srednjovjekovnih predaka, i to ne samo feudalaca nego i ljudi plebsa. Kroz te igre su dolazila do izražaja ukorijenjena svojstva naših naroda — hrabrost, junaštvo, snaga i vještina, a naročito borbenost protiv ugnjetača. Često se takmičenje obavljalo baš zbog zadobijanja protivničkog konja i junačke opreme. U turnirima su partneri redovno na konjima. Na srednjovjekovnim pečatima i novcima vidimo naše vladare i visoke feudalce na konjima. Na pečatu bana Stjepana II Kotromanića, iz prve polovice XIV v., prikazan je vitez na konju[81]. Također i na pečatu kralja Tvrtka I, zatim kralja Stjepana Dabiše, kralja Ostoje, te kralja Tvrtka II[82].

Ne treba da nas čudi što se reljefni motiv konja nalazi i na stećcima. Tamo ga vidimo kao samostalnu pojavu, ali još češće ukomponovanog u razne scene iz života. Tako su na poznatom sljemenjaku iz Donje Zgošće kod Kaknja (sada u bašti Zemaljskog muzeja u Sarajevu), na jednoj strani, ispod predstave dvorca, izvanredno uspješno plastično prikazana dva konja i čovjek između njih, a na drugim dvjema stranama nizovi opremljenih konja, sa jahačima[83]. Na sljemenjaku sa natpisom koji se odnosi na feudalca Vlasnića, iz Troskota, u opštini Ličtici (sada u bašti Muzeja Hercegovine u Mostaru), sa jedne strane vidimo konja sa jahačem koji drži koplje[84]. U Pridvorcima kod Nevesinja postoji stećak na kome su prikazana dva afrontirana konja, sa opremom, bez jahača i bez prisustva ljudske figure[85]. Postoji i više primjera predstava konja sa jahačem, npr. u Začulama, na Popovom polju[86], a u selu Ljubovu, kod Trebinja, motiv konja sa jahačem se nalazi na štitu, što znači da predstavlja grb nekog feudalca[87]. Spomenimo i posebnu zanimljivost da su ustanovljena dva stećka sa reljefnim motivom krilatog konja, i to na Dugom polju (Blidinje), ispod Vran planine[88], i u Varošištu kod Rogatice[89].

---

[81] P. Anđelić, *Srednjevjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1970, 13—17, T. II, sl. 4 i T. III, sl. 5.
[82] Isti, n. d., 24, T. VI, sl. 10b, T. X, sl. 15b, T. XII, sl. 16b.
[83] Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne*, Sarajevo 1967, sl. 54, 56 i 57.
[84] M. Vego, *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine*, Glasnik Zemaljskog muzeja XVII, Nova serija, (Arheologija), Sarajevo 1962, 192—194 i *Zbornik srednjevjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine II*, Sarajevo 1964, br. 47.
[85] Š. Bešlagić, *Nevesinjski stećci*, Naše starine XIII, Sarajevo 1972, sl. 104.
[86] Isti, *Popovo*, Sarajevo 1966, 40—41, sl. 73.
[87] Isti, n. d., 39, sl. 67.
[88] Isti, *Stećci na Blidinju*, Zagreb 1959, sl. 44.
[89] Đ. Mazalić, *Borač, bosanski dvor srednjeg vijeka*. Glasnik Zemaljskog muzeja LIII, Sarajevo 1941, 31—94; Š. Bešlagiš, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971, 253.

Moramo priznati da su motivi samostalnog konja na stećcima vrlo rijetka pojava. Uz dva slučaja na Blidinju, jedan kod Kupresa, dva u centralnoj Bosni i jedan u okolini Kalinovika, gotovo da uopšte više nema takvih motiva na stećcima.

Sasvim je razumljivo što reljefne motive konja vidimo i na najstarijim nišanima. I u turskom periodu je konj bio veoma cijenjen i potreban jednako kao i u predturskom. Općenito je poznat veliki značaj turskih vojnih jurišnih konjanika, takozvanih akindžija. U junačkim igrama toga perioda, posebno u megdanima, konj je bio gotovo najpresudniji faktor. Dosta stihova narodnih pjesama je posvećeno konjima narodnih junaka — Kraljevića Marka, Muse Kesedžije ili Đerzelez Alije. Zanimljiva je okolnost da sam u neposrednoj blizini Kupresa još prije 25 godina evidentirao stećak u obliku sljemenjaka, sa predstavom konja na jednoj strani, koji je kod naroda toga kraja poznat pod imenom »Stećak Đerzelez-Alije«[90].

Mislim da nema nikakva razloga objašnjavati pojavu i značenje motiva konja na nišanima drugačije od objašnjavanja toga motiva na stećcima. Konj na nišanu, dakle, govori o pokojniku koji je za života drugovao s konjem i u tome se isticao bilo u vojnim pohodima, bilo u junačkim megdanima, ili u lovu.

Jelen

Reljefni motivi jelena ustanovljeni su na 3 primjerka nišana, i to u Hrasnici i Faletićima kod Sarajeva i u Govedovićima kod Trnova, a vrlo slična životinja, samo bez rogova, nađena je u Obrtićima kod Rogatice, pa smo je s razlogom tretirali predstavom srne. Prema tome, može se reći da se ovaj motiv na našim nišanima javlja ukupno 4 puta.

Jeleni i srne se nalaze i na stećcima, i to u nemalom broju. Tu su ove životinje u najviše slučajeva predmet lova. Lovac je obično na konju, sa kopljem kojim gađa jelena. Redovno lovca prati pas, a više puta je tu i soko koji proganja jelena. Takve scene su karakteristične za hercegovačke stećke, a najviše ih ima u okolini Stoca i Ljubinja. Na jednom sljemenjaku u Uboskom, u okolini Ljubinja, vidimo lovca na konju koji s kopljem goni jelena vrlo razgranatih rogova[91]. Slična scena se nalazi na visokom sanduku u Međugorju, u okolini Stoca[92]. Na toj istoj nekropoli vidimo i scenu u kojoj na jelena napadaju dva lovca na konjima, s kopljima i sa psima[93]. U više slučajeva lovac je pješak, sa lukom i strijelom u ruci. Tako, npr., u Kotezima, u Popovom polju, na jelena napada lovac sa lukom i sa dva psa[94]. U Radimlji, kod Stoca, postoji scena u kojoj lovac sa lukom i psom napada na 4 košute[95]. Vrlo slična scena se nalazi i u Žitomisliću, nedaleko Mostara[96]. Na nekim

---

[90] I s t i, *Kupres*, Sarajevo 1954, 129, sl. 85.

[91] I s t i, *Ljubinje*, Naše starine X, Sarajevo 1965, sl. 29.

[92] I s t i, *Stećci u Gornjem Hrasnu*, Naše starine VII, Sarajevo 1960, 102, sl. 2.

[93] I s t i, n. d., sl. 3 i 5 na str. 104 i 105.

[94] I s t i, *Popovo*, Sarajevo 1966, 20—21, sl. 7.

[95] A. B e n a c, *Radimlja*, Sarajevo 1950, T. XXVI, sl. 54.

[96] V. Ć u r č i ć, n. d., T. XVIII, sl. 55.

scenama stećaka vidimo jelene, košute i lanad bez lovca, naprimjer u Radimlji[97]. Nizove jelena ili košuta, bez lovca, vidimo i na stećcima u Zaplaniku i Ravnom, u okolini Trebinja[98], kao i na nekropoli u Premilovom polju, u okolini Ljubinja[99]. Zanimljive su predstave niza srna na čijim leđima stoje ptice u Uboskom kod Ljubinja[100]. Na nekim stećcima su isklesane predstave samo jednog, osamljenog jelena, naprimjer u Uboskom, kod Ljubinja, ili u Oblju, kod Kalinovika[101].

Općenito se smatra da jelen na stećcima ima veze sa ondašnjim realnim životom naših ljudi. U bosanskohercegovačkim šumama je tada bilo dosta jelena koji su bili omiljen sadržaj lova imućnijih ljudi, kao i oznaka njihove pripadnosti višoj društvenoj klasi. Ima podataka koji govore da su se u srednjem vijeku u Bosni gajili jeleni kao pripitomljeni. Ako se neko osobito isticao u toj vrsti lova, lako se moglo dogoditi da mu nakon smrti njegovi najbliži na nadgrobniku isklešu jelena.

Treba reći da ima i drugačijih objašnjenja pojave jelena na stećcima. Naime, jelen je kod nekih naroda smatran svetom životinjom. Prema shvatanju nekih kršćanskih pisaca jelen predstavlja svetu dušu koja bježi od ovozemaljskih uživanja. U starokršćanskoj mitologiji jelen je simbol pravedne duše koja traži božanstvo. Smatra se da jelen vodi duše na drugi svijet. Ponekad se jelen identificira sa samim Kristom[102]. S toga aspekta bi se scena lova na jelena mogla objašnjavati kao da zao duh, personificiran u lovcu i psima, progoni pravednu dušu, odnosno sve što je dobro i uzvišeno. Zbog takvog shvatanja, neki istraživači stećaka hoće da kažu kako u tim scenama, ipak, lovac nikada ne pogađa, ne ubija do kraja jelena, iako ga stalno progoni. Napominjem da sam u Bitunjoj, nedaleko Stoca, našao dva slučaja predstave jelena na izvoru vode, pa bi to moglo da podsjeća na 42. Psalam u kome se kaže: »Kao što košuta traži potok, tako duša moja traži tebe, bože«[103].

Ipak mi se čini da više osnova ima ono prvo tumačenje. Napominjem da su scene lova na jelena na stećcima u više slučajeva na istim stranama gdje i scene turnira ili kola, što također upućuje na realne i vedre momente iz života, a ne na strah od zagrobnog života. Zanimljiva je i okolnost da sam na 4 primjerka stećaka našao scenu kola, sa više ljudskih figura, u kojoj kolovođa jaši na jelenu (Boljuni i Toplica kod Stoca, Zaplanik kod Trebinja i Čitluk kod Nevesinja)[104]. Jelen je kao pripitomljena gizdava životinja prispio, eto, i u kolo. I to je elemenat više za stanovište koje sam naveo.

---

[97] A. Benac, n. d., sl. 58.

[98] Š. Bešlagić, n. d., 38 i 51—52, sl. 66 i 96a.

[99] Isti, *Ljubinje, Naše starine X*, Sarajevo 1965, sl. 19.

[100] Isti, n. d., 31, 40 i 41.

[101] Isti, *Kalinovik*, Sarajevo 1962, sl. 95.

[102] A. Solovjev, *Simbolika srednjevjekovnih grobnih spomenika...*, Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine VIII, Sarajevo 1965, 55; Š. Bešlagić, *Stećci i njihova umjetnost*, Sarajevo 1971, 52—53.

[103] M. Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, Sarajevo 1965, 257; Š. Bešlagić, *Stećci u Bitunjoj*, Naše starine IX, Sarajevo 1964, sl. 24.

[104] Š. Bešlagić, *Boljuni*, Starinar XII, Nova serija, Beograd 1961, 181, sl. 18; Isti, *Stećci u Gornjem Hrasnu*, Naše starine VII, Sarajevo 1960, 99—101, sl. na str. 100; Isti, *Popovo*, Sarajevo 1966, 38, sl. 65; Isti, *Nevesinjski stećci*, Naše starine XIII, Sarajevo 1972, 109.

Jelen na nišanu iz Faletića, kod Sarajeva (sada u Muzeju grada Sarajeva) nalazi se uz predstavu ruke, luka i psa, a srna na nišanu u Obrtićima, kod Rogatice, jeste uz pticu i sablju, što govori da se radi o lovu na jelena. Scena lova u Govedovićima je sama po sebi vrlo jasna. U objašnjenju ovih pojava na nišanima ne može ništa značiti kršćanska mitologija. Ovi nišani, dakle, pripadaju uglednijim ljudima koji su se isticali kao lovci na jelene.

Vepar

Predstava vepra se nalazi na svakoj od 4 strane nišana — obeliska u Bakićima, kod Olova. Zapravo, to je samo nešto stilizovana glava vepra, sa otvorenim raljama i vrlo istaknutim očnjakom (deračem), uz koju su još ukomponovani motivi štita, kacige, vela, spirale i rozete (sl. 43 i 44). Prvi opis ovoga spomenika dao je Ć. Truhelka još prije 90 godina. On je tada rekao da je to glava neke zvjerke od koje se nastavlja »tijelo bez nogu, savito kao zmajevo«. Ta glava ga je podsjećala na vučju[105]. Ugledajući se na Truhelku, i drugi naučni radnici su to slično opisali. M. Filipović je rekao da je to »čudovište u obliku zmaja«[106]. A. Benac je naveo da je to »stilizovan životinjski lik (zmaj?)«. Od glave, koja ovome autoru liči na vepra, nastavlja se trup sa repom, za koji on kaže da »nema nikakve veze sa veprom«[107]. Pošto se tu nalazi i predstava štita, svi su ovi naučni radnici pretpostavili da se radi o grbu. Na samome spomeniku se danas ne uočavaju detalji, ali pomnijim pregledom ipak vidimo da se ovdje zaista radi o glavi vepra od koje se, međutim, ne proteže zmajev trup, nego plašt (veo) koji je uobičajen elemenat kompozicije grba. Osim toga, oni nisu uočili i predstavu kacige, koja se nalazi između glave vepra i štita, od koje se, upravo, proteže veo. Očito je, dakle, da se radi o reljefnoj kompoziciji heraldičkog karaktera.

Treba reći da je vepar vrlo rijedak motiv na stećcima i da je on tamo sasvim drugačije predstavljen. Vepar se na stećcima nalazi samo u nekoliko scena lova. Takve 3 scene smo našli na Duvanjskom polju — kod Eminovog Sela, zatim kod Sarajlija i kod Kongore. U dva slučaja je lovac pješak, s kopljem, a u jednome je na konju[108]. U tim lovnim scenama vidimo i pse. Na bočnoj strani jednoga sljemenjaka na Risovcu (Blidinje) nalaze se dvije scene lova na vepra[109]; u jednoj se upotrebljava koplje, a u drugoj luk sa strijelom. I na dobro poznatom sljemenjaku iz Donje Zgošće, kod Kaknja (danas u Zemaljskom muzeju u Sarajevu), nalazi se scena u kojoj na vepra s

---

[105] Ć. Truhelka, *Dva heraldička spomenika iz Bosne*, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1889, knj. II, 75 i Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegowine III, Wien 1895, 414.

[106] M. Filipović, *Starine u Bakićima kod Olova*, Glasnik Zemaljskog muzeja XL (sveska za historiju i etnografiju), Sarajevo 1928, 74.

[107] A. Benac, *Olovo*, Beograd 1951, 27.

[107] A. Benac, *Olovo*, Beograd 1951, 27.

[108] Š. Bešlagić, *Stećci Duvanjskog Polja*, Starinar VII—VIII, Nova serija, Beograd 1956—1957, sl. 10, 25 i 32.

[109] Isti, *Stećci na Blidinju*, Zagreb 1959, sl. 6.

jedne strane napada lovac s kopljem, a s druge dva psa[110]. Ć. Truhelka je tu scenu protumačio kao lov na medvjeda[111]. Osim ovih, poznata nam je samo još jedna, i to nedovoljno jasna, takva scena u Radmilovića Dubravi kod Bileće[112].

Kako vidimo, na stećcima nema potpune analogije predstavi vepra na nišanu iz Bakića. Jedino neka daleka sličnost možda bi se mogla navesti sa sljemenjakom iz Zabrđa, kod Kiseljaka, na kome se nalazi predstava vučje glave i prednjeg dijela trupa, zajedno sa natpisom koji se odnosi na velikog bosanskog kneza Radoja[113]. Tragajući za ličnosti kojoj bi se vepar kao osnovni simbol grba mogao pripisati, imajući pri tome stalno na umu ime naselja — Bakići, u čijoj se blizini nalazi nišan sa veprom, neprestano mi se nametala misao eventualne mogućnosti povezivanja te ličnosti sa srpskom vlastelinskom porodicom Bakića. Poznato je da su se Bakići, kao ugledna vlastelinska porodica, vrlo brzo uključili u turski feudalizam i da su u drugoj polovini XV i početkom XVI v. bili veoma uvaženi turski funkcioneri, bili su knezovi i spahije, sa velikim imanjima na teritoriju Smederevskog sandžaka. Početkom XVI v. se među njima isticao knez Pavle Bakić, poznat i kao veliki prijatelj Smederevskog sandžakbega Ferhata. Ali, kada je ovaj Ferhat presudom sultanovom bio pogubljen, Pavle je sa svojom braćom 1525. g. prebjegao u Ugarsku, gdje je zbog zasluga u borbi protiv Turaka uživao veliki ugled i dobio titulu srpskog despota[114]. Nije mi poznato da li su srpski Bakići na svom grbu imali glavu vepra, što bi u pozitivnom slučaju bila okolnost od velikog značaja. Međutim, mađarski istoričar L. Thalloczy je još prije više od 60 godina publicirao jedan mađarski grb neutvrđene pripadnosti koji bi, po mome mišljenju, mogao imati veze sa grbom na nišanu iz Bakića. Na štitu istoga oblika kao u Bakićima, na crvenom polju, nalazi se desno okrenuta crna glava vepra, sa zlatnim zubima — deračima i sa zlatnom strelicom zabodenom u otvorene ralje. Iznad štita je kruna sa ljiljanima. (sl. 49)[115]. Kako se vidi, i naš i mađarski grb imaju gotovo identičnu predstavu glave vepra. Čak je moguće da je na nišanu u Bakićima nekada bila vidljiva strelica u raljama vepra. Čini se da ima mnogo osnova za pretpostavku da i grb sa nišana i grb koji se spominje u mađarskim dokumentima potiču od grba srpskih knezova Bakića. U prilog ovoj pretpostavci ide još jedna okolnost. Naime, nišan u Bakićima se nalazi na lokalitetu koji se zove Vlaškovac. A Bakići su vlaški knezovi u Srbiji. Vjerovatno je i taj lokalitet nazvan po njima. Ako ovaj grb u Bakićima pripada nekom od članova srpske kneževske porodice Bakića, onda je najvjerovatnije da se radi o čovjeku koji je kao

---

[110] Isti, *Stećci centralne Bosne*, Sarajevo 1967, sl. 57.

[111] Ć. Truhelka, *Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne*, Glasnik Zemaljskog muzeja XXVI, Sarajevo 1914, 250.

[112] M. Wenzel, n. d., T. CIX, sl. 10.

[113] Ć. Truhelka, *Dva heraldička spomenika iz Bosne*, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1889, knj. II, 76; Š. Bešlagić, n. d., sl. 51.

[114] K. Jireček, *Istorija Srba I*, Beograd 1952, 416—417; M. Vasić, *O Knežinama Bakića pod turskom vlašću*, Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine IX, Sarajevo 1958, 223.

[115] L. Thalloczy, *Studien zur geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München und Leipzig 1914, 314.

zaslužan turski funkcioner dobio timar u okolini Olova. I naselje se prozvalo po njemu — Bakići. Ovaj Bakić je mogao ostati u svojoj staroj vjeri i kao takav biti turski funkcioner, a mogao je i preći na islam i kao takav umrijeti na svom timaru kod Olova. S obzirom da se na nišanu nalazi glava životinje koju muslimani općenito nijesu voljeli, bez obzira što se zbog strelice više može govoriti o lovu na vepra radi uništenja te štetne životinje, a manje radi konzumiranja mesa, vjerovatnija je ona prva pretpostavka, tj. da je pokopani bio hrišćanin. Nakon smrti ovoga Bakića podignut mu je spomenik u obliku nišana, kakav je vrlo sličan slučaj uslijedio i kod postavljanja nadgrobnika Radivoja Oprašića ili Mahmuta Brankovića, o čemu se u ovoj radnji govori na drugom mjestu. Samo klesanje i postavljanje spomenika u Bakićima moglo je nastati krajem XV ili početkom XVI v.

Lav

Predstavu lava posjeduju dva nišana koji se već duže vremena nalaze u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Jedan od njih je bio na Petrovu polju kod sela Brankovića, u okolini Rogatice, a drugi u blizini Oprašića, također u okolini Rogatice. Druge nišane sa predstavom lava nismo našli.

Kao reljefni motiv lav se više puta pojavljuje na stećcima. Tamo je ovaj motiv različito predstavljen. Tako, u Uboskom kod Ljubinja vidimo lava kako se bori sa zmajem[116], a u Boljunima, kod Stoca, nalazimo ga zajedno sa nekom životinjom koja najviše podsjeća na neobično velikog zelenbaća[117]. U Nekuku kod Stoca i u Trebečaju kod Trnova predstavljen je lav sa otvorenim raljama u koje čovjekova ruka zabada mač, pa sam te dvije predstave, kao i onu u Uboskom, protumačio kao starokršćansku alegoriju borbe dobra sa zlim, nastale po ugledanju na repertoar motiva romaničke kamene plastike[118]. Na poznatom sljemenjaku iz Donje Zgošće (sada u Zemaljskom muzeju) vidimo lava privezanog za stablo[119], a i u Boljunima se nalazi vrlo slična predstava. Ć. Truhelka je tu vidio leoparda (geparda) koji je kao pripitomljen mogao biti uvezen iz Azije ili Afrike i poklonjenn nekom od najviših bosanskih feudalaca[120]. Međutim, mnogo više razloga ima da se ta životinja tretira lavom. Na nekoliko stećaka u okolini Stoca, Nevesinja, Ljubinja i Ličtice nalaze se samostalne predstave lava, najčešće u pokretu, otvorenih ralja, nakostriješene grive, sa jakim pandžama na nogama i sa dugačkim, gore zavinutim, i na kraju razgranatom repinom[121]. Slične predstave lava su

---

[116] Š. Bešlagić, *Ljubinje...*, Naše starine X, Sarajevo 1965, sl. 34.
[117] Isti, *Boljuni*, Starinar XII, Nova serija, Beograd 1961, sl. 11 i 50.
[118] Isti, *Stećci na Nekuku kod Stoca*, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu XXI, Beograd 1958, 156—157, sl. 2; Isti, *Trnovo — srednjovjekovni nadgrobni spomenici*, Naše starine XI, Sarajevo 1967, 132, sl. 2.
[119] Isti, *Stećci centralne Bosne*, Sarajevo 1967, sl. 57.
[120] Ć. Truhelka, *Studije o podrijetlu*, Zagreb 1941, 57.
[121] Š. Bešlagić, *Boljuni*, Starinar XII, Nova serija, Beograd 1961, 199—201, sl. 10, 11 i 50; Isti, *Stećci u Opličićima*, Naše starine VII, Sarajevo 1960, sl. 2 i 5; Isti, *Nevesinjski stećci*, Naše starine XIII, Sarajevo 1972, sl. 3 i 19; Isti, *Ljubinje...*, Naše starine X, Sarajevo 1965, sl. 49; Isti, *Stećci u Bitunjoj*. Naše starine IX, Sarajevo 1964, sl. 12 i 22; A. Benac, *Široki Brijeg*, Sarajevo 1952, sl. 7c i 8a.

evidentirane još i u okolini Bijeljine, te u okolini Krupnja, u srbijanskom dijelu Podrinja[122]. Nekoliko predstava lava na stećcima okoline Stoca klesao je Grubač, poznati klesar stećaka iz druge polovine XV v.[123]

Sve te samostalne predstave lava na stećcima najviše podsjećaju na predstave te životinje kao osnovne oznake grbova nekih naših uglednih feudalnih porodica. Tako, naprimjer, lava sa gore zavinutim repom skoro sve do glave vidimo na pečatu knezova braće Stjepana, Radoslava i Ostoje Dragišića — Kosača, oko 1440. g.[124] Prilaže se fotos pečata kneza Radosava Dragišića — Kosače (sl. 50). Na pečatu Hercega Stjepana Vukčića — Kosače vidimo takvog lava, samo bez zadnjeg dijela tijela[125]. I Hercegovi sinovi — Vladislav i Vlatko također imaju takve lavove na svojim pečatima[126]. Sa mnogo razloga se može pretpostaviti da je i grb Sandalja Hranića — Kosače bio takav[127]. Zanimljivo je da i srpska vlastelinska porodica Brankovića na svom grbu ima predstavu lava. To vidimo, napr., na pečatu Vuka Brankovića, iz 1387. g.[128], zatim na pečatu despota Đurđa iz 1445.[129], te na pečatu despota Lazara Brankovića iz 1457. g.[130] I zetska vlastelinska porodica Balšića je na svom grbu imala predstavu lava. To se vidi, npr., kod Balše, hercega od sv. Save, iz 1942. g.[131] Brankovići i Balšići su bili u srodstvu, jer su se Vuk Branković i Đurađ Stracimirović-Balšić oženili dvjema sestrama, kćerima kneza Lazara. A Kosače su bile u srodstvu i sa Brankovićima i sa Bališićima. Sandalj se je ženio Jelenom, udovicom Đurđa Stracimirovića-Balšića, Herceg Stjepan je bio oženjen kćerkom Balše III, dok se je njegov sin Vladislav oženio Anom Kantakuzen, rođakom despotice Jerine Branković. To su sve okolnosti koje su uslovile pojavu lava na grbovima tih feudalnih porodica. U čitavoj ovoj stvari zanimljiva je činjenica što se predstava lava nalazi i na dukatu posljednjeg bosanskog kralja Stjepana Tomaševića[132]. Do toga je došlo što se je Stjepan Tomašević oženio Marom, kćerkom pokojnog despota Lazara i despotice Jelene Branković.

Iz istorijskih izvora se vidi da su postojali i bosanski feudalci Brankovići. Godine 1413. Dubrovnik se žali na kneza Radoslava Brankovića koji je opljačkao selo Oselnik, a u jednoj bosanskoj povelji iz 1954. god., kojom se Dubrovniku potvrđuju stare povlastice, naveden je i svjedok knez Radivoje Branković. Po svoj prilici, ovoj bosanskoj porodici Brankovića pripada i Mahmut.

---

[122] *Arheološki spomenici i nalaziša I*, Zapadna Srbija, Beograd 1953, 183; Š. Bešlagić, *Stećci*.. ., Sarajevo 1971, 192.

[123] Š. Bešlagić, *Boljuni*, Starinar XII, Nova serija, Beograd 1961, 201.

[124] P. Anđelić, *Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1970, 72.

[125] Isti, n. d., 75—76.

[126] Isti, n. d., 78—79; A. Ivić, *Stari srpski pečati i grbovi*, Novi Sad 1910, sl. 71 i 73.

[127] P. Anđelić, n. d., 102.

[128] A. Ivić, n. d., sl. 27.

[129] Isti, n. d., sl. 56.

[130] Isti, n. d., sl. 63.

[131] Isti, n. d., sl. 80.

[132] I. Rendeo, *Novci bosanskih banova i kraljeva*, Glasnik Zemaljskog muzeja LV, Sarajevo 1943, 287.

U XVII v. u Bosni se javljaju Brankovići rimokatoličke vjere. Tako se 1644. god. spominje fra Nikola Branković kao franjevački provincijal, a god. 1681., prilikom poklonstvene posjete Jerusalimu, bosanski plemići braća Pavle, Antun i Jakov, sinovi Augustina Brankovića, proizvedeni su u čast viteza Svetog groba. Malo iza toga ovim Brankovićima, koji su tvrdili da potječu od srpske despotske porodice Brankovića, Ugarsko-Hrvatska je priznala plemstvo, pa su postali jajački grofovi i dobili su na dar rudnike i zemlje oko Sarajeva i Kreševa. Oni su kasninje odselili preko Save. Ovi Brankovići su imali svoj grb sa lavom kao osnovnim heraldičkim motivom. Treba, međutim, reći da je u literaturi izražena i sumnja o vezama ovih Brankovića sa srpskom despotskom dinastijom Brankovića[132a].

Ne treba da nas iznenađuje pojava lavova na stećcima. Mislim da predstave samostalnih lavova (izuzimajući one druge koje imaju drugačije značenje) možemo objašnjavati jedino kao heraldičke oznake. Nije slučajno što se takve predstave nalaze na stećcima područja kojim su gospodarile Kosače. I slučaj pojave lava na stećcima u okolini Krupnja ima svoje razloge. Naime, poslije smrti despota Stefana, Mačva je pripala Ugarskoj, ali su, ipak, dio Mačve, zatim Valjevo, te rudnici Krupanj i Zajača ostali u sastavu despotovine Đurđa Brankovića[133]. Odatle nije daleko selo Dragaljevac, s druge strane Drine, gdje je također nađen stećak sa predstavom lava (sl. 51).

Lavovi na našim nišanima isklesani su isto kao i većina samostalnih lavova na stećcima, što znači da i njih moramo smatrati heraldičkim oznakama. Iz natpisa na tim nišanima doznajemo da jedan od njih pripada Mahmutu Brankoviću, a drugi Radivoju Oprašiću. U literaturi je istaknuto da postoji predanje da Mahmut Branković potječe iz poznate srpske despotske kuće Brankovića. Kako vidimo, to predanje ima svoje puno opravdanje, zbog toga što Mahmut ima lava kao grbovnu oznaku, jednako kao i Vuk, Đurđe, Lazar i ostali Brankovići, bez obzira što je on prešao na islam. Iz natpisa drugog nišana sa lavom za Oprašića se kaže da je pošteni vitez i vojvoda. Kako je taj nišan ne samo po svome obliku nego i po svim ostalim reljefnim motivima gotovo sasvim identičan prvome, ima razloga tvrdnji da su obadva nišana djelo istoga majstora. U to nas uvjeravaju i natpisi tih nišana koji imaju više istih paleografskih i jezičkih svojstava. Okolnonst da i Mahmut Branković i Radivoje Oprašić na svojim nadgrobnicima nose grbovnu oznaku lava, jasno govori o mogućnosti da i Radivoje pripada rodu Brankovića.

Zmija

Predstava zmije je evidentirana na dva nišana. Jedan od ta dva primjerka nišana nalazi se kod Turova, u neposrednoj blizini Trnova. To je četverostrana prizma sa piramidalnim završetkom na čojoj se jednoj strani

---

[132a] Dr. I. Jablanović, *Bosanski grofovi Brankovići*, Napredak br. 5—6, god. 1931., Sarajevo 1931., str. 65—68; Fermendžin, *Acta Bosnae*, 517; N. Žic, *Knezovi od Jajca*, Napredak br. 3—4, god. 1933., str. 34—35.

[133] K. Jireček, *Istorija Srba I*, Beograd 1952, 422.

nalazi predtsava ljudske figure, a na suprotnoj predstava zmije. Zmija je naturalistički data, sa široko otvorenim ustima. Iznad njene glave je jedna polujabuka (sl. 35). Drugi nišan je bio na groblju u Hrasnici kod Sarajeva. On je oblika debele stele na sljeme koja na jednoj užoj strani ima reljefne motive polumjeseca, topuza i polujabuke, a sa jedne šire, uz motive polujabuke i luka sa strijelom, nalazi se predstava zmije (sl. 19). I ovdje je zmija sasvim realno data.

U odnosu na druge figuralne motive, zmija se na nišanima javlja vrlo rijetko. I na stećcima su realističke predstave zmija sasvim rijetke, rekao bih iznimne pojave. Samo sam na jednom stećku evidentirao pravu zmiju (Morine kod Nevesinja)[134]. Na druga dva mjesta postoje motivi koji po svome izgledu samo malo podsjećaju na zmiju (Vrulja kod Pljevalja i Humi-Lišani kod Mostara). M. Wenzel je navela, pa i nacrtala, motiv zmije na jednom stećku u Glumini kod Hutova i na jednom stećku u Ravnom kod Kupresa[135]. Međutim, tu se radi o sasvim drugim motivima, a ne o zmijama. Nešto stilizovanu zmiju vidimo na stećku u Dugom polju (Blidinje) između Čvrsnice i Vran planine. Tu ona obavija krilatog konja[136]. Sakvim drugačije stoji stvar sa predstavama stilizovanih zmija. Na jednom stećku u Cisti, kod Imotskog, dvije zmije diagonalno plaze. Tu je krst centralni motiv[137]. U Bistrini, nedaleko od Stona, na vodoravnoj strani jednoga sanduka, također uz krst, prikazane su dvije isprepletene zmije[138]. Na više primjeraka stećaka nalaze se predstave zmajeva. Tako, npr., na poznatom stećku iz Zgošće (sada u Zemaljskom muzeju), uz scene lova i lava vezanog za drvo, prikazan je zmaj, sa nogama, krilima, isprepletenim repom i raljama iz kojih suklja plamen[139]. Na jednom stećku u Gvoznu kod Kalinovika postoji zmaj koji upravo hoće da proguta jednu ženu[140], a na stećku u Vlahovićima kod Ljubinja zmaj upravo počinje da ždere kozu[141]. Na Visočici planini vidimo scenu u kojoj na zmaja, koji hoće da proguta ženu, kopljem napada jedan konjanik[142]. Na nekim stećcima su prikazana dva zmaja u prepletu (Hodovo, Glumina i Brštanica u okolini Stoca)[143]. U Uboskom kod Ljubinja zmaj se bori sa lavom[144]. Na nekim stećcima u okolini Stoca vidimo i predstave fantastičnih životinja koje su vrlo slične zmajevima i zelenbaćima[145]. Dodajmo ovome i podatak

---

134 Š. Bešlagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971, 346.
135 M. Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, Sarajevo 1965, T. LXXV, sl. 4. i 8; Vidi: Š. Bešlagić, *Kupres*, Sarajevo 1954, 16, sl. 6 i *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971, 433—434, sl. 64.
136 Š. Bešlagić, *Stećci na Blidinju*, Zagreb 1959, 32, sl. 44.
137 L. Katić, *Stećci u Imotskoj krajini*, Starohrvatska prosvjeta, III serija, sv. 3, Zagreb 1964, 135, sl. 12.
138 A. Benac, *Srednjovjekovni stećci od Slivna do Čepikuća*, Anali Historijskog instituta JAZU II, Dubrovnik 1953, 72—73, T. VII, sl. 2.
139 Đ. Stratimirović, *Srednjovjekovno groblje kod Zgošće*, Glasnik Zemaljskog muzeja III, Sarajevo 1891, 129 i 132; M. Wenzel, n. d., T. LXXVI, sl. 12.
140 Š. Bešlagić, *Kalinovik*, Sarajevo 1962, 40, sl. 51.
141 Isti, *Ljubinje*, Naše starine X, Sarajevo 1965, 146, sl. 59.
142 M. Wenzel, n. d., T. C., sl. 10.
143 Š. Bešlagić, *Stećci Hodova*, Anali Historijskog instituta JAZU XII, Dubrovnik 1970, sl. 15; Isti, *Stećci u Gornjem Hrasnu*, Naše starine VI, Sarajevo 1960, 103—104, sl. 4; Isti, *Popovo*, Sarajevo 1966, 60, sl .120.
144 Isti, *Ljubinje*..., Naše starine X, Sarajevo 1965, 133, sl. 34
145 Isti, *Boljuni*, Starinar XII, Nova serija, Beograd 1961, sl. 11, 50 i 51.

da se ponekad i na starim nadgrobnicima u obliku krstača pojavljuje isklesana zmija, kao, npr., u Drežnici kod Mostara[146] i na pravoslavnom groblju u Foči.

Smatram da zmije na stećcima nisu ukrasi nego duboki simboli, koje, međutim, nije lako objasniti. I pored toga što nam od zmije prijeti stalna opasnost, u našem narodu se zadržalo staro vjerovanje o zmiji kao čuvarkući. U tome svjetlu bi se, npr., zmaj na stećku iz Zgošće mogao objasniti kao patron vlastelinske kuće, kao opomena da zlo, koje je negdje blizu, uvijek može da dođe. Iz sličnih razloga je mogla da dođe izrezbarena zmija na nadvratniku stare Beglerovića kuće u Repovcima kod Konjica, ili da se kao rezbarija pojavi na stubu crkve Krivaje u zapadnoj Srbiji[147]. Vjerovatno se istim ili sličnim razlozima može objasniti izrezbarena zmija na guslama i mnogim drugim narodnim umjetničkim izrađevinama. Borba zmaja sa lavom u Uboskom asocira na romaničku plastiku kao vid alegorijske borbe dobra protiv zla. Zmija je često služila kao motiv ranokršćanske umjetnosti. Tako se, npr., na freskama rimskih katakombi prikazuje legenda o profetu Jonasu, gdje vidimo kako morska neman hoće da proguta Jonasa[148], što nas veoma podsjeća na scenu u Gvoznu gdje zmaj hoće da proguta ženu. Na grbu grada Milana glavna heralidička oznaka je zmaj koji počinje da guta čovjeka. Milano je taj motiv preuzeo od milanskih grofova Sforca, na čijim grbovima vidimo istu scenu[149]. Zanimljiv je slučaj predstave stilizovanog zmaja koji ispunjava štit na jednome stećku iste nekropole u Gvoznu, što znači da je i neko od bosanskih feudalaca, koji je tu sahranjen, na svom grobu nosio zmaja[150]. Napominjem da su i čuveni dalmatinsko-hrvatski feudalci Kačići na svojim grbovima imali predstavu zmaja[151]. Zmajevi-gušteri u Boljunima i Opličićima, u okolini Stoca javljaju se na stećcima koje je klesao majstor Grubač, zbog čega, možda, legitimiraju samoga Grubača. U nauci su zabilježeni tragovi vjerovanja naših naroda da se duša umrlih katkada nalazi u zmiji, a poznato je i opštečovječansko vjerovanje da je zmija »jedan od onih primarnih oblika kojima se simbolički prikazuje duša kad izlazi iz tela«[152].

Na drugom mjestu ove radnje govori se o seldžučkim nadgrobnim stelama i njihovim figuralnim predstavama, kao faktoru mogućeg porijekla naših nišana. U vezi s tim, napominjem da se u seldžučkoj naklonnosti prema figuralnim predstavama u kamenoj plastici profane arhitekture zapažaju parovi zmajeva, isprepleteni u vidu pereca, koji imaju magijsko značenje[153]. U literaturi je zabilježen i podatak da su Turci na svojim nadgrobnim spomenicima, kao i na nekim drugim javnim objektima, klesali motive dviju prepletenih zmija, tzv. »mjesečevi čvorovi«[154].

---

[146] I s t i, *Stari krstovi u Drežnici*, Naše starine III, Sarajevo 1956, 180, sl. 3a.
[147] *Arheološki spomenici i nalazišta I*, Zapadna Srbija, Beograd 1953, 121—122.
[148] K. W o e r m a n, *Geschichte der Kunst*, III, sv., Leipzig 1926, Tbl. I, sl. b i str. 19, sl. 8.
[149] Š. B e š l a g i ć, *Kalinovik*, Sarajevo 1962, 92.
[150] I s t,i n. d., sl. 36.
[151] I s t i, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971, 83—84.
[152] T. P. V u k a n o v i ć, *Etnogeneza južnih Slovena*, Vranjski glasnik X, Vranje 1974, 216.
[153] K. O. D o r n, *Islamska umetnost* (prevod s francuskog), Novi Sad 1971, 176.
[154] I s t a, *Türkische Grabsteine mit figurenrelief aus Kleinasien*, Ars Orientalis III, Baltimore, Maryland, 1959, 72.

Mislim da zasada nije moguće sasvim sigurno objasniti značenje zmije na starim nišanima. Kada bismo na nišanima imali stilizovane parove zmija ili zmajeva, moglo bi doći u obzir i upoređivanje sa pojavom seldžučkog »sunčevog čvora«. Ovako, ove dvije naturalističke predstave zmija na našim nišanima ili su relikt prastare magijsko-religijske patrijarhalne kulture naših naroda, ili su znak da su pokopani ispod tih nišana bili poznati kao ljudi koji su liječili narod i stoku od zmijskog ujeda, odnosno da su sami umrli od zmijskog ujeda.

Pas

Dva primjerka nišana posjeduju reljefni motiv psa. Jedan od tih primjeraka je stela kod Alipašine džamije koja s jedne strane ima isklesane dvije ptice, a s druge, uz tri rozete, predstavu neke četveronožne životinje (okrnjen joj je prednji dio) koja najviše sliči psu (sl. 11). Drugi nišan je u obliku uspravne četverostrane prizme na sljeme koji je iz Faletića prenesen u Muzej grada Sarajeva. Na tri uspravne strane toga nišana isklesani su motivi polujabuke, rozete, ruke, sablje i jelena, a na četvrtoj strani se nalaze polujabuke, polumjesec i pas (sl. 30).

Na stećcima se pas javlja u dosta velikom broju. Vidimo ga u scenama lova na jelene u Radimlji[155], Boljunima[156], Podgradinju i Glumini[157], u okolini Stoca, zatim u Gvoznu kod Kalinovika[158], Ravnom kod Kupresa[159], Letki na Duvanjskom polju[160], Ledincu kod Lištice[161] i na još nekim nekropolama.

Pas se javlja i u scenama lova na vepra, kao napr., u Sarajlijama kod Duvna[162] i u Zgošći kod Kaknja[163].

Reljef psa nalazimo i u drugačijim odnosima sa drugim životinjama. Na jednom stećku u Cisti kod Imotskog pas je postavljen u jednu a ptica u drugu arkadnu šupljinu[164]. Na nekropoli u Tarevu kod Kladnja predstavljena su dva afrontirana psa[165]. U okolini Kalinovika pse vidimo sa divokozama[166], u Tupnju kod Nikšića i u Cavtatu kod Dubrovnika javljaju se kolone pasa[167].

Osamljenog psa također često susrećemo na stećcima. Navešću samo nekoliko lokaliteta stećaka na kojima se javljaju samostalne figure pasa:

---

155 A. Benac, *Radimlja*, Sarajevo 1950.
156 Š. Bešlagić, *Boljuni* Starinar XII (Nova serija), Beograd 1961, 175—205.
157 Isti, *Stećci u Gornjem Hrasnu*, Naše starine VII, Sarajevo 1960, str. 96, sl. 8, str. 103, sl. 5. na str. 105.
158 Isti, *Kalinovik*, Sarajevo 1962, sl. 9, 10, 37 i 22 i dr.
159 Isti, *Kupres*, Sarajevo 1954, sl. 42.
160 Isti, *Stećci Duvanjskog Polja*, Starinar VII—VIII (Nova serija), Beograd 1956—1957, 387.
161 A. Benac, *Široki Brijeg*, Sarajevo 1952, 29, T. XXVIII, sl. 44.
162 Š. Bešlagić, n. d., sl. 25.
163 Isti, *Stećci centralne Bosne*, Sarajevo 1967, sl. 57.
164 L. Katić, n. d., 134.
165 Š. Bešlagić, *Stećci okoline Kladnja*, Naše starine XII, Sarajevo 1969, 164.
166 Isti, *Kalinovik*, Sarajevo 1962, 45.
167 M. Wenzel, n. d., T. LXXIII, sl. 7; C. Fisković, *Stećci u Cavtatu i u Dubrovačkoj župi*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji XIII, Split 1961, 166—168.

Gvozno i Gornje Bare kod Kalinovika[168], Donji Močioci kod Sarajeva[169], Mokro kod Lištice[170], Žugić Bara kod Žabljaka[171] i Han Stjenice kod Rogatice[172].

Zanimljivo je da se ukupno najveći broj motiva psa pojavljuje na stećcima koji se nalaze u brdovitim krajevima, a u tome pogledu relativno najviše u okolini Kalinovika.

Slično konju, i pas je poslušna i vjerna životinja koja je u mnogim prilikama bila prijeka potreba čovjeku. U srednjovjekovnim uslovima u Bosni i Hercegovini pas je bio neophodan u lovu na raznovrsnu divljač. I u raznim drugim prilikama pas je dobro došao da čuva gospodara i njegovo imanje. Naročito je on bio velika pomoć stočarima u osamljenim planinskim krajevima kao zaštita od vukova i drugih stetočina i neprijatelja. Pas je, osim toga, vrlo umiljata životinja, pa je kao takva uvijek uživala pažnju čovjeka. Zbog svega toga nije neobično što se pas pojavljuje i na nadgrobnim spomenicima, i to najčešće u planinskim, stočarski krajevima. On je tu došao kao čovjekova realnost, slično konju, jelenu i sokolu.

Sličnu ulogu ima i reljefni prikaz psa na nišanima. I tu je pas došao kao čovjekov vjeran pratilac i zaštitnik, a posebno kao nužno sredstvo u lovu, tim prije što na našim nišanima, uz motive psa, vidimo i motive jelena i sokola.

Predstava čovjeka

Na nišanima je evidentirano 19 ljudskih predstava. Možemo ih podijeliti u tri grupe. Jednu sačinjavaju kompletne figure, u drugoj je prikazana samo glava čovjeka, sa naznakama lica, a u treću grupu sam uvrstio predstave ruke.

Prvu grupu sačinjavaju tri figure. Jedna od njih se nalazi na nišanu u Turovima kod Trnova (sl. 34). Tu je prikazan muškarac, sa haljetkom utegnutim u pasu, sa čelenkom na kapi (s druge strane toga nišana je predstava zmije). Druga figura je u Govedovićima kod Trnova (sl. 32). To je također muškarac, jahač na konju koji u sceni lova progoni jelena (na istoj strani toga nišana su motivi polumjeseca, rozete i krsta, a tu je i nedovoljno čitak natpis). Treći primjerak nišana sa ljudskom figurom je u Šatorovićima kod Rogatice. To je predstava žene u haljini ili u košulji do koljena, bez jasne naznake ruku i nogu (sl. 40). Na njenom licu su označene oči, nos i usta. Glava joj je prekrivena maramom (iznad glave na istoj strani nišana vidimo neku biljnu stilizaciju, kao granu, a ispod figure su dvije spirale od kojih se prema dole spuštaju dvije obične vrpce).

Drugu našu grupu sačinjavaju dva primjerka. Na okruglastom završetku šesterouglastog nišana u Bijenjoj kod Nevesinja manjom klesarskom in-

---

[168] Š. Bešlagić, n. d., sl. 41, 61 i 74.
[169] M. Wenzel, n. d., T. LXXIII, sl. 14.
[170] Ista, n. d., T. LXXIV, sl. 5.
[171] Š. Bešlagić, *Stećci u okolini Žabljaka*, Glasnik Etnografskog muzeja 36, Beograd 1973, 121.
[172] M. Wenzel, n. d., LXXIII, sl. 2.

tervencijom dočarana je glava, sa naznakom markantnih osobina lica — očiju, usta i nosa, te sa nekom kapom na glavi (sl. 45). Drugi primjerak je u Šišićima kod Trnova. To je stela koja se lučno završava. U njenom gornjem dijelu, upotrebljavajući luk kao završetak glave, klesar je uklesao lice, sa očima, nosom i ustima, te tordiranim lukom iznad toga lica koji predstavlja kosu (sl. 33). (Na suprotnoj strani ovoga nišana isklesana je rozeta okružena vijencem.) Na obadva nišana ove grupe nema brkova, turbana, oružja i drugih muških atributa, pa se može reći da se radi o glavama žena, pogotovo na nišanu iz Šišića, zbog kose koja je uobičajena kod predstava žena.

Treća grupa je najbrojnija. Evidentirano je ukupno 14 predstava ruke. Na nišanu kod Alipašine džamije u Sarajevu, uz polumjesec i rozetu, predstavljena je šaka, sa otvorenim dlanom i prstima (sl. 9). Slična ruka, uz rozete, nalazi se i na Alifakovcu (sl. 14). Ruku do ramena, povijenu u laktu, uz polumjesec, našli smo također na Alifakovcu u Sarajevu (sl. 13). Zanimljivo je da ta ruka ima 6 prsta, što je, mislim, nehotimična greška klesara. Ruka do iza lakta nalazi se na nišanu Hanbine Carine u Sarajevu (sl. 16). Uz predstavu polujabuke, uklesana je ruka do ramena, povijena u laktu, u Lukavici kod Sarajeva (sl. 17). Ruku do iza članaka, sa pticom i lukom, vidimo u Hrasnici kod Sarajeva (sl. 20). Ruka sa pticom nalazi se i u selu Kamen kod Glamoča (sl. 48). Ruka do iza članaka, odmah do sablje, jelena, rozete i polujabuke, isklesana je na nišanu koji se nalazi u Muzeju grada Sarajeva (sl. 31). Vrlo sličnu predstavu ruke do iza članaka koja pridržava sablju, uz predstavu luka, našli smo na nišanu u Varoši kod Kalinovika. Na istom groblju je i ruka koja pridržava koplje (sl. 37). U Jošanici, u okolini Foče, postoje dva nišana na kojima su isklesane ruke do lakata, u blizini sablje. I u Strmcu kod Ustikoline nađena je ruka do mača i luka. Četrnaesti primjerak je ruka do ramena, savijena u laktu, na nišanu sela Kamen kod Glamoča. Ta ruka pridržava neki manji okrugao predmet.

Na stećcima je evidentirano mnogo figura ljudi. Tako, ljude vidimo na scenama lova, kola i turnira, a vidimo ih i u drugim raznovrsnim scenama, sa životinjama ili bez njih. Nalazimo i parove ljudi. U tim scenama ima predstava muškaraca, žena, a ponekad i djece. Relativno je najviše muških figura. Poznate su scene lova na jelena, posebno u Hercegovini, u kojima je lovac najčešće na konju, sa kopljem. U takvim predstavama lova obično učestvuju i psi, a ponekad i sokolovi. Na više primjeraka stećaka su evidentirane pojedinačne ljudske predstave, opet češće muške nego ženske. Nekada su to figure koje drže visoko uzdignutu jednu ruku, a ponekad su i obadvije ruke uzdignute. Često susrećemo muškarca koji u ruci drži mač, štit, sjekiricu ili neko drugo oružje, a ponekad štap, knjigu ili neke druge predmete. Karakteristična je predstava muškarca koji u jednoj ruci drži štit a u drugoj mač. Muškarci su obično odjeveni u kratke haljetke i uske gaće, a žene imaju dugačke haljine, nekada utegnute u pasu. Postoje, ali dosta rijetko, sjedeće i ležeće figure. Zanimljiva je, npr., sjedeća figura u Hočevlju kod Breze — muškarac na stolici, sa štapom i knjigom[173], ili ležeća figura, sa pticom, u Selinama kod Gruda, u Hercegovini[174]. Postoje još i, istina rijetke, predstave

[173] Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne*, Sarajevo 1967, 33, sl. 41.
[174] Isti, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971, 304; Isti, *Stećci i njihova umjetnost*, Sarajevo 1971, sl. 32.

polufigura, obično glave i ruku, sa nešto grudi, kao naprimjer u Klašniku kod Višegrada[175].

Iznimni su primjerci stećaka na kojima smo našli samo predstave ljudske glave, odnosno samo lica ljudi, kao što je glava iznad sjedeće figure na sljemenjaku iz Banje kod Rogatice[176], ili kao što su predstavljene tri glave naporedo na sanduku u Ledićima kod Trnova[177]. Međutim, ovaj motiv nije rijedak na starim krstačama, posebno u krajevima oko Nevesinja i Gacka. Tako ga, npr., vidimo u Ledincu kod Ličtice[178], zatim u Hruštima kod Nevesinja[179], te na krstači Vukosava Vukčića iz Domrka kod Gacka[180]. (Prilaže se fotos krstače iz Ledinca sa predstavom glave — sl. 52 i fotos krstače sa predstavom glave iz Bratača kod Nevesinja — sl. 53.)

Ruka je bila čest motiv stećaka u svim našim krajevima. Pri tome mislim samo na ruku u vidu otvorenog dlana, zatim predstavljenu do lakta ili do ramena, sa jasno naznačenim, a više puta i potenciranim prstima. Ruke na stećcima i najstarijim krstačama vidimo u raznim položajima. Nekada su one uspravno, a nekada vodoravno postavljene. Više puta su predstavljene uz mačeve, štitove, lukove ili neko drugo oružje, a nekada upravo drže to oružje ili neke druge predmete. Ima i mnogo predstava ruke uz koju je na istoj stranici stećka uklesan neki drugi motiv. Uz tako prikazanu ruku najčešće se javlja polumjesec, rozeta, a potom i krst. A postoji i izvjestan, ne tako velik broj samostalnih — osamljenih predstava ruke, kao što su, npr., na stećku u Bakićima kod Olova[181] i u Begićima kod Bratunca[182].

Neke ruke su predstavljene sa oklopom (pancirom), koji se upotrebljavao u ratu i junačkim igrama, kao što je ona na Ravanjskim Vratima kod Kupresa, koja drži mač[183].

Postoje i nešto drugačije predstave ruke na stećcima, ali se na tome ovdje ne možemo mnogo zadržavati. Naveo bih samo oklopljenu ruku na štitu u Donjem Bratači kod Nevesinja[184] i motiv dviju ruku u Ravnom kod Kupresa[185].

Recimo još i to da na stećcima nema jasno izraženih predstava žene sa gore uzdignutim rukama, što bi podsjećalo na starokršćanske likove orantkinja — na njihove gestove za spasenje[186], osim donekle jedne predstave u Dugom polju na Blidinju[187] i nekoliko antropomorfnih krstova koji samo do-

---

175 M. Wenzel, n. d., T. LXXX, sl. 23.
176 Ista, n. d., T. LXXX, sl. 18.
177 Š. Bešlagić, *Trnovo — srednjovjekovni nadgrobni spomenici*, Naše starine XI, Sarajevo 1967, 103, sl. 8.
178 A. Benac, *Široki Brijeg*, Sarajevo 1952, 29, T. XXVIII, sl. 43.
179 Š. Bešlagić, *Nevesinjski stećci*, Naše starine XIII, Sarajevo 1972, sl. 22, 23 i 24 na str. 121.
180 Z. Kajmaković, *Natpisi i krstače sa Gatačkog Polja*, Naše starine IX, Sarajevo 1964, 152—153, sl. 12.
181 A. Benac, *Olovo*, Beograd 1951, T. XII, sl. 17.
182 D. Sergejevski, *Ludmer*, Sarajevo 1952, T. XIX, sl. 41.
183 Š. Bešlagić, *Kupres*, Sarajevo 1954, sl. 48.
184 Isti, *Nevesinjski stećci*, Naše starine XIII, Sarajevo 1972, sl. 12 na str. 114.
185 Isti, *Kupres*, Sarajevo 1954, 28, sl. 13.
186 Ch. Schug-Wille, *Bizant i njegov svijet* (prevod s njemačkog), Rijeka 1970, 15.
187 Š. Bešlagić, *Stećci na Blidinju*, Zagreb 1959, sl. 46.

nekle sliče ljudskim figurama sa gore uzdignutim rukama, naprimjer oko Nevesinja[188].

Treba još reći da sam reljefni motiv ruke ili ruku zabilježio i na nekim starim jevrejskim nadgrobnim spomenicima, naprimjer u Zenici, kao i na nekim novijim krstačama, te da sam na nekim savremenim rimokatoličkim grobljima oko Orašja, u Posavini, vidio drvene i limene ruke pričvršćene na krstače[189]. Osim toga, doznao sam da na Kosovu postoji običaj da se aplicirana ruka na tekstilu postavlja na grobne humke[190].

Predstavama ljudi na stećcima, kako onim potpunim, tako i onim djelomičnim — predstavama glava, lica i ruku — dosada se kod nas niko nije dublje i sistematski bavio, a pogotovo se to može reći za proučavanje takvih predstava na nišanima koje, zapravo, nisu bile ni uočene. Ipak kod nekih naučnih radnika postoji interes i zanimanje za pitanje porijekla i značenja predstava ljudi na stećcima, izvjesno zadržavanje na tim pitanjima, pa otuda i neka izražavanja pretpostavki i mišljenja o njima. Tako su se, npr., za scene lova i turnira dosada formirala uglavnom dva različita mišljenja: jedno u tim scenama vidi realne isječke iz života ondašnjih ljudi[191], a drugo je sklono da ih objašnjava kao relikte starih paganskih i kršćanskih mitova i kultova[192]. Na jednom mjestu se, npr., za ženu između dvojice konjanika kaže da predstavlja boginju podzemlja[193]. U objašnjenju individualnih figura ljudi dominira mišljenje da su to pokušaji portretiranja određenih ličnosti prije njihove smrti[194]. A predstava same ruke izazvala je priličnu raznolikost u tumačenju — od pozdrava suncu i bogu, preko svečanog pozdrava uobičajenog u dvorskim ceremonijama, do oznake ratnika, simbola vlasti, čuđenja, te znaka nekog ubijstva i želje za osvetom u vezi s tim ubijstvom[195]. U nekoliko navrata ja sam također iznosio svoja mišljenja i pretpostavke o figuralnim predstavama na stećcima, a posebno o predstavi ruke[196]. Predstave ljudi u scenama lova i turnira smatrao sam realnim i u njima nisam vidio veze sa starim mitovima i kultovima[197]. Jedino kod predstave kola, zbog toga što sam našao mnoštvo svečanih, mirnih kola, koja se kreću udesno — gledajući od stećka — što znači protivno od prividne sunčeve putanje, dozvolio

---

188 Isti, *Nevesinjski stećci*, Naše starine XIII, Sarajevo 1972, sl. 14 na str. 115.

189 Materijal još nije objavljen.

190 Zahvaljujem Đini Gabričević na podatku.

191 A. Benac, *Radimlja*, Sarajevo 1950, 34—35; Sv. Radojčić, *Reljefi bosanskih i hercegovačkih stećaka*, Letopis Matice srpske 137, Novi Sad 1961, sv. 1, str. 4—5; P. Korošec, *Srednjovjekovne nekropole okoline Travnika*, Glasnik Zemaljskog muzeja VII (Nova serija), Sarajevo 1952, 395.

192 A. Solovjev, *Simbolika srednjovjekovnih grobnih spomenika*..., Godišnjak Istorijskog društva BiH VIII, Sarajevo 1956, 55—56; M. Wenzel, n. d., 347—348, 346—365 i 398.

193 M. Wenzel, n. d., 365.

194 A. Benac, isto tamo; M. Wenzel, n. d., 307; D. Sergejevski, n. d., 31—32; Z. Kajmaković, n. d., 164; D. Vidović, *Simbolične predstave na stećcima*, Naše starine II, Sarajevo 1954, 125.

195 D. Sergejevski, n. d., 29—30; A. Benac, *Olovo*, Beograd 1951, 54.

196 Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne*, Sarajevo 1967, 92; Isti, *Ljubinje*, Naše starine X, Sarajevo 1965, 155; Isti, *Stećci i njihova umjetnost*, Sarajevo 1971, 49.

197 Isti, n. d., 51; Isti, *Kupres*, Sarajevo 1954, 183—187.

sam imogućnost da se radi o kultnom, posmrtnom kolu, koje se nekada igralo na groblju[198]. Individualne ljudske predstave na stećcima sam redovno osjećao kao pokušaje portretiranja samih odnosnih ličnosti prije njihove smrti, pa čak u nekoliko slučajeva i njihovih posmrtnih portretiranja (ležeći položaj, ruke se ne vide jer su povijene uz tijelo itd.)[199]. Ti portreti su bili uvijek vrlo uopšteni i šablonizirani; važno je bilo, npr., da se kod muškarca naznače brkovi, da bi se takav portret razlikovao od portreta žene. I polufigure, kao i same glave, odnosno sama lica, opet znače svojevrsne portrete. U nekim slučajevima su krstače bile vrlo zahvalna okolnost da se predstavi figura čovjeka, zbog toga što se gornji uspravni krak, pogotovo ako je zaobljen, iskorišćava za predstavu glave, poprečni krakovi za prikaz ramena, a donji uspravni krak je služio da dočara noge. Na jednoj krstači u Petrovićima, u okolini Trebinja, na taj način je predstavljen muškarac u narodnoj nošnji[200].

Rečeno je već da uz predstave ruke na stećcima vrlo često vidimo neko oružje ili neki drugi rekvizit, bilo da ta ruka drži taj predmet, bilo da je predmet isklesan odmah do same ruke. Mislim da nema nikakve sumnje da ruka u takvim slučajevima nadomješta čitavu figuru. U tome pogledu je vrlo instruktivan primjer koji sam evidentirao u Lopoču, u okolini Trebinja. Na vodoravnoj strani jedne ploče predstavljen je štit i mač ispod njega. Iznad štita vidimo ruku do iza članaka, sa ispruženim prstima prema dršku mača[201]. Klesaru je, dakle, bilo mnogo jednostavnije da iskleše ruku umjesto čitave figure.

A što se tiče same ruke uz polumjesec, zvijezdu ili uz krst, odnosno potpuno osamljene ruke, mislim da dolazi u obzir nekoliko mogućnosti objašnjenja, ali prije svega ove: pozdrav (suncu, bogu, vladaru), znak visokog društvenog ugleda i vlasti u vezi s tim, a onda i znak osvete za neko ubijstvo ili nečasno djelo.

Sve ovo što sam naveo za stećke u najvećoj mjeri može da se odnosi i za nišane. U Govedovićima je klesar htio da pokopanu ličnost atribuira kao poznatog vrsnog lovca na jelene. U Turovima je isklesana potpuna figura muškarca, čovjeka koji je vjerovatno bio popularan kao narodni ljekar (na drugoj strani spomenika je zmija), ali i inače popularnog, dok mu se na glavi ističe čelenka. U Šatorovićima je sahranjena žena koja je zbog nekih svojih vrlina ovjekovječena na nišanu.

Na drugom mjestu ove radnje govori se o porijeklu nišana kao svojevrsnog oblika. U tome pogledu je navedena veza naših nišana sa nišanima osmanskih Turaka, a ovih sa seldžučkim stelama. Te veze su uočljive i kada se tiče figuralnih predstava. Naime, na seldžučkim stelama u Anadoliji nalaze

---

[198] Isti, *Stećci i njihova umjetnost*, Sarajevo 1971, 52—53; Isti, *Stećci u Brotnjicama*, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku VIII—IX, Dubrovnik 1962, 72—78.

[199] Isti, *Nevesinjski stećci*, Naše starine XIII, Sarajevo 1972, 115, sl. 18; Isti, *Stećci u okolini Žabljaka*, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu 36, Beograd 1973, 134.

[200] Š. Bešlagić, *Popovo*, Sarajevo 1966, 33, sl. 53.

[201] Isti, n. d., 44, sl. 81.

se muške figure, od kojih su neke konjanici, a neke su sa pticom na ruci[202]. Na više tih stela vidimo sjedeće figure muškaraca i žena. Jedna od tih sjedećih figura je žena koja veze na đerđefu[203] (Arheološki muzej u Akšehiru). Na jednoj seldžučkoj steli koja se danas nalazi u Muzeju tursko-islamske umjetnosti u Istanbulu, a datirana je u XIII v., vidio sam scenu sa dva konjanika. I u Arheološkom muzeju u Afyon-Karahisaru nalazi se seldžučko nadgrobno kamenje iz XIII v. na kojemu su, uz ostalo, isklesane i scene lova i borbe konjanika. Ovi seldžučki nadgrobnici imaju dalju vezu sa takozvanim »stelama sa likovima«, zemljanim cilindričnim sudovima sa slikanim portretima turskih vojnih dostojanstvenika u Samari, prestonici dinastije Abasida (IX — X v.), a ove, opet, mogu se dovesti u vezu sa kamenim statuama, zvanim »balbali«, koji su još u Mongoliji u IX v. postavljani ispred grobova nomadskih seldžučkih prinčeva kao simboli njihovih ratnih pobjeda[204]. Ovo sam naveo zbog toga što mi se čini da u traženju porijekla figuralnih ljudskih predstava na nišanima ne smijemo zaboraviti i seldžučku komponentu.

Slično brojnim primjercima klesanja ljudskih glava, odnosno lica, na krstačama u Bosni i Hercegovini, kao i u Srbiji, klesar je i na nišanu iz Šišića prikazao glavu i lice žene. Polukružni završetak nišana je majstoru bio izuzetno olakšanje u tome nastojanju. U Bijenjoj kod Nevesinja inače antropomorfni nišan je bio zahvalan za predstavu glave i lica. U tome nevesinjskom kraju sam evidentirao više primjeraka krstača na kojima su predstavljene glave ljudi, pa se može pretpostaviti da je nišan iz Bijenje proizvod iste klesarske radionice, a ako to i nije, mogao je nastati po ugledanju na krštače.

Iz gore izloženih primjera predstava ruke na nišanima vidi se da je u 11 od 14 slučajeva ruka vezana za neko oružje, bilo da ona direktno to oružje drži, bilo da je to oružje prikazano odmah do ruke, ili da se ono, zbog oskudice prostora, nalazi na susjednoj stranici nišana. Te predstave ne možemo drugačije objasniti nego kao realne predstave jednog dijela čovjeka, koji nadomješta čitav njegov korpus. Razlozi za to su jasni: za takvo klesanje nije potrebna velika klesarska vještina, nedostatak prostora na kome se kleše, a potom i ugledanje na krstače. Ako izuzmemo slučaj prikaza nekog okruglastog predmeta u jednoj ruci (salma?), ostaju onda samo dva primjera predstave osamljene ruke (Alifakovac i Hanbina Carina u Sarajevu). Jedna od te dvije ruke je šaka sa otvorenim dlanom, vodoravno i nešto koso dole položena, između dviju rozeta, a druga je do ramena, vrlo malo povijena, sa prstima gore uzdignutim (sl. 14 i sl. 16). U traženju razloga pojave ovako predstavljene ruke na nišanima, uz sve ono što sam naveo u vezi sa stećcima (starokršćanski gest za spasenje, svečani pozdrav, simbol vlasti i želje za osvetom), mislim da bi trebalo imati na umu i ruku koja se javlja kod nekih

---

[202] K. O. Dorn, n. d., 169.

[203] Navedenu stelu sam vidio u maju 1976. g., a takve stele je donio i R. Melul Meridž u svojoj radnji *Akšehir turbe ve mezarlari*, koja je objavljena u Turkiyat Medžmuasi V — 1935. g.

[204] K. O. Dorn, isto tamo i str. 80—81.

islamskih naroda. Tako su, napr., šiitski muslimani dva otvorena dlana upotrebljavali kao spomen na hazreti Aliju, Muhamedova zeta, četvrtog kalifu, koji je u međuislamskim sukobima ubijen. U vezi s tim, D. Sergejevski je napomenuo da se na jednom groblju u Sarajevu nalazi nišan nekog Gireja, sa Krima, na kome su isklesana dva otvorena dlana[205]. Osim toga, doznao sam da žene nekih arapskih naroda u Africi i danas nose lančić na vratu na kome visi šaka sa otvorenim dlanom i prstima, koju zovu »hazreti Fatimina ruka«[206]. Kako svi muslimani svoje bogosluženje (klanjanje) počinju podizanjem ruku do visine glave, spominjući allaha, držim da bi i tu okolnost trebalo uzeti u obzir kod studija pojave osamljene ruke na nišanima. Međutim, ipak je najvjerovatnije da tako predstavljena ruka na nišanu upozorava da je pokopani bio uglednija ličnost i da je za života imao neku vlast.

ANU BiH АНУ БиХ

[205] D. Sergejevski, n. d., 30.

[206] Zahvaljujem Đini Gabričević na ljubaznom obavještenju.

III. NIŠANI SA NEFIGURALNIM MOTIVIMA

Gore je već rečeno da na groblju kod Alipašine džamije u Sarajevu na nišanu koji ima predstavu ruke, postoje i motivi *polumjeseca, rozete, luka, čomage* i *balte*, a da na drugom nišanu, koji ima predstave psa i dviju ptica, postoje i motivi *rozeta*.

Isto tako je već rečeno da na Alifakovačkom groblju u Sarajevu jedan nišan, uz ruku savijenu u laktu, ima *polumjesec, polujabuku* i *mač*, a da drugi nišan, osim predstave ruke, ima *friz od uspravnih paralelnih crtica*, zatim *friz od cikcak crtica*, onda motive *rozeta, jabučica* i *polumjeseca*.

Uz predstavu ruke na jednom nišanu starog groblja u Lukavici kod Sarajeva rečeno je da se vide i motivi *sablje, luka, čomage, polumjeseca* i *polujabuke*.

Na jednom nišanu nekadašnjeg groblja u Hrasnici kod Sarajeva, uz predstavu jelena, evidentirane su i predstave *polujabuka*, na drugom, uz zmiju, postoje motivi *luka, polumjeseca, čomage* i *polujabuke*, a na trećem, uz ruku sa pticom, vidimo *luk, čomagu, polumjesec* i *polujabuku*.

Nišan Mahmuta Brankovića, koji se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, uz predstavu lava, posjeduje reljefe *mača, koplja, diska, polumjeseca, čomage, jabučice* i *friza od cikcak linija*. Isto tako, nišan Radivoja Oprašića, koji se također nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, uz predstavu lava, ima motive *mača, čomage* (topuza), *koplja, diska, polumjeseca* i *polujabuke*.

Na nišanu iz Faletića kod Sarajeva, danas u Muzeju grada Sarajeva, vidimo ne samo figure psa i jelena i predstavu ruke, nego i motive *polumjeseca, rozete, sablje, luka* i *polujabuke*.

I već spomenuti nišani, sa predstavama lica, ljudske figure, zmije i scene lova na jelena na grobljima u okolini Trnova, posjeduju i motive *rozete, polumjeseca, polujabuke* i *vrpce od cikcak crtica*.

Gore navedeni nišani u Varoši, u opštini Kalinovik, uz motive ruke i konja, posjeduju i motive *luka, sablje, sjekire* i *koplja*.

Navedeni nišan u Kalimanićima, u opštini Sokolac, pored predstave ptice, ima predstave *krsta, polumjeseca* i *friza od paralelnih kosih crtica*.

Isto tako, nišani Šatorovića, Obrtića i Vragolova, sela na području opštine Rogatica, uz navedene predstave ljudskih i životinjskih figura, imaju motive *spirale, polumjeseca, koncentričnih krugova, sablje, polujabuke* i *meandera*.

Nišan u Bakićima kod Olova, uz stilizovanu glavu vepra, ima *rozete, obične i S spirale, štit, zvijezde, grozdove* i *tordirane vrpce*, a na nišanu u

selu Kamen, u okolini Glamoča, osim ruke i ptice, vidimo *štit* i *mač*, te na nišanima u Jošanici, na području opštine Foča, uz predstave ruku, vidimo i *sablje*.

Na sarajevskim grobljima, pored navedenih nišana, postoji dosta veliki broj drugih na kojima su isklesani reljefni motivi kao i na stećcima. Evo samo nekoliko takvih primjera:

Kod Careve džamije postoje nišani sa motivima *mača* i *čelenke*.

Groblje Nadkovača ima nišane sa motivima *mača, luka, čomage, polumjeseca* i *polujabuke*.

Na Hanbinoj Carini postoje nišani sa predstavama *luka, polumjeseca, čomage* i *sablje*.

U Faletićima ima nišana sa *rozetama*.

Nišani groblja na Stupu imaju motive *polumjeseca, štita, mača, luka, sablje* i *polujabuke*.

Nišani na Bulozima imaju motive *luka, sablje, čomage* i *polujabuke*.

Nišani u Močiocima kod Sarajeva imaju motiv *luka*.

Nestali nišani sa groblja u Hrasnici kod Sarajeva imali su reljefne motive *polumjeseca, luka, čomage, kruga, sablje* i *biljnih stilizacija*.

I na brojnim nišanima grobalja drugih područja ustanovljeni su motivi koje susrećemo i na stećcima. Navešću također samo nekoliko primjera:

Na nišanima sela Trebečaj, Zlatari, Ledići, Prečani, Govedovići, Šišići, Umčani i Turovi, koji pripadaju području opštine Trnovo, postoje reljefni motivi *polumjeseca, luka, čomage, sablje, rozete, kruga, kružnog vijenca* i *polujabuke*.

Nišani uz sela Podmjedenik, Majdani i Gornja Vinča, na području opštine Pale, imaju motive *čomage, sablje* i *polujabuke*.

Nišani sela Živaljevići, Dumanjići, Čadovina i Osovo, na području opštine Rogatica, posjeduju ukrase *polujabuka, mača, sablje, polumjeseca, kružnog vijenca* i *nakovnja sa čekićem*.

I na području opštine Sokolac ima takvih nišana. Oni se nalaze uz sela Kruševci, Kopljevići, Imamovići i Žunovi. Njihovi ukrasni motivi su *polujabuke, lukovi, čomage, sablje, sjekirice* i *krst*.

U selima Modro Polje, Ukšić, Strmac, Jabuka, Zagon i Jošanica, koja pripadaju području opštine Foča, postoje nišani sa motivima *čomage, balte, polujabuke, sablje, luka* i *nakovnja sa čekićem* .

Relativno mnogo nišana sa gore navedenim reljefnim motivima evidentirao sam u blizini sela koja pripadaju opštini Kalinovik. Tako, napr., nišani na grobljima uz Selišta, Komin, Vlaholje, Sočane, Luko, Bojiće, Vrhovine, Božanoviće, Mjehovine, Jažiće, Jelašca i Varoš posjeduju predstave *luka sa strijelom, sablje, čomage, sjekirice, rozete, polumjeseca, štita sa mačem, kruga, polujabuke, koplja, tordirane vrpce*, i *raznih frizova od geometrijskih motiva*.

Ovdje nisam nabrojao nišane sa područja opština Rudo, Breza, Nevesinje, Glamoč, kao i još nekih drugih opštinskih područja, na kojima također postoje nišani sa ponekim od navedenih reljefnih motiva.

PORIJEKLO I ZNAČENJE NEFIGURALNIH MOTIVA NA NIŠANIMA

Kako se vidi, na nišanima koji posjeduju figuralne predstave nalaze se brojni i raznovrsni reljefni motivi. Takvi raznovrsni i brojni reljefni motivi su uklesani i na znatnom broju nišana na kojima nema figuralnih predstava, i to ne samo na istim nego i na drugim grobljima. Na već navedenim nišanima područja grada Sarajeva i područja opština Trnovo, Kalinovik, Pale, Sokolac, Rogatica, Foča, Olovo, Nevesinje, Prozor i Glamoč, zatim područja opština Breza, Rudo i nekih drugih, gdje nisu navedeni ni lokaliteti ni pojedini primjerci nišana sa motivima, pojavljuje se lista ovih nefigurativnih motiva: rozeta (zvijezda), krug (disk), polujabuka, polumjesec, krst, luk sa strijelom, čomaga (kijača, topuz), sablja, mač, koplje, štit, sjekirica (balta), nakovanj, spirala, grozd i raznovrsne vrpce i frizovi. Koliko je ukupno nišana koji posjeduju ove reljefne motive, nije nam poznato, ali se može pretpostaviti da ih ima više od 200 primjeraka. Isto tako, nije nam poznato koliko ukupno ima njihovih reljefnih motiva. S obzirom da neki primjerci nišana imaju po nekoliko raznovrsnih motiva i da se neki od njih više puta ponavljaju, ka npr., polujabuke i rozete, može se reći da je ukupan broj reljefnih motiva mnogo veći od ukupnog broja nišana.

Evo nekih zapažanja i mišljenja o porijeklu i značenju tih motiva.

Relativno je najveći broj krugova, rozeta i polumjeseca. Krugove nazivamo i plastičnim ispupčenjima, plastičnom dugmadi, ali najčešće polujabukama. Oni su raznih veličina. Ovaj motiv još nije proučen, o njemu je u stručnoj literaturi samo uzgred ponešto rečeno. V. Ćurčić misli da ovi motivi pripadaju vojnim ličnostima i da su oznake topčija, kao jednog od rodova turske vojske[207]. S. M. Traljić kaže da su to kvrge koje, po narodnom vjerovanju, znače rane što su ih junaci zadobili u ratu i podlegli im[208]. Međutim, ovaj motiv nam više puta izgleda kao da predstavlja sunce ili zvijezde. Na nišanima Brankovića i Oprašića to su prave predstave sunca. Na mnogim polujabukama se primjećuju zarezi, zbog čega one sliče cvjetovima, a još više zvijezdama, kao, npr., na nišanu Oprašića. Izgleda da bi najviše razloga imalo da te motive tretiramo zvijezdama, koje se, inače, često pojavljuju na nišanima. I polumjesec se javlja u relativno velikom broju primjeraka. Uvijek je to otprilike jedna četvrtina mjeseca, tzv. mladi mjesec, sa rogovima okrenutim na razne strane, najčešće prema gore. U nekoliko slučajeva polumjesec je klesan tako da i svojom sredinom ima jednu urezanu crtu, pa izgleda dvostruk, kao, napr., na nišanu Oprašića, ili na nišanu na Alifakovcu u Sarajevu. Polumjesec je često u društvu zvijezde i sunca. Sva tri ova motiva se često susreću i na stećcima. Smatram da su rozete na stećcima u najviše slučajeva dekorativnog karaktera, a da su zvijezde relikt paganskog kulta i da su, prema tome, duboko simbolične. I kult sunca i kult mjeseca su ostavili duboke tragove u životu i duši naših naroda, koji se i

---

[207] V. Ćurčić, Rukopis o stećcima u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

[208] S. M. Traljić, *Muslimanski nadgrobni spomenici*, Narodna uzdanica — Kalendar za 1940. g., 202.

danas osjećaju u raznim vidovima[209]. Ova tri motiva sačinjavaju takozvanu solarno-lunarnu grupu simbola na stećcima. Mislim da ih takvim treba smatrati i na nišanima. Mjesec je, doduše, i važan simbol islama, pa bi neko mogao zastupati mišljenje da se jedino s tog aspekta i objašnjava njegova pojava na nišanima. Takvo stanovište bilo bi opravdano kada bi se polumjesec na ovim najstarijim nišanima mnogo više puta javljao i kada bi bio omiljen motiv i vremenski kasnijih nišana, što, međutim, nije slučaj. Kod objašnjenja pojava polumjeseca na najstarijim nišanima, mislim, da ne bi trebalo sasvim odbaciti islamsku, odnosno arapsku predislamsku komponentu. Poznato je, naime, beduinsko predislamsko astralno vjerovanje koje se uglavnom koncentrisalo na mjesec, za koga se kaže da »zgušnjava vodenu paru, cijedi blagotvornu rosu na pašnjake i omogućava rastenje biljki«[209a]. Vrlo je vjerovatno da je tako jak kult mjeseca našao svog odraza kod Arapa i nakon primanja islama. Kako su sunce, polumjesec i zvijezda zaista vrlo česti motivi stećaka, gdje polumjesec i zvijezdu više puta vidimo i kao oznake grbova, a osim toga se javljaju i na starijim krstačama, proizlazi da su ovakvi motivi na nišanima u najvećoj mjeri rezultat utjecaja klesarske tradicije stećaka i da su prevashodno bosanskog karaktera.

Drugu grupu motiva predstavljaju rekviziti lova, rata i turnira — luk sa strijelom, koplje, čomaga, štit, mač odnosno sablja i sjekirica. Uz koplje je više puta privezana zastavica; čomaga ili kijača je jedna vrsta drevnog buzdovana koji je u turskom periodu dosta upotrebljavan, štit je redovno pravougaonog oblika, osim u jednom slučaju na Glamočkom polju, gdje vidimo da je okrugao; sablju i sjekiricu (neki je zovu baltom) često nalazimo na nišanima, dok je mač rijetka pojava. Sve su to i dobro poznati motivi iz repertoara stećaka, s tom razlikom što su sablja, kijača i sjekirica više karakteristika nišana nego stećaka. Ove motive na stećcima svrstavamo u kategoriju simbola i tretiramo ih atributima uglednijih ljudi i onih koji su se isticali u ratu, lovu i junačkim igrama[210]. Mislim, da takvo objašnjenje dolazi u obzir i kod nišana. (Na sl. 54 prikazan je nišan sa štitom iz Božanovića kod Kalinovika.)

Ovom prilikom bih želio da ispravim neke nazive koji se neosnovano upotrebljavaju u stručnoj literaturi. Nailazimo, tako, na slučajeve da se i za sablju kaže da je mač[211]. Međutim, mač je dugačak i prav, a sablja je manje ili više povijena. Mač je klasično srednjovjekovno oružje, a sablja je u naše krajeve došla s Turcima. To je razlog zbog čega na stećcima redovno susrećemo predstave mačeva, a na nišanima predstave sablji. To, međutim, ne treba kruto shvatiti, jer na stećcima ponekad vidimo i sablju, kao npr. u Popovu[212], a na nišanima ponekad i mač, kao napr. na nišanu Mahmuta Brankovića. Osim toga, neki naučni radnici kijaču ili čomagu, koju neki nazivaju i buzdovanom, smatraju štapom, što je sasvim netačno[213].

---

[209] Š. Bešlagić, *Stećci i njihova umjetnost*, Sarajevo 1971, 47.
[209a] F. Hiti, *Istorija Arapa*, II izdanje (prevod s njemačkog) Sarajevo 1973, 82.
[210] Š. Bešlagić, n. d., 48.
[211] M. Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1974, 25, 159 i dr.
[212] Š. Bešlagić, *Popovo*, Sarajevo 1966, 44, sl. 81.
[213] M. Mujezinović, n. d., 11.

Među reljefnim motivima nišana kategoriji simbola treba pribrojiti još krst, nakovanj i čelenku. Kako je to već poznato, ustanovili smo da je krst vrlo česta pojava na stećcima. Nalazimo ga na svim vrstama osnovnih oblika stećaka i u svim krajevima. Tako masovna i opšta pojava krsta na stećcima demantuje neke naučne radnike koji su tvrdili da ga tamo nema, ili da je zastupljen u minimalnom broju, i opovrgava njihovu tvrdnju da su se pod stećke sahranjivali samo bogumili, koji su, inače, prezirali krst[214]. Taj motiv se rijetko pojavljuje na nišanima. O nišanima sa motivima krstova, o takozvanim hrišćanskim nišanima, govori se na drugom mjestu ove radnje. Čelenku rijetko susrećemo kako na stećcima, tako još rjeđe na nišanima. Čelenka je, inače, odličje ljudi koji su se naročito istakli u ratu i junačkim igrama. Nošena je na kapi ili kacigi, a prema stepenu junaštva, sastojala se od tri ili više pera[215]. I motiv nakovnja sa čekićem je vrlo rijetka pojava. Prema mojoj evidenciji, postoje u svemu tri takva primjerka. Jedan sam našao na stećku u Zalomu kod Nevesinja[216], drugi također na stećku u Osovi kod Rogatice[217], a treći se nalazi na nišanu sa turbanom u Jošanici kod Foče, što ga je objavio V. Ćurčić[218]. Na sva tri mjesta taj motiv se sastoji od nakovnja i čekića i gotovo je sasvim jednako isklesan. Po crtežu i načinu klesanja, rekao bih, da su sva tri primjerka rad jednog te istog majstora. Mislim da taj motiv kako na stećcima, tako i na nišanu, znači da je pokojnik za života bio cijenjen kao kovački majstor, kako je to i V. Ćurčić pretpostavio.

Sve ostale motive možemo svrstati u dvije grupe dekoracija. Jedna se sastoji od običnih i tordinarnih vrpca i od frizova sa cikcak ili sa uspravnim odnosno kosim paralelicama. U jednom slučaju se javlja još i meander-friz. Druga grupa se sastoji od biljnih motiva, pretežno običnih ili S-spirala, ili samo spiralnih zavoja, sa vrpčastim dodacima, ili sa dodacima grozdova. Najviše takvih motiva se nalazi na obelisku u Bakićima. Zanimljiv je jedan urezan i jednostavan biljni motiv na nišanu u Šatorovićima, koji predstavlja stablo ili jednu njegovu granu. Na stećcima često susrećemo navedene vrpce i frizove, kao i biljne motive, isto tako ili vrlo slično stilizovane. Spirale su, npr., karakteristične za stećke istočne Bosne. Vjerovatno su ovi biljni motivi na stećcima prvobitno imali simboličan karakter, pogotovo kada se tiče spirala i grozdova, koji u hrišćanskoj ikonografiji predstavljaju Hrista i njegove sljedbenike, ali su dugom upotrebom izgubili takvo svoje značenje, pa su postali dekoracije. Mislim, da i sve motive na nišanima možemo smatrati dekoracijama.

---

[214] A. Solovjev, *Jesu li bogomili poštovali krst*, Glasnik Zemaljskog muzeja, Nova serija, III, Sarajevo 1948, 81—102; Isti, *Simbolika srednjevekovnih grobnih spomenika u Bosni i Hercegovini*, Godišnjak Istorijskog društva BiH VIII, Sarajevo 1956, 38—42.

[215] V. Ćurčić, *Starinsko oružje u Bosni i Hercegovini*, Glasnik Zemaljskog muzeja LV, Sarajevo 1943, 147—150.

[216] Š. Bešlagić, *Stećci, kataloško-topograski pregled*, Sarajevo 1971, 350.

[217] Isti, n. d., 250.

[218] V. Ćurčić, n. d., 109, sl. 117.

IV. NATPISI NA NIŠANIMA

U čitavom odnosu stećak — nišan posebno važna pojava su natpisi na nišanima. Kako je poznato, epitafi stećaka su pisani isključivo narodnim jezikom i starom bosanskom ćirilicom, odnosno bosančicom. I neki primjerci nišana najstarijeg perioda posjeduju epitafe na narodnom jeziku, bosančicom. A. Bejtić je 1953. god. naveo da postoje samo 3 takva nišana, i to Mahmuta Brankovića i braće Radilović iz okoline Rogatice, te nekog Skendera iz Fatnice kod Bileće[219], a M. Mujezinović ih je 1974. god. nabrojao 4, budući da je u međuvremenu M. Vego pronašao i objavio natpis Sulimana Oškopice iz Dumanjića kod Rogatice[220]. Treba reći, međutim, da je još 1928. god. P. Slijepčević objavio natpis braće Milošević iz Gračanice kod Gacka[221]. Osim toga, ja sam 1960. god. otkrio natpis na nišanu u Govedovićima kod Trnova, spomeniku koji je, inače, bio poznat po karakterističnoj sceni lova na jelena[222]. Istina, taj natpis nije bio čitljiv. Kako smo već utvrdili, postoji i izvjestan broj nišana iznad pokopanih hrišćana. Na jednom takvom nišanu, koji pripada vojvodi Radivoju Oprašiću, iz okoline Rogatice, također je uklesan natpis bosančicom. To znači da imamo ne 3 ili 4, nego 7 natpisa na nišanima. Može se pretpostaviti da ih je ranije bilo više, a nije isključeno da i danas postoji neki primjerak koji još nije uočen i evidentiran.

Evo osnovnih podataka o natpisima na nišanima.

Nišan Mahmuta Brankovića

Kako je to već rečeno, ovaj nišan, u obliku 3 m visokog obeliska, prenesen je u vrt Zemaljskog muzeja u Sarajevu sa Petrova polja kod sela Brankovića, iz okoline Rogatice. Na jednoj njegovoj vertikalnoj strani, uz reljefne predstave lava i mača, nalazi se u 15 redova uklesan natpis koji izgleda ovako:

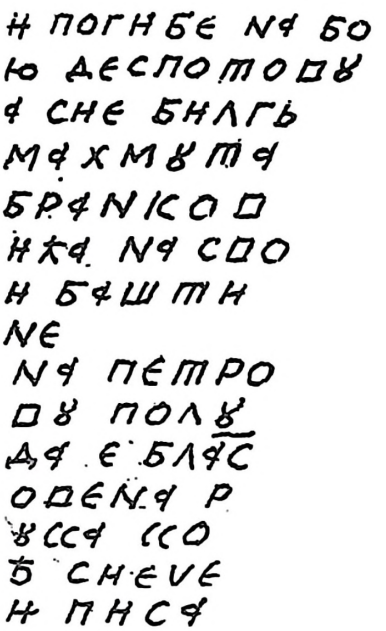
---

[219] A. Bejtić, *Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini*, Prilozi za orijenatlnu filologiju III—IV, Sarajevo 1953, 288, bilj. 29.

[220] M. Mujezinović, n. d., 11.

[221] P. Slijepčević, *Staro groblje po Gacku*, Glasnik Zemaljskog muzeja XL, Sarajevo 1928, sveska za istoriju i etnografiju, 58.

[222] Š. Bešlagić, n. d., 180.

Natpis je najprije objavio J. Asbóth 1888. god.[223] Čitao ga je djelomično pogrešno. O natpisu je referirao i K. Hörmann na Ruskom arheološkom kongresu u Kijevu 1889. god.[224] Objavio ga je i S. Kosanović[225]. U jednom svom radu kratko je o njemu pisao Ć. Truhelka 1891. god.[226], a nešto kasnije objavio ga je i Lj. Stojanović[227]. God. 1895. Ć. Truhelka je potpunije publicirao ovaj natpis, ali sa nekim greškama[228], koje je 1914. god. ispravio[229]. Natpis je objavio i M. Vego 1970. god.[230] (Prilažem Veginu sliku natpisa — sl. 55). Natpis se vidi i na mom priloženom crtežu — sl. 22.

Kako vidimo, u natpisu se najprije saopštava da je čovjek na koga se spomenik odnosi poginuo NA BOJU DESPOTOVU, zatim se kaže da je to spomenik MAHMUTA BRANKOVIĆA, koji je podignut na njegovoj baštini NA PETROVU POLJU. Na kraju se blagosilja majstor koji je nišan klesao i natpis urezao.

---

223 J. Asbóth, *Bosnien und die Hercegowina*, Wien 1888, 231.

224 K. Hörmann, Trudy XI, Kijev 1899, tom II, 171 i 178.

225 S. Kosanović, Glasnik Srpskog učenog društva, Beograd 1889, 350.

226 Ć. Truhelka, *Starobosanski mramorovi*, Glasnik Zemaljskog muzeja III, Sarajevo 1891, 372, sl, 5.

227 Lj. Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi I*, Beograd 1902, br. 319.

228 Ć. Truhelka, *Die Bosnischen Grabdenkmäler des Mittelalters*, Wissenschaftliche Mittheilungen..., III, Wien 1895, 407 i 438.

229 Isti, *Osvrt na sredovječne kulturne spomenike*, Glasnik Zemaljskog muzeja XXVI, Sarajevo 1914, 235.

230 M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine IV*, Sarajevo 1970, br. 225.

Pogibija nije saopštena u perfektu nego u aoristu, kako je to uobičajeno i u natpisima stećaka, npr. na stećku iz Mršića kod Vlasenice: SLUŽIH MU PRAVOVJRNO[231]. Zanimljivo je i to što je za sedmi padež imenice BOJ DESPOTOV upotrijebljen prijedlog NA. Ovdje se misli na ratni sukob, a ne na megdan između Mahmuta i Despota.

Zasada ne znamo o kojem se Despotu u ovome slučaju radi, ali svakako o nekom iz susjedne Srbije. To je zanimalo i Vl. Skarića, koji je na jednom mjestu izrazio mišljenje da je Mahmut vjerovatno poginuo u borbi sa Vukom Grgurevićem kada je ovaj 1480. god. napao Sarajevo[232]. Pomenuti Vuk je bio vanbračni sin slijepog despota Grgura Brankovića. Prešao je u Ugarsku, dobio titulu srpskog despota, borio se na više strana za ugarskog kralja Matiju Korvina, a posebno se starao o osiguranju južne ugarske granice prema Turcima. U ofanzivi kralja Matije na Bosnu 1480. god., zajedno sa hrvatskim banom Ladislavom Hedervariem i jajačkim banom Petrom Doci, Vuk je prodro do Sarajeva, opljačkao ga i spalio[233]. Tada je stradala i Careva džamija[234]. Vuk Grgurević-Branković je u narodnim pjesmama poznat kao Zmaj Ognjeni Vuk. Mislim da Skarićeva pretpostavka ima dosta osnova. Ta okolnost nam olakšava i datiranje nišana i natpisa Mahmuta Brankovića.

U ovome natpisu se spomenik zove biljeg. U vezi s tim, potrebno je reći da se i stećci u svojim natpisima više puta nazivaju istim imenom — BILEG, BILIG, BELEG. Rjeđe nailazimo na ime KAM. Ustanovili smo da se u nekim krajevima i danas u narodu, uz najčešću upotrebu termina *mramor, mašet, grčka grobnica* i *stećak*, upotrebljava i ime *biljeg*. U našem natpisu je rečeno ASIE, što kao ondašnji izraz, uz druga dva slična — *ASE* i *SE*, predstavlja pokaznu zamjenicu *ovaj, taj*, u značenju *to je* ili *ovo je* BILEG MAHMUTA BRANKOVIĆA. Iste te izraze vrlo često nalazimo i u natpisima stećaka.

Nadalje, natpis kaže da je spomenik postavljen na baštini Mahmuta Brankovića koja se nalazi na Petrovu Polju. Riječ POLU umjesto POLJU napisana je tako što u to vrijeme u ćirilici nije postojalo slovo LJ. Kako se općenito misli, baština je porodično nasljedno imanje. Natpis kaže NA SVOI BAŠTINE u značenju NA SVOJOJ BAŠTINI. Ovdje se radi o pluralu a ne o singularu, a kada se tiče srednje riječi ona je rezultat paleografskih teškoća, odnosno ondašnje neusavršenosti ćirilice — SVOI umjesto SVOJOJ. Od značaja je okolnost da je spomenik postavljen na vlastitom zemljištu, a ne na zajedničkom, tj. seoskom komunalnom groblju. Nije poznato da li je uz ovaj bilo još i drugih nišana, ili je on bio osamljen, ali je Ć. Truhelka zabilježio da »nije bio među stećcima na Petrovu polju, nego u prikrajku[235].« To je doba kada je već uveliko prestao običaj pokopavanja na komunalnim grobljima sa stećcima, s obzirom da su se već bile izdiferencirale porodice

---

[231] Isti, n. d., br. 241.

[232] Vl. Skarić, *Sarajevo i njegova okolina...*, Sarajevo 1937, 44, bilj. 2.

[233] Jireček, *Istorija Srba I*, Beograd 1952, 412.

[234] Vl. Skarić, isto tamo.

[235] Ć. Truhelka, *Starobosanski mramorovi*, Glasnik Zemaljskog muzeja III Sarajevo 1891, 371—372.

koje su htjele da imaju i svoja zasebna groblja. Kada se tiče stećaka, to je istovremeno znak da se nije poštovao hrišćanski propis o pokopavanju uz crkve i na lokalitetima koji su određeni u tu svrhu i kao takvi su zvanično osvećeni. Najvjerovatnije je da se i susjedni stećci nalaze na baštini Brankovića, a da su odmah do njih, odnosno između njih i mjesta gdje je nađen nišan Mahmuta Brankovića, u turskom periodu bili nišani koji su vremenom nestali.

Prema tome, natpis u transkripciji glasi ovako:

I POGIBE NA BOJU DESPOTOVU
A SIE (BIL(E)G' MAHMUTA BRANKOVIĆA
NA SVOI BAŠTINE NA PETROVU POLU
DA E BLA(GO)SOVENA RUKA KOJA SIEČE I PISA

Na kraju natpisa je upotrijebljena fraza o traženju božjeg blagoslova tvorcu spomenika, koja je po svojoj stilizaciji jedinstvena pojava u oblasti stećaka i nišana. Iz te rečenice doznajemo da je jedan te isti majstor klesao ne samo nišan i njegove ukrase, nego i pisao i uklesao natpis. Termin SIEČE je upotrebljavan i u nekim natpisima stećaka, u značenju KLESA, npr. ASE SJEČE GRUBAČ KAMI[236].

Već je u poglavlju koje se odnosi na porijeklo i značenje figuralnih predstava na nišanima, rečeno da postoji narodno predanje da Mahmut Branković potječe iz srpske despotske kuće Brankovića i da to predanje ima mnogo osnova, posebno kada mislimo na zajedničku heraldičku predstavu lava. To znači da je jedan od članova te srpske odnosno bosanske vlastelinske porodice prešao na islam, dobivši ime Mahmut, te se kao takav, u službi turske vlasti istakao, posebno u ratu sa despotom Vukom Grgurevićem, braneći Sarajevo, kada je i poginuo.

Rečeno je i to da su postojali i bosanski feudalci Brankovići, jer se u istorijskim izvorima u XV v. spominju knezovi Radoslav i Radivoje.

Mislim da je obelisk postavljen u Brankovićima kod Rogatice, zbog toga što je tamo bilo imanje ovoga turskog funkcionera, vjerovatno njegov spahiluk, i da je on samo memorijalni spomenik nad kenotafom, dok se za stvarni grob ovoga Brankovića do danas ne zna tačno.

Brankovića i danas ima u ovome kraju Rogatice. Oni su Muslimani.

Po obliku slova, jezičkim izrazima, po oblikovanju spomenika, a onda i po istorijskim podacima, kao i svim drugim okolnostima, moglo bi se reći da ovaj obelisk i njegov natpis potječu iz druge polovine XV v., najvjerovatnije oko 1480. godine.

Radilovića nišan u Čadovini

Čadovina je selo koje je od Rogatice udaljeno oko 8 km zračne linije na jugoistočnu stranu.

---

[236] Š. Bešlagić, *Boljuni*, Starinar XII (Nova serija), Beograd 1961, 195.

Na čairu Hadžibega Ajanovića, odmah ispod kuća Nurije i Hamida Džananovića, gdje je staro kao i savremeno muslimansko groblje, nedaleko od nekropole sa stećcima, nalazi se par nešto osamljenih nišana. Uzglavni je u obliku uspravne ne baš pravilne četverostrane prizme sa turbanom, a uznožni je također takva prizma koja se piramidalno završava. Prvi nišan ima plastične predstave sablje i kijače i urezan natpis na sve četiri strane, a drugi ima po jednu plastičnu polujabuku oko sredine vertikalnih strana.

Prvu vijest o natpisu u Čadovini saopštio je K. Pač 1910. god.[237] Sedamdeset godina kasnije natpis je objavio Vl. Skarić[238]. Djelomično ispravljajući Skarićevo čitanje, natpis je prije nekoliko godina objavio M. Vego[239].

Nišan sa natpisom je u svom donjem nijelu nešto širi nego u gornjem. Donja ivica mu iznosi oko 39, a gornja oko 29 cm. Vertikalni brid iznosi 94 cm. Valjkasti vrat na kome je turban visok je 6, sam turban 18, a njegov pupčasti završetak 7,5 cm. Čitav nišan iznad zemlje je visok 125,5 cm. Približne dimenzije ima i drugi nišan[240].

Na tri strane natpis se proteže vodoravno, a na četvrtoj uspravno. Skarić kaže da majstori natpisa nisu bili vješti, da raspored teksta nije kako treba, da su neke riječi razbacane, zbog čega neke dijelove natpisa nije mogao pročitati[241]. Vego je pokušao da Skarićev tekst ispravi i dopuni, ali je, ipak, taj natpis, nešto zbog nevještine majstora, a nešto zbog oštećenosti, ostao u nekim svojim dijelovima nečitak i nejasan.

Pokušao sam da na osnovu Skarićevog i Veginog čitanja, uz malo slobode u ispravljanju nevještog pisara, dadem svoju verziju čitanja.

Prilažem Veginu sliku natpisa (sl. 56).

Evo natpisa kako sam ga vidio:

ХѪСѦNЬ Н ѪХМѪТЬ ДЬОѪ РѪДНЛООНХѪ СНNѪ
Н WТО СТѪРН ХѪСѦNЬ ЖМРЬЄ Н VТО БНЄШЄ
ЄРЬ БНШЄ ЖЗЖРЬ VООЄІСЬ Ѫ ЮNѪІСЬ ЮNѪІСѪ
Н NЄГСОЬ БРѪТЬ ѪХМѪТЬ ООЄЛНІСЄ ЖѪЛССТН
РѪДН ПНСѪШЄ WОW Н ДѪ Є БЛѪСООЄNЬ ТІСО
ХЄ ПРОНТН Н ПРСІСЛЄТЬ ІСОН ПРНОѪЛНТН

Na krajevima nekih riječi koje se završavaju konsonantima autori ovoga natpisa su mjesto više uobičajenog znaka za meki glas, stavljali znak

[237] K. Patsch, *Prilozi našoj rimskoj povjesti*, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1910, 203.

[238] Vl. Skarić, *Grobni natpis braće Radilovića u Čadovini*, Glasnik Zemaljskog muzeja XXXIX, Sarajevo 1927, sv. 2, 193—196.

[239] M. Vego, n. d., br. 217.

[240] Mjere donosim po Vl. Skariću.

[241] Vl. Skarić, n. d., 195.

za slovo *A*, naprimjer na kraju riječi AHMAT i HASAN. Treba reći da je meki glas u ovakvim slučajevima više tradicija u nekim krajevima određenog vremena, a ne pravilo koje obvezuje pisara. Riječ DVA napisana je tako da glasi DOVA. Biće da je slovo O stavljeno umjesto mekog glasa, jer se nekada taj glas stavljao i u sredini riječi, iza konsonanta. U riječi BLAGOSOVEN nema slova E, zbog toga što se ponekad tako, bez njega, pisalo. U riječi KOJI izostalo je slovo K, a u riječi PROKLET slovo O je trebalo da bude iza slova R, a ne iza slova K. Te greške su mogle nastati i nehotimično.

Vego je riječ OVO, koja se kao nešto osamljena nalazi na zapadnoj strani, vezao za riječ BIJEŠE, a ja sam smatrao da ona logičnije stoji iza riječi PISAŠE. Pa, i pored najveće pažnje da se sve dobro uoči i rekonstruira, nisam sasvim siguran u završne dijelove riječi JUNAK i NEGOV. Osim toga, između riječi UZUR i ČOVEK nalaze se dva slova koja liče na H sa mekim glasom, koja je teško vezati za prethodnu ili za slijedeću riječ, kao da su suvišna. Držim da je i Vego o njima tako mislio.

Već je Skarić rekao da je raspored riječi neuredan. Slova su, osim toga, nejednake veličine, a neka su i iskrivljena. Vidi se da su reljefni motivi prije isklesani, a da je iza toga došao natpis, i to bez brižljivog planiranja prostora. Pisar poznaje osnovna pravila, kao što je, npr., korištenje skraćenica (BLAGOSOVEN). Pisar se ne koristi ligaturama, ali poznaje znak za *Ju*, koji ne srećemo tako često u ovakvim natpisima. Neka slova su mu karakteristična za doba u kome je natpis nastao. Tako za slovo V dosljedno upotrebljava kvadratić, T piše sa tri uspravne crtice, K se sastoji od dvije lučno povijene linije, za slovo O na početku riječi služi mu grčko omega, itd. Zanimljivo je da pisar ne poznaje slovo *Jat*. Jezik natpisa ima nekoliko osobitosti. Kaže se, npr., OTO STARI HASAN. Riječ STARI, mislim, da ima značenje riječi STARIJI. Vego je umjesto OTO u zagradi stavio U TO, što bi trebalo da znači kako misli da je pisar pogriješio. Držim da je pisar zaista mogao da napiše U TO, u smislu I TAKO, ali i ovako kako je napisano ima svog razloga, jer se u dijalektima Bosne govorilo i OTO umjesto TO. Nadalje se kaže HASAN UMRIJE (Skarić je čitao UMRO JE). Upotrijebljen je, dakle, aorist umjesto perfekta, što je tada i bilo uobičajeno. Riječ je napisana tako da je iza slova R stavljen meki glas koji u ovome slučaju ima funkciju slova I, što je zanimljiva pojava. Krajnje slovo E se čita kao JE. Riječ ČTO umjesto ŠTO nije rijetkost. I u riječi ER' slovo E treba čitati kao JE. Riječ UZUR umjesto UZOR prvi put susrećemo. U slijedećoj riječi ČOVEK opet E treba čitati kao JE. U zadnjoj rečenici natpisa u riječima BLAGOSOVEN kao da nedostaje slovo L, ali treba reći da se u ono doba govorilo kako je i napisano. Riječ PROITI u toj rečenici je isto što i PROĆI (u značenju NAIĆI i, naravno, odati poštu umrlome) a, PRIVALITI što i PREVALITI.

Prema tome bi transkripcija natpisa izgledala približno ovako:

HASAN' I AHMAT' D'VA RADILOVIĆA SINA
I OTO STARI HASAN' UMRIJE I ŠTO BIJEŠE
JER' BIŠE UZUR' ČOVJEK' A JUNAK' JUNAKA
I NEGOV' BRAT' AHMAT' VELIKE ŽALOSTI RADI PISAŠE OVO
I DA JE BLAGOSOVEN' TKO ĆE PROITI
I PROKLET' KOJI PRIVALITI

Malo je neobično ime jednoga Radilovića — AHMAT umjesto pravilnijega — AHMET. Skarić je naveo da se po Daničiću to ime javlja u XV i XVI v.[242] Ja sam mišljenja da je ovaj natpis klesao majstor koji je bio hrišćanin, zbog čega je došlo do malog iskrivljavanja imena, slično slučaju u Dumanjićima, gdje je ime SULEJMAN napisano kao SULIMAN. Možda je iz istog razloga riječ UZUR uklesana umjesto UZOR? Vjerovatno je za klesanje nišana i natpisa na njemu angažovan klesar koji je inače klesao stećke.

Na ovome mjestu htio bih da istaknem jedno pitanje koje se dosada nije postavljalo i da izrazim mišljenje kako na njega odgovoriti. Naime, dosada se općenito ovaj natpis pripisivao nišanu braće Radilović, zbog čega se Skarić čudi što se u jednome grobu nalaze dvojica pokojnika, što nije uobičajeno kod muslimana. Njemu se čini da su pokojnici pokopani jedan pored drugoga, ili da tu uopšte oni nisu zakopani, već da su nišani iznad kenotafa. Jedino je M. Mujezinović, valjda na osnovu Veginog čitanja jednog dijela natpisa — I TOI NE ROVO BRATA AHMATA — zaključio da je Ahmet umro prije Hasana i da se prilikom Hasanove sahrane nije diralo u Ahmetov grob[243]. Mislim da ima razloga za pitanje: da li se uopšte radi o grobu i nadgrobnicima braće Radilović, ili o grobu, odnosno nišanu, samo jednoga od njih? U natpisu se jasno kaže da je umro stari Hasan, a nigdje se ne kaže da je umro Ahmet. Kaže se samo da su oni braća. Samo se o Hasanu kaže da je uzor čovjeka i junaka. Za Ahmeta se, međutim, kaže da je u svojoj velikoj žalosti pisao natpis. Proizlazi da je Ahmet bio živ kada mu je stariji brat Hasan umro i da je on autor natpisa. Sve govori da se radi o natpisu na nišanu Hasana Radilovića, a ne o natpisu koji pripada obadvojici braće, pa bi odsada taj natpis trebalo samo tako i tretirati. Time istovremeno otpada i Skarićeva dilema o dvojici sahranjenih.

Zahvaljujući Skarićevom istraživanju, u mogućnosti smo da nešto kažemo o Radilovićima iz Čadovine. To se prezime prvi put spominje u jednoj darovnici bosanskog sandžabega Gazi Isabega iz 1461/1462. god. Tu su navedene neke zemlje Radilovića u neposrednoj blizini Sarajeva. I oko 100 godina kasnije turski dokumenti spominju neke zemlje te porodice. Osim toga, iz poznatog testamenta gosta Radina (1466. god.) doznajemo da su u službi toga gosta bila braća Radosav i Vukić Radilović. Godine 1711. se spominje selo Radilovići u sarajevskoj nahiji. Skarić kaže da su Radilovići biti sitnija vlastela u državi Pavlovića i da su imali svoja imanja u Borču i Vrhbosni, koja su ostala njihova baština i u doba Turaka, kada su oni prešli na islam. Otuda je i Čadovina spadala u njihovu baštinu[244].

Iz poznatog Korjenić-Neorićevog grbovnika iz 1595. god., kao i Bojničićevog »Der Adel von Kroatien und Slavonien«, iz 1899. god., vidi se da bosanski feudalci Radilovići (pišu ih i Radijelovići) imaju svoj grb koji se sastoji od bijelog štita sa kosom crvenom gredom i šljema sa krunom iz koje se diže jednorogi jarac. U jednom popisu starih bosanskih feudalnih

---

[242] Isto tamo.

[243] M. Mujezinović, n. d., 11.

[244] Vl. Skarić, n. d., 195—196.

porodica, nepoznatog autora, koji se čuva u franjevačkom arhivu u Budimu, uz ovo prezime stoji »de Fojnica«. Postoji i podatak da je 1689. god. živio bosanski feudalac Lovro Radilović, sin Stjepanov, kao potomak stare bosanske plemićke porodice, čiji su potomci nosili zvanje grofova »od Visokog«[244a]. Napominjem da danas u okolini Kiseljaka postoji selo Radeljevići.

Okolnost da se na nišanu u Čadovini nalaze predstave sablje i kijače govori o tome da se radi o uglednijem čovjeku. (Skarić je pogrešno protumačio kijaču kao štap, za koji je rekao da simbolizira »sudsku vlast nad podanicima.«). I sam natpis govori o Hasanu kao uzornom čovjeku i junaku.

Pošto se radi o Radiloviću koji je prešao na islam i kao takav bio ugledan, to je sigurno da spomenik potječe iz perioda turskog vladanja u ovim krajevima. O tome vremenu govori i oblik spomenika, zatim njegovi reljefni motivi, a onda i paleografske i jezičke osobine natpisa. Skarić je ovaj natpis datirao sa XV ili XVI vijekom, a Vego sa 1454—1459. god. Najvjerovatnije je da on potječe s kraja XV ili iz prve polovine XVI v.

Nišan Skendera iz Fatnice

Fatnica je veće selo koje je od Bileće udaljeno oko 19 km zračne linije na sjeverozapadnu stranu. Na lokalitetu Miljuša Glavica, oko 400 m zapadno od zgrade Osnovne škole, iznad ceste, na zapuštenom starom muslimanskom groblju, nalazi se nišan u obliku osrednje velike stele, gore nešto šire, koja se završava kao krov na dvije vode.

Na zapadnoj, široj, uspravnoj strani ovoga spomenika uklesan je u dva vodoravna reda natpis bosančicom, a u donjem dijelu te strane isklesan je motiv četverolisne rozete okružene vijencem.

Natpis izgleda ovako:

Spomenik i natpis, zajedno sa stećcima toga kraja, sam evidentirao 1960. god., a objavio 1967. god.[245] Natpis je objavio i M. Vego 1965. god., zatim 1966. i 1970. god. Ime pokopanoga je on čitao kao ŠENĆER i izrazio mišljenje da se spomenik odnosi na nekog Šenćera ili Sankura, koji je bio dizdar grada Roga kod Duvna 1519. god., zbog čega ga je i datirao poslije te godine[246].

Slova ovoga natpisa veoma sliče slovima natpisa u Boljunima kod Stoca, gdje su u drugoj polovini XV v. djelovali majstori Grubač i Semorad[247]. Tako su slova S i K neznatno lučno povijena, Ž se sastoji od tri pre-

---

[244a] E. Laszowski, *Radijelovići, bosanska velikaška porodica*, Napredak br. 6, god. 1933., str. 66—68; Fermendžin, *Acta Bosnae*, 561.

[245] Š. Bešlagić, *Nikoliko novopronađenih natpisa na stećcima*, Naše starine XI, Sarajevo 1967, 42.

[246] M. Vego, n. d., br. 322.

[247] Š. Bešlagić, *Boljuni*, Starinar XII (N. s.), Beograd 1961, 175—205.

križene crte, N je jedna uspravna i jedna prelomljena crta, itd. Izgleda da je majstor pristupio uklesavanju slova bez uzorka i bez prethodnog planiranja prostora, jer mu meki glas na kraju zadnje riječi nije mogao stati u drugi red, nego ga je morao samoga urezati ispod ta dva reda.

U transkripciji ovaj natpis glasi:

ASE LEŽI SKENDER'

Natpis počinje uobičajenom —ASE, što znači TU, OVDJE. Skender je muslimansko ime. Nije navedeno prezime, što znači ili da tada prezimena još nisu bila uobičajena, ili je pokojnik već bio dovoljno popularan po samome imenu. Da se radi o muslimanskom spomeniku govori i okolnost da ispred natpisa nema krstića, koji je bio uobičajen kod natpisa stećaka.

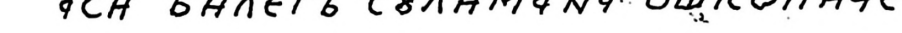
Na priloženom crtežu (sl. 57) jasno se vidi da piše Skender, a ne Šenćer, kako je to Vego mislio, zbog čega, po mome mišljenju, ne može doći u obzir kombinacija sa imenom dizdara Roga, pa ni datiranje na osnovu te okolnosti.

Po obliku slova, zatim po samome obliku nišana, kao i po svim drugim okolnostima, može se pouzdano pretpostaviti da ovaj nišan i njegov natpis potječu iz druge polovine XV ili prve polovine XVI v.

Nišan Sulimana Oškopice iz Dumanjića

Dumanjići su seoce nedaleko Berkovića, udaljeno oko 12 km zračne linije sjeverno od Rogatice.

Na lokalitetu Brdo, sasvim blizu seoskih kuća, nalazi se skupina od 80 stećaka, a oko 200 m istočno odatle smješteno je staro i novo muslimansko groblje. Među najstarijim nišanima nalazi se jedan u obliku četverostranog stuba koji se pri vrhu pretvara u prikraćenu piramidu i završava poluloptom. Na tome nišanu su isklesani motivi sablje, kijače, polumjeseca, kruga i kružnog vijenca. Na vertikalnoj strani, gdje je i reljef kružnog vijenca, uklesan je u 6 redova natpis koji ovako izgleda:

Prilaže se fotos nišana sa natpisom (sl. br. 58).

Transkribovan ovaj natpis glasi ovako:

ASI BILEG' SULIMANA OŠKOPICE

Stećke i nišane u ovome kraju evidentirao sam 1960. god., a ovaj natpis objavio 1971. god.[248] Natpis je objavio i M. Vego najprije u dnevnom listu »Oslobođenje« 1961. i 1966. god., a zatim u svom Zborniku srednjovjekovnih natpisa 1970. god. Čitao ga je dobro, ali se nije upuštao u njegovu analizu[249].

---

[248] Isti, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971, 247.

[249] M. Vego, n. d., br. 230.

Slova ovoga natpisa su relativno velika i visoka. Uobičajena su za svoje vrijeme. Slovo A se sastoji od sasvim uspravne crte i trbuha na njegovoj sredini, S je kao blagi luk, O je elipsasto, a E ima naglašenu srednju crticu. Jedino je malo neobično slovo C koje je isto kao prevrnuto Č. Pisar poznaje meki glas i piše ga na krajevima riječi koje se završavaju konsonantom. Zbog nepreciznog planiranja prostora, ostalo mu je samo jedno slovo za šesti red. Inače, vidi se da je majstor vješt u svome poslu. Mislim da on nije bio musliman, dok je ime napisao, odnosno uklesao kao SULIMAN umjesto SULEJMAN. To angažovanje kršćana za klesanje nišana nije ništa neobično u situaciji kada još ne postoje vješti muslimanski klesari.

Sulejman Oškopica je bio ugledniji čovjek iz ovoga kraja, što se vidi i po sablji i po kijači na njegovom nišanu.

U blizini Dumanjića, nešto manje od 2 km južno, nalazi se selo Oškoplje, koje je, vjerovatno, po ovome Sulejmanu dobilo svoje ime, a možda je i on dobio prezime po tome selu.

Po osobinama nišana i njegovih ukrasa, a posebno po osobinama slova natpisa, najvjerovatnije je da nišan i natpis iz Dumanjića potječu s kraja XV ili početka XVI v.

Nišan iz Govedovića

U Govedovićima kod Trnova, na samome putu, odmah iznad Mešića kuća, nalazi se skupina od 5 krupnijih nišana. Najgornji primjerak je u obliku četverostrane prizme koja se piramidalno završava (znatno utonuo u zemlju). Na široj strani koja je okrenuta suncu, uz scenu lova na jelena i motive polumjeseca, rozeta i krsta, uklesan je i natpis u dva kratka reda, čija su slova usljed krečenja i atmosferilija djelomično oštećena, tako da ga nije moguće sa potpunom sigurnošću pročitati (sl. 32).

Natpis počinje sa ASE, iza toga se vidi slovo B, zatim je jedno slovo jako oštećeno, a potom slijede slova ELI, čime se završava prvi red. Drugi red izgleda da počinje slovom G, iza njega kao da su slova R i A, nakon toga je D i na kraju reda NI. Prema tome, najvjerovatnije je da taj natpis u transliteraciji glasi ovako:

ϤCЄ Б·ЄΛΗГ ϤΔΟΝΗ·

Njegova transkripcija bi glasila ovako:

ASE B(I)ELIG RADONI(N)

Okolnost da natpis počinje sa ASE govori o relativno najstarijem vremenskom periodu nišana. Druga riječ je nešto neobična, ali je tu došla umjesto dobro poznatog naziva takvih nadgrobnika — BILIG, BILEG, BJELEG. Treća riječ se odnosi na ime pokopane ličnosti. Mislim da se pokojnik zvao RADONJA. Svakako je to hrišćansko ime, što ima veze sa urezanim

prstom iznad natpisa. Okolnost da se u ovome epitafu ne saopštava prezime, također, vuče na relativno starije vrijeme, a istovremeno znači da je pokojnik i po samome imenu bio dovoljno poznat u svome kraju.

Natpis, inače, ne odaje baš vještog majstora. Kosa crta slova N je pogrešno stavljena. (Posljednje slovo treće riječi se ne vidi. Možda je ono prebačeno u treći red, ili na pobočnu stranu spomenika, što se danas ne primjećuje. Naravno, iza njega bi trebalo da stoji znak za meki glas).

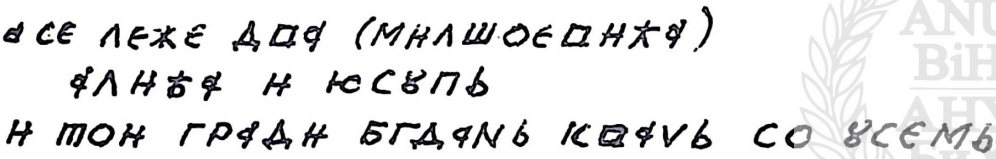
Po jezičkim i paleografskim osobinama natpisa, zatim po reljefnim motivima, kao i drugim svim okolnostima, spomenik i natpis najvjerovatnije potječu iz druge polovine XV v.

Natpis iz Gračanice kod Gacka

Gračanica je selo pokraj ceste Gacko — Nevesinje, udaljeno od Gacka oko 3 km na sjeverozapadnu stranu.

Na području ovoga sela nalaze se tri lokaliteta sa stećcima. Blizu naselja je i muslimansko groblje u čijoj ogradi je 1928. god. Pero Slijepčević vidio ploču sa natpisom. Ta ploča je bila manjih dimenzija (74 x 57 x 18 cm), prebijena po polovini[250].

Prema Slijepčeviću, natpis je izgledao ovako:

Čitao ga je ovako:

ASE LEŽE DVA MILOŠEVIĆA
ALIJA I JUSUP'
I TOI GRADI BOGDAN' KOVAČ' SO USEM'

Slijepčevićevo saopštavanje nije bilo zapaženo od kasnijih istraživača stećaka, ili su ga oni prosto zanemarili. Nije ga ni M. Vego objavio u svom Zborniku srednjovjekovnih natpisa.

Prilikom evidentiranja stećaka u krajevima oko Gacka oko 1960. god., ja nisam mogao da pronađem navedenu ploču sa natpisom, pa sam pretpostavio da je u međuvremenu uništena.

Slijepčević nam nije ostavio ni fotos, niti crtež natpisa. Neke dijelove natpisa on je stavio u zagrade, što bi trebalo da znači da za njih nije sasvim siguran. Ako pretpostavimo da je on natpis barem približno tačno prepisao, može se reći da je autor natpisa dosta vješt u svome poslu. Slova su mu uobičajena. Slovo V je četverokut, a ne pravo ćirilsko, T se sastoji od tri

[250] P. Slijepčević, *Staro groblje po Gacku*, Glasnik Zemaljskog muzeja XL, Sarajevo 1928, sv. za historiju i etnografiju, 58.

jednako dugačke uspravne crte, K se sastoji od jedne uspravne i jedne lučno povijene crte, a O je elipsasto. Vidi se da majstor piše meki glas, dosljedno na krajevima riječi koje se završavaju konsonantom, zatim piše *Jat*, kao i spojenicu *Ju*. Na prvi pogled izgleda da je nehotimičnom greškom izostalo slovo O u riječima BOGDAN i KOVAČ, ali će prije biti da se tako nekada zaista pisalo. Pisanje imena JUSUP umjesto JUSUF u Hercegovini je bila normalna pojava.

U natpisu se kaže da su tu sahranjena dvojica Miloševića. To je prvi slučaj da se na muslimanskom groblju sahranjuju dva lica u jedan grob, ukoliko nisu položeni u dvije rake, jedan pored drugoga, a postavljen im je jedan nadgrobni spomenik. Na kraju natpisa se saopštava da je spomenik (valjda i natpis) izradio kovač Bogdan. Napominjem da nije rijedak slučaj da se u natpisima stećaka Hercegovine klesar naziva kovačem, npr. kovač Grubač[251]. Slijepčević je dvije zadnje riječi pročitao SO USEM, što znači SASVIM, zbog toga što je ovdje staro slovo V zamijenjeno slovom U, kako je to utvrđeno u istorijskoj fonetici našeg jezika, pa je V SEM postalo U SEM, što znači *u svemu, sasvim*. Bogdan nam kaže, dakle, da je i spomenik i natpis klesao on sam[251a].

Milošević je hrišćansko prezime. Znači da su ova dvojica pokopanih prelazeći na islam dobila muslimanska imena, a da im je ostalo staro prezime, kako je to i bilo uobičajeno.

Nije nam poznato ko su bili ti Miloševići. Ne bih rekao da se radi o naročito istaknutim ljudima, jer bi im spomenik bio veći i ljepše obrađen, vjerovatno bi na njemu bilo nekih reljefnih motiva, a možda bi se i u samome natpisu nešto o njima istaklo. Napominjem da se u blizini nalazi selo Miloševići za čije stanovnike istoga prezimena, pravoslavce, Slijepčević kaže da nisu starosjedioci.

Po osobinama natpisa, rekao bih da on potječe s kraja XV ili iz XVI v.

Nišan Radivoja Oprašića

Sa lokaliteta Biljeg, na brijegu blizu sela Oprašića (13 km zračne linije sjeveroisotčno od Rogatice), gdje se nalazi manja skupina stećaka, a i savremeno pravoslavno groblje, još prije više od 60 godina prenesen je u vrt Zemaljskog muzeja u Sarajevu jedan nišan .sa natpisom.

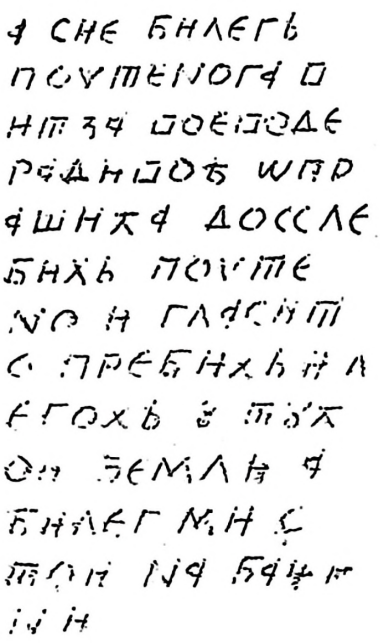
To je obelisk u obliku pravilne četverostrane prizme, sa prikraćenom piramidom i poluloptom na vrhu, koji na svojim stranicama ima predstave lava, mača, topuza, koplja sa zastavicom, diska, polumjeseca i nekoliko polujabučica.

---

[251] M. V e g o, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine I*, Sarajevo 1962, br. 36.

[251a] Na ovako, pravilno, čitanje upozorio me je akademik prof. dr Jovan V u k o v i ć, koji je bio recenzent ove radnje, pa se kako na ovoj, tako i na drugoj njegovoj dragocjenoj stručnoj pomoći u vezi sa čitanjem ovih natpisa, srdačno zahvaljujem.

Na jednoj njegovoj vertikalnoj strani, uz predstave lava i mača, uklesan je u 13 redova natpis bosančicom (sl. 27 i 59). Evo kako taj natpis izgleda:

Natpis je objavio Ć. Truhelka još 1889. god., a potom i 1894. god.[252] Nešto kasnije po njemu ga je prenio Lj. Stojanović[253]. Donio ga je i M. Vego u svom Zborniku srednjovjekovnih natpisa 1970. god.[254] Niko od njih nije analizirao ovaj natpis.

Ć. Truhelka je napravio nekoliko grešaka. Riječ POČTENOGA je čitao POČTENA, a iza te riječi nije vidio jednu čitavu riječ — VITEZA, nego je umjesto nje sasvim izmislio dvije riječi — I GLASITA. U trećem redu natpisa ime RADIVOJA je pročitao bez slova O. Takav, djelomično pogrešno pročitan natpis je prenio Stojanović. Međutim, u najnovije vrijeme, M. Vego je natpis dobro vidio i sasvim pravilno ga publicirao.

Kako vidimo, ispred natpisa nema uklesanog krstića, koji češće susrećemo u natpisima stećaka. Natpis počinje sa ASIE, kako je to već uobičajeno za srednjovjekovne epitafe. I riječ BILJEG je uobičajen termin. Za pokojnika se kaže da je pošten vitez i da je vojvoda. U ono vrijeme je bio uobičajen izraz POČTEN, umjesto kasnijeg — POŠTEN. Kod riječi VITEZA nedostaje slovo E, a kod riječi VOEVODE bilo je izostalo slovo O, pa ga je klesar naknadno uklesao nešto poviše reda i umanjeno. Nadalje se saopštava da je to spomenik RADIVOJA OPRAŠIĆA, koji je za svog čitavog života bio

---

[252] Ć. Truhelka, *Bosančica*, Glasnik Zemaljskog muzeja I, Sarajevo 1889, knj. IV, 78, sl. 8; Isti, *Die Bosančica*, Wissenschaftliche Mittheilungen..., Wien 1894, 369.

[253] Lj. Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi III*, 8, br. 4770.

[254] M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine* IV, br. 226.

pošten i kao takav nadaleko poznat. Zanimljiva je upotreba slova Ć na mjestu gdje bi trebalo da bude Đ, koje u bosančici nije postojalo — TUĆOJ ZEMLI. Kao i u drugim sličnim natpisima, i ovdje se upotrebljava aorist umjesto perfekta: BIH i PREBIH. Zatim se u prvom licu (kao da to za sebe kaže sam Radivoje) kaže da je pokojnik umro daleko od svog zavičaja — U TUĐOJ ZEMLJI, i da je tamo i sahranjen, a da mu je samo ovaj spomenik postavljen na njegovoj baštini. Radi se, dakle, o kenotafu, kao i u slučaju Mahmuta Brankovića.

Čini se da pisar dobro poznaje bosančicu. Slova su mu malo zaobljena, uglavnom su lijepo klesana i dobro su raspoređena. Za slovo V dosljedno upotrebljava pravougaonik, Č je kao latiničko lapidarno V, O je elipsa, osim na početku riječi, kada upotrebljava grčko omega, S je znatno lučno povijena crta, K se sastoji od jedne veće i jedne manje lučno povijene crte, a T se uvijek piše sa tri spojene uspravne crte. Slovo M ima znatno raširene i nakošene crte. I slovo N nije uspravno, nego prilično nagnuto. Slovo Z je nešto drugačije od standardnog, zbog toga što mu gornji dio nije pravilan luk i što je njegov donji dio samo mali zarez udesno — dolje. Majstor piše meki glas i stavlja ga na krajevima riječi koje se završavaju konsonantom. Iznimka u tome pogledu je riječ BILEG pri kraju natpisa gdje je taj znak izostao. Piše i slovo Št, odnosno Šč, kao i slovo *Jat* koje se piše u jednoj riječi kao JA. (Izraz GLASITO ovdje znači GLASOVITO, u smislu nadaleko poznat, kako je to i Vego shvatio.) Inače, jezik natpisa je izvoran i natpis je jezički vrlo lijepo stilizovan.

Prema tome, ovaj natpis u latiničkoj transkripciji glasi ovako:

ASIE BILEG' POČTENOGA VITEZA VOEVODE
RADIVOJA OPRAŠIĆA DOKLE BIH' POČTENO
I GLASITO PREBIH' I LEGOH' U TUĐOJ ZEMLJI
A BILEG MI STOJI NA BAŠTINI

O Radivoju Oprašiću nemamo istorijskih podataka. Po tome što je vitez i vojvoda, kao i po tome što mu je isklesan ovako impozantan spomenik, a posebno po reljefnim motivima mača, koplja i topuza, vidi se da je bio vrlo ugledan čovjek. Nema sumnje u njegovu pripadnost starom bosanskom plemstvu. Mislim da nema sumnje ni u to da se radi o prvim decenijama turske vlasti u Bosni, zbog toga što je spomenik isklesan kao pravi nišan i što na jednoj strani ima predstavu topuza. Radivoje je, vjerovatno, i u predturskom vremenu bio vojvoda, sa baštinom u selu koje se i zove po njemu, u zemlji Pavlovića, a kada su stigli Turci, on je ostao u svome kraju i priznao tursku vlast, zbog čega su mu Turci potvrdili njegov društveni status. Vjerovatno je Radivoje, iako je ostao u svojoj staroj vjeri, postao turski funkcioner. Izgleda da je u ratu na strani Turaka, daleko od zavičaja, i poginuo. Njegovi najbliži rođaci su mu podigli nadgrobni spomenik na lokalitetu gdje su i stećci.

Oprašići su kasnije prešli na islam. I danas u selu Oprašićima žive Muslimani.

Za nas je od velike važnosti okolnost što se na nišanu ovoga vojvode nalazi predstava lava. Kako se ista takva predstava nalazi i na nišanu Mah-

ANU BiH АНУ БиХ

muta Brankovića, možemo opravdano pretpostaviti da Radivoje pripada istoj feudalnoj porodici — Brankovićima, kao i Mahmut, ili da je s njom bio u užem srodstvu. Pošto se radi o nišanu koji je gotovo identičan nišanu Mahmuta Brankovića, jer je klesan i ukrašen kao i ovaj, može se tvrditi da su ta obadva nišana djelo jednoga majstora i da su Radivoje i Mahmut savremenici. I baštine su im nablizu. Možda je Radivoje, zajedno sa Mahmutom, učestvovao u ratu sa Vukom Grgurevićem, prilikom napada ovoga na Sarajevo 1480. god., pa je mogao i zajedno s njim poginuti?

Po obliku spomenika i po njegovim reljefnim motivima, a posebno po paleografskim i jezičkim svojstvima natpisa na njemu, kao i svim drugim okolnostima, najvjerovatnije je da nišan Radivoja Oprašića potječe iz druge polovine XV v.

Umjesto zaključka

Ovdje gore opisani natpisi nalaze se na nišanima različitih oblika. Jedan od tih nišana je u obliku ploče, jedan je stela koja se završava kao krov na dvije vode, jedan je uspravna četverostrana prizma sa turbanom na svom vrhu, jedan ima oblik četverostranog stuba koji se piramidalno završava, a ostala tri su također četverostrani stubovi koji se u gornjim dijelovima pretvaraju u prikraćene piramide i završavaju poluloptama. Dva od tih stubova sa piramidom i poluloptom su relativno vrlo visoki, zbog čega ih nazivamo obeliscima. Neosnovano bi bilo ove natpise povezivati samo za određene vrste oblika nišana, jer su, kako smo vidjeli, svojstvo ne samo stubova sa poluloptom na prikraćenoj piramidi nego i onih bez polulopte, zatim onih sa turbanom, a onda i običnih stela, pa i ploče koja, recimo i to, nije morala biti baš u uspravnom položaju. Ako svi ovdje izneseni natpisi potječu iz vremena kako smo to naveli, to istovremeno znači da sve te vrste osnovnih oblika nišana pripadaju fondu osnovnih oblika nišana najstarijeg vremenskog perioda.

Među opisanim spomenicima nalaze se i dva nemuslimanska, koje smo nazvali hrišćanskim. Zaista nema nikakva razloga da nadgrobni spomenik sa natpisom koji se odnosi na vojvodu Radivoja Oprašića, npr., ne tretiramo nišanom, budući on ima tako mnogo zajedničkoga sa muslimanskim nišanima, a posebno sa nišanom Mahmuta Brankovića. Osim toga, takve spomenike koji se nalaze na nekoliko lokaliteta istočne Bosne, samo bez natpisa (Imamovići, Kalimanići, Žunovi), već smo ranije opravdano tretirali nišanima. A da su oni zaista hrišćanski, vidi se po tome što se na njihovim stranicama, uz ostale uobičajene reljefne motive, javljaju predstave krsta[255].

Iz navedenih natpisa se vidi i to da se svi oni odnose na pokopane muškarce. Među njima nema ni jednog ženskog nišana. U veziv s tim, napominjem da su vrlo rijetki i primjerci ženskih stećaka sa natpisima. U nešto kasnijem vremenu ženski nišani počinju da se razlikuju i po svo-

[255] Š. Bešlagić, *Hrišćanski nišani XV v. u Bosni*, Zbornik Svetozara Radojčića, Beograd 1969, 26—30.

jim oblicima, posebno po ukrasima, dok u ovom najstarijem periodu nema izrazito ženskih nišana. Po toj okolnosti izgledalo bi da je u tome najstarijem periodu bio običaj da se samo umrlim muškarcima postavljaju nišani. Naravno, za kategoričan stav u tome pogledu nemamo argumenata.

Iz pregleda naših natpisa, posebno iz iznesenih mišljenja i pretpostavki koji se odnose na vrijeme njihovog nastanka, vidi se da se svi oni uklapaju u vremenski okvir od druge polovine XV do kraja XVI v. Pošto jedino ploču iz Gračanice kod Gacka, za koju inače nemamo sigurnih podataka, stavljamo u XVI v., moglo bi se reći da su naši natpisi zapravo nastali u razdoblju jednog vijeka, tj. od polovine XV do polovine XVI v. Budući da u tome vremenu nema nišana sa natpisima na drugim jezicima i drugom pismu, osim nekoliko primjeraka »skopaljskih nišana« arapskim pismom, koji nisu domaće provenijencije i koji inače nemaju mnogo veze sa svojstvima bosanskih nišana, može se tvrditi da su ovi naši natpisi nišana sa bosančicom i na narodnom jeziku osnovna karakteristika nišana toga perioda.

Nišani sa natpisima bosančicom imaju dosta zajedničkoga sa stećcima, a malo zajedničkoga sa nišanima kasnijeg vremenskog perioda. Veliki je broj stećaka u obliku ploče ili u obliku stele na dvije vode, kakvi su, npr., nišani iz Gračanice i Fatnice, a još veći je broj stećaka na čijim su stranicama isklesani reljefni motivi polumjeseca, mača, kruga, itd., kakve motive imaju nišani sa natpisima. Najuočljivije i najbitnije su, naravno, veze koje se odnose na same natpise. Radi se o jednom te istom pismu i o istim oblicima slova toga pisma. I u natpisima stećaka i u natpisima nišana zastupljen je isti izvorni narodni jezik. Zajednički su im karakteristični jezički izrazi, kao što su: ASE, ASIE, SIE, BAŠTINA, BILEG i dr. Kod pisanja i klesanja natpisa na nišanima primijenjen je potpuno isti tehnički postupak. Jasno se uočava kako su nišani sa natpisima proizvod radionica u kojima se klešu stećci, a u nekoliko slučajeva se vidi da su i stećke i nišane klesali isti majstori. To je i razumljivo kada imamo na umu da se radi o prvom periodu turske vlasti u Bosni, kada još nije bilo vještih klesara u redovima muslimana. Predanje o 12.000 klesara koje je, navodno, sobom vodio sultan Mehmed-Fatih, da bi njegovim poginulim vojnicima klesali nišane, već je od strane nekoliko naučnih radnika opovrgnuto[256]. Već sam ranije iznio razloge zbog čega mislim da su nišane iz Čadovine, Dumanjića i Gračanice klesari majstori — hrišćani. Uvjeren sam da su nišani Mahmuta Brankovića i Radivoja Oprašića djelo jednog majstora, i to hrišćanina. U vezi s ovim je zanimljiv arhivski podatak o jednom klesaru u Sarajevu. Godine 1528. se spominje taščija (klesar) Mahmut, sin Vukmanov, koji živi i radi u Sagr hadži Alijinoj mahali u Sarajevu[257]. Mahmut je, dakle, prešavši na islam, nastavio očev zanat. Iz svega navedenog proizlazi zaključak da je umjetnički utjecaj stećaka na nišane sa natpisima bosančicom bio veoma jak.

---

[256] M. Mujezinović, n. d., 13.

[257] Isti, na istom mjestu.

V. HRIŠĆANSKI NIŠANI

Činjenica je da nad izvjesnim brojem hrišćanskih grobova postoje spomenici koji se po svojim oblicima ne razlikuju od spomenika nad muslimanskim grobovima, ili su s njima vrlo slični. O takvim nadgrobnicima iz okoline Travnika pisao je Đ. Mazalić još 1957. god i nazvao ih je *hrišćanskim nišanima*[258]. Nekoliko primjeraka takvih nadgrobnika ja sam evidentirao u okolini Sokoca, pa sam ih u jednoj svojoj radnji, također, nazvao *hrišćanskim nišanima*[259].

Tako se, npr., u Žunovima kod Sokoca, zajedno sa stećcima, krstačama i nišanima, nalazi našan-obelisk na kome je uklesan motiv krsta (sl. 69). U kategoriju takvih spomenika spadaju nišani iz Kalimanića, Oprašića i Govedovića, o kojima sam dao podatke u poglavlju koje se odnosi na nišane sa figuralnim predstavama, zbog toga što oni posjeduju takve predstave — pticu, lava, scenu lova na jelena. Možda sam u tu kategoriju mogao uvrstiti i nišane iz Bakića i Turova, koji su također tretirani u ovoj radnji? Međutim, postoji još čitav niz hrišćanskih nišana koji su bili predmet ove radnje, pa bih želio da na ovome mjestu pružim podatke samo za dva, po mome mišljenju vrlo zanimljiva i značajna takva primjerka. Jedan je iz Donje Zgošće kod Kaknja, a drugi iz Ljubine nedaleko od Ilijaša.

Nišan iz Donje Zgošće

Na lokalitetu Crkvina u Donjoj Zgošći kod Kakanja postojala je do prije 80 godina skupina od 14 stećaka. Dva najvrednija primjerka su još prije Prvog svjetskog rata prenesena u Sarajevo, dok su ostali vremenom nestali. Jedan od tih prenesenih nazvan je obeliskom (nalazi se u vrtu Zemaljskog muzeja). Međutim, to je stub koji je u svom donjem dijelu osmerostrana, a u gornjem četverostrana prizma[260]. Njegova visina iznosi oko 300 cm, a širina i debljina se kreću od 44 do 54 cm. Ukrašen je sa svih strana. Njegovi reljefni motivi su: tordirana vrpca, rozete u kružnim vijencima, zvijezde, polumjesec, cikcak vrpca, krug, trougao, riba, čaša, posuda, spirala i virovita rozeta. Pri vrhu uspravnih strana urezan je natpis koji, zbog velike oštećenosti, nije čitljiv. (Slika 61 prikazuje južnu stranu gornjeg dijela spomenika, a na sl. 62 vidimo svaku njegovu stranu zasebno).

---

[258] Đ. Mazalić, *Hrišćanski nišani u okolini Travnika*, Naše starine IV, Sarajevo 1957, 97—118.

[259] Š. Bešlagić, n. d., 25—29.

[260] Isti, *Stećci centralne Bosne*, Sarajevo 1967, 46.

O spomeniku su najprije pisali J. Asbóth[261] i Đ. Stratimirović. Stratimirović ga je datirao u XIV v.[262] Kasnije je ovaj spomenik bio predmet istraživanja Ć. Truhelke, koji ga je pripisao banu Prijezdi i njegovoj braći, iz porodice Kotromanića, iz XIII v.[263] Đ. Mazalić je sa dosta razloga ozbiljno prigovorio Truhelkinom datiranju. On misli da ovaj spomenik nema nikakve veze sa Kotromanićima, nego da pripada posrbljenim Vlasima koji su nakon 1463. god. bili turski vojnici u pograničnoj zoni prema Jajačkoj i Usorskoj banovini. Tako, Mazalić, ovaj spomenik datira u kraj XV ili početak XVI v. i naziva ga *nišanom*[264]. Iz jednog dijela natpisa pročitao sam ime DRAGIŠA, a u istorijskim izvorima našao da se tako zvao jedan od braće velikog vojvode Hrvoja Vukčića. Iz jedne povelje vidi se da je kralj Dabiša krajem XIV v. Hrvoju darovao selo Kakanj u Trstionici. Može se pretpostaviti da je Hrvoje kasnije taj posjed ustupio bratu Dragiši, koji je tu živio i umro. Zbog toga sam izrazio pretpostavku da nišan potječe iz XV v.[265]

Uvažavajući Mazalićeve argumente, uzimajući u obzir da je spomenik nastao u doba Turaka, a da na sebi nosi hrišćanske simbole — ribu, čašu i dr. — opravdano je da ovaj stub smatramo hrišćanskim nišanom.

Nišan iz Ljubine

Ljubina je jedan kraj u donjem toku rječice Ljubine. Ispod zaselaka Čepiljaće i Ulištovića, pokraj same rječice, bila je oveća nekropola stećaka, od koje je do danas preostalo svega 8 primjeraka, a i oni su pomicani i oštećeni. Jedino stubac stoji na svom mjestu, u šikari na desnoj obali rječice. To je četverostrana prizma koja je pri vrhu klesana tako da dočarava glavu i ramena čovjeka. Spomenik je ukrašen sa istočne, šire strane. Reljefni motivi su: krst čiji se krakovi završavaju kao kružići i polumjesec iznad njega. Paralelno sa uspravnim ivicama stuba sve do glave pruža se vrpca od kosih paralelica, koja je ispod krsta vezana kraćom vodoravnom vrpcom od cikcak crtica. U donjoj polovini glave vrpca od cikcak crtica čini neku vrstu trougla (sl. 63).

Ovaj stub je publicirao Đ. Mazalić 1939. i 1957. god.,[266] a i ja sam o njemu objavio kraći tekst 1967. godine[267].

U narodu ovoga kraja ovaj spomenik je poznat pod imenom »nišan kneza Stjepana.«

---

[261] J. Asbóth, n. d., 115.

[262] Đ. Stratimirović, *Srednjovjekovno groblje kod Zgošće*, Glasnik Zemaljskog muzeja III, Sarajevo 1891, 139—140, T. 1, sl. 5.

[263] Ć. Truhelka, *Studije o podrijetlu*, Zagreb 1941, 52—57.

[264] Đ. Mazalić, *Kraći članci i rasprave*, Glasnik Zemaljskog muzeja IV—V (Nova serija), Sarajevo 1950, 231—241.

[265] Š. Bešlagić, n. d., 97.

[266] Đ. Mazalić, *Starine po okolini Sarajeva*, Glasnik Zemaljskog muzeja LI, Sarajevo 1940 (sv. I.), napomena 8 na str. 29; Isti, *Hršćanski nišani u okolini Travnika*, Naše starine IV, Sarajevo 1957, 18.

[267] Š. Bešlagić, n. d., 13, sl. 1.

Po svojim oblicima ovome spomeniku su slični hrišćanski nadgrobni spomenici u okolini Zenice i Travnika, koji ili uopšte nemaju poprečnih krakova, ili su ti krakovi samo stidljivo naznačeni, ali je nadgrobnik iz Ljubine, koji se pripisuje nekom knezu Stjepanu, mnogo bliži muslimanskim nadgrobnicima, zbog čega je sasvim opravdano da ga uvrstimo u nišane i da ga smatramo pojavom prvih decenija turske uprave u ovim krajevima, odmah iza 1463. god. Naravno, zbog krsta koji je na ovome nišanu isklesan, on može biti samo hrišćanski.

ANU BiH АНУ БиХ

VI.

RESUME

LES »NIŠAN« (STELES FUNERAIRES MUSULMANES) DES XVe ET XVIe SIECLES EN BOSNIE-HERZEGOVINE

Parallèlement à un long travail ayant pour objet le recensement des stèles funéraires médiévales (les *stećak)* situées sur le territoire de la Bosnie-Herzégovine, l'auteur de la présente étude a recueilli les données sur les plus anciennes stèles funéraires musulmanes dites *nišan,* ce qu'il expose dans son avant-propos. Etant donné la disparition progressive, avec le temps, de ces monuments funéraires particuliers, ainsi que leurs caractéristiques qui en font un important et intéressant phénomène culturel et artistique de l'ancienne Bosnie, surtout en tant qu'expression d'une tradicion séculaire de la sculpture des *stećak,* l'auteur a décidé de classer les matériaux rassemblés de manière à en faire un tout, pour les compléter ensuite sur le terrain, et de donner un aperçu des anciens monuments funéraires de l'Anadolie turque, ce qui l'a amené à rédiger la présente étude.

L'introduction présente d'une manière générale les *nišan* de la période la plus ancienne, ceux-ci se distinguant dans une grande mesure, par leurs formes, leurs motifs en relief et leurs inscriptions, des stèles funéraires musulmanes du XVIIe siècle et des siècles suivants. Un chapitre est consacré à la question de l'origine des *nišan.* L'auteur estime que les *nišan* bosniaques tirent la leur des stèles seldjoukides par l'intermédiaire des Turcs Osmanlis, ces stèles étant le résultat à la fois d'un patrimoine culturel propre à l'Asie Centrale, de l'influence dela Perse islamique et de celle de l'Arménie et de la Géorgie chrétiennes. Etant donné que les *nišan* bosniaques portent également des représentations de personnes — interdites dans l'art islamique — l'auteur a passé en revue, dans un chapitre particulier, les représentations d'êtres vivants dans les arts des peuples islamiques, spécialement dans les arts des Seldjoukides.

D'après les données des autres chapitres, il existe 29 exemplaires de *nišan* avec en tout 43 effigies sculptées. La plupart de ces exemplaires se

trouvent aux cimetrières de Sarajevo et de ses environs, ensuite à des cimetières situés près de Trnovo, Kalinovik, Foča, Rogatica et Sokolac. Il est fait mention des nombreux exemplaires de *nišan* avec des motifs sculptés représentat des objets (boucliers, épées, piques, croissants, étoiles, itc.). Comparant tous ces motifs en relief des *nišan* avec les motifs similaires des *stećak*, l'auteur a fourni, dans les chapitres suivants, l'explication de leur origine et de leur signification.

Un chapitre est consacré aux insciptions, qui sont un facteur important pour la valeur des *nišan*. On a constaté sur 7 exemplaires des épitaphes en serbo-croate, écrites dans la variante bosniaque ancienne de l'alphabet cyrillique, dite *bosančica*. Elles sont décrites et analysées une à une. Parmi ces épitaphes on doit citer tout particulièrement l'inscription de Mahmut Branković, seigneur feodal de la famille illustre des Branković, despotes serbes, lequel adopta l'islam. L'auteur pense que ce féodal fut tué dans les combats contre le despote Vuk Grgurević, qui, au nom du roi de Hongrie Mathias Corvin, avait atteint avec ces troupes la ville de Sarajevo et l'avait brûlée.

Il existe aussi un certain nombre de stèles funéraires, sculptées et ornées de la même manière, érigées pendant la même période sur des tombes chrétiennes, comme c'est le cas de celle du voïvode Radivoje Oprašić, aux environs de Rogatica; l'auteur leur donne le nom de *nišan* chrétiens et en traite également dans le présent travail.

Il ressort de tout ce qui a été dit que les *nišan* en question apparaissent dans la seconde moitié du XVe siècle et au cours du XVIe, que leurs caractèristiques les rapprochent le plus des *stećak* préislamiques et qu'ils se distinguent des *nišan* des périodes postérieures surtout par le fait que ces derniers ne portent pas d'effigies ni d'inscriptions en alphabet dit *bosančica*.

АНУ БиХ

ANU
BiH
АНУ
БиХ

VII. INDEKSI

ANU
BiH
АНУ
БиХ

Indeksi

I. LIČNIH IMENA

A

Adam i Eva, 20.
Ajanović Hadžibeg, 64.
Alija (kalifa), 54.
Alipaša Hadim, 22.
Ali-Ufak, 23.
Ana Kantakuzen, 43.
Anđelić Pavao, 37 i 43.
Asbóth Johan, 26, 61. i 77.
Asterius (biskup), 17.

B

Bakići, 41.
Bakić Pavle, 41. i 42.
Balša III, 43.
Balšić Balša, 43.
Balšići, 43.
Balšić Vladislav, 43.
Beglerovići, 46.
Bejtić Alija, 10. i 60.
Benac Alojz, 32, 38—40, 42, 45, 47. i 50—51.
Bešlagić Šefik, 11—12, 27—30, 32, 34—43, 45—52, 58—60, 63, 67—68, 74. i 76—77.
Bogdan (kovač), 70—71.
Blažević Omer, 35.
Branković Anton, 44.
Branković Augustin, 44.
Branković Grgur, 62.
Branković Đurđe, 43—44.
Brankovići, 25. 43—44, 57. i 63.
Branković Jakov, 44.
Branković Jerina, 43.
Branković Lazar, 43—44.
Branković Mahmut, 25, 42—44, 55, 58, 60, 62—63, 73—75. i 80.
Branković Mara, 43.
Branković Nikola, 44.
Branković Pavle, 44.
Branković Radivoje, 43. i 63.
Branković Radoslav, 43. i 63.
Branković Stefan, 44.
Branković Vuk, 43—44.

Č

Čaušević Dž., 18.

Ć

Ćurčić Vejsil, 23, 27, 33, 35—36, 38, 57. i 59.

ANU BiH АНУ БИХ

D

Dabiša Stjepan (kralj), 37. i 77.
Daničić Đ., 66.
Dimitrijević E., 31.
Doci Petar, 62.
Dorn K. O., 14—20, 35, 46. i 53.
Dragiša, 77.
Dragišić Ostoja, 43.
Dragišić Radoslav, 43.
Dragišić Stjepan, 43.
Du Ry C. J., 15, 17. i 19—20.

Đ

Đerzelez Alija, 38.

DŽ

Džananović Hamid i *Nurifa*, 64.

E

Euzebije (biskup), 17.
Eva i *Adam*, 20.

F

Fatih-Mehmed, 75.
Ferhat (sandžak-beg), 41.
Fermendžin E, 44. i 67.
Filipović M., 32. i 40.
Firdusi, 20.
Fisković C., 47.

G

Gabričević Đ., 51. i 54.
Gazi Husref-beg, 23.
Gazi Isabeg, 66.
Girej, 54.
Grabrijan D., 12.
Grgurević Vuk, 62—63, 74. i 80.
Grubač (klesar), 43, 46, 63, 67. i 71.

H

Hadim Alipaša, 22.
Hadžimulić Halid, 21.
Hajjam Omar, 20.
Hatifi, 20.
Hedervari L., 62.
Herceg Stjepan Vukčić-Kosača, 43.
Herman K., 61.
Hiti F., 58.
Hrist, 59.
Hrvoje Vukčić, 77.
Hudavent Hatun, 14.

I

Ibni Abas, 18.
Ivić A., 43.

J

Jablanović dr I., 44.
Janković Stojan, 35.
Jelena (žena Sandalja), 43.
Jerina Branković, 43.
Jireček K., 41, 44. i 62.
Jonas (profet), 46.

ANU BiH АНУ БиХ

K

Kačići, 46.
Kajmaković Z., 50—51.
Kalimanići, 29. i 36.
Kantakuzen Ana, 43.
Karamagarali B., 13—15
Kemura S., 22.
Kirmani, 20.
Konstancija, 17.
Konstantin (car), 17.
Korošec P., 51.
Korvin Matija, 62. i 80.
Kosače, 43—44.
Kosanović S., 61.
Kotromanići, 77.
Kotromanić Stjepan II, 37.
Kovačević Ostoja, 24.
Kraljević Marko, 38.
Krist, 17, 36. i 39.
Kus-Nikolajev M., 17. i 20.

L

Laszowski E., 67.
Lazar, 36.

M

Mahmut (taščija), 75,
Mara Branković, 43.
Marko Kraljević, 38.
Matija Korvin, 62. i 80.
Mazalić Đ., 37. i 76—77.
Mehmed-Fatih, 75.
Mesidž Rifki Melul, 13—14. i 53.
Mešići, 69.
Milošević Alija, 70—71.
Milošević, 60. i 70—71.
Milošević Jusup, 70—71.
Muhamed (božji poslanik), 18, 20. i 54.
Mujezinović M., 7, 10—12, 22—24, 31, 33, 58, 60, 66. i 75.
Musa Kesedžija, 38.

N

Nasrudin-hodža, 13.
Nedomački V., 17.
Nevevija, 18.

O

Omar Hajjam, 20.
Oprašić, 57.
Oprašić Radivoje, 26, 42, 44, 55, 60, 70—75. i 80.
Ostoja (kralj), 37.
Oškopica Sulejman, 69.
Oškopica Suliman, 68.

P

Pač (Patsch) K., 64.
Pandža M., 18.
Pavlovići, 66. i 73.
Prijezda (ban), 77.

R

Radin gost, 66.
Radijelovići, 67.
Radilović Ahmat, 64—66.
Radilovići, 64—66.
Radilović Hasan, 64—66.
Radilović Lovro, 67.
Radilović Radosav, 66.
Radilović Stjepan, 67.
Radilović Vukić, 66.
Radivoje Branković, 43.
Radivoje Oprašić, 26, 42, 44, 55, 60, 71—75. i 80.

ANU BiH АНУ БиХ

Radojčić Sv., 11—12, 29. i 51.
Radoje (knez), 41.
Radonja, 70.
Radoslav Branković, 43.
Renđeo I., 43.

S

Sandalj Hranić — Kosača, 43.
Sankur, 67.
Schug-Wille Ch., 17. i 50.
Semorad, 67.
Sergejevski D., 33, 50—51. i 54.
Sforca, 46.
Skarić Vl., 32, 62. i 64—67.
Skender, 67—68.
Slijepčević P., 60. i 70—71.
Solovjev A., 39, 51. i 59.
Srejović D., 36.
Stjepan (knez), 78.
Stjepan Dabiša (kralj), 37.
Stjepan II Kotromanić (ban), 37.
Stjepan Tomašević (kralj), 43.
Stojanović Lj., 61. i 72.
Stracimirović-Balšić Đurađ, 43, 45. i 77.
Sulejman, 69.
Suliman, 66. i 68—69.

Š

Šajbani Ibni Dabi, 21.
Šeućer, 67.
Škaljić A., 10.

T

Tamerlan, 20.
Thalloczy L., 41.
Tomašević Stjepan (kralj), 43.
Traljić S. M., 12, 23. i 57.
Truhelka Ć., 26, 30, 32, 40—42, 61—62, 72. i 77.
Tvrtko I, 37.
Tvrtko II, 37.

V

Vasić M., 41.
Vego M., 26, 35, 37, 60—61, 64—65, 67—68. i 70—72.
Vekil Harč Mustafa, 23.
Vidović D., 51.
Vlasnić, 37.
Vuk Grgurević, 80.
Vukanović T. P., 46.
Vukčić Hrvoje, 77.
Vukčić Vladislav, 43.
Vukčić Vlatko, 43.
Vukčić Vukosav, 50.
Vukman, 75.
Vuković dr Jovan, 71.

W

Wenzel M., 39, 41, 45, 47—48. i 50—51.
Woerman K., 46.

Z

Zečević M., 33.
Zeki dr Muhamed Hasan, 17.
Zmaj Ognjeni-Vuk, 62.

Ž

Žic N., 44.

ANU BiH АНУ БиХ

II. GEOGRAFSKIH IMENA I IMENA OSTALIH VAŽNIJIH POJMOVA

A

Abasidi, 15, 19. i 53.
Afyon, 14. i 16.
Afyon — Karahisan, 53.
Afrika, 19. i 54.
Ahlat, 13.
akindžije, 38.
Akšehir, 13, 14. i 53.
Alifakovac, 23, 49, 53, 55. i 57.
Alipašina džamija, 22, 47, 49. i 55.
Alhambra, 19.
allah, 18. i 54.
Amazija, 17.
Anadolija, 7, 13—14, 16. i 52.
Arapi, 12, 18. i 35.
Armenci, 15.
Armenija, 15.
armenski hačkari, 15.
Asirci, 35.
Avganistan, 19.
Azija, 35.

B

Babilonci, 35.
Bagdadska škola, 20.
Bakići, 31—32, 34, 40—42, 50, 59. i 76.
balbali, 15—16. i 53.
Banja, 50.
Batovo, 30.
baština, 61—63, 72. i 74—75.
Begići, 50.
Bejšehir, 19—20.
Beograd, 28—29.
Berkovići, 68.
Biblioteka »Kulturno nasljeđe BiH«, 7.
Bijenja, 48. i 53.
Bijeljina, 43.
Bileća, 41, 60. i 67.
biljeg, 61—62, 69, 71—73. i 75.
Bistrina, 45.
Bitunja, 39.
Blidinje, 37—38, 40, 45. i 50.
Bojali Kej, 16.
boj Despotov, 61—63.
Bojići, 56.
Bojničićev grobnik, 66.
Boljuni, 39, 42, 46—47. i 67.
Bosanci, 35.
bosančica, 60, 72—73. i 75.
Bosna, 10—14, 37, 39, 62, 65, 73. i 75.
Bosna i Hercegovina, 12, 35, 48. i 53.
Borač, 66.
Božanovići, 56. i 58.
Brankovići, 25—26, 29, 42, 57, 60. i 63.
Bratač, 50.
Bratunac, 50.
Brdo, 68.
Breza, 49. i 56—57.
Brotnjice, 35.
Brštanica, 45.
Budim, 67.
Bulozi, 56.
Butmir, 24.

ANU BiH АНУ БиХ

C

Careva džamija, 56. i 62.
carigradski nišani, 13.
Cavtat, 47.
centralna Bosna, 38.
Cezareja, 17.
Cista, 45. i 47.
Crna Rijeka, 27.
Crkvina, 76.
Cvilinsko polje, 31.

Č

Čadovina, 56, 63—64, 66—67. i 75.
Čepiljače, 77.
Čerin, 34.
Čitluk, 34. i 39.
Čvrsnica, 45.

D

Damask, 20.
Debar, 13.
Deset božjih zapovijedi, 17.
Divan, 20.
Dobro Polje, 28.
Donja Bijenja, 32.
Donja Zgošća, 37, 40, 42. i 76.
Donji Bratač, 50.
Donji Močioci, 48.
Donorke, 50.
Drežnica, 46.
Dragaljevac, 44.
Drijenjak, 30. i 34.
Drina, 31. i 44.
Dubrovnik, 43. i 47.
Dubrovnik, 43 i 47.
Dugo polje, 37, 45. i 50.
Dumanjići, 56, 60, 66, 68—69. i 75.
Duvanjsko polje, 40. i 47.
Duvno, 32, 47. i 67.

DŽ

Džami al Tavarih, 20.

E

Ejub, 13.
Eminovo Selo, 40.
Ešref-oglu džamija, 19—20.
Evropa, 35.

F

Faletići, 26, 38, 40, 47. i 55—56.
Fatimidi, 19.
Fatnica, 60, 67. i 75.
feth, 10.
figura konja, 31. i 33.
figura žene, 30.
figure ljudi, 49.
Foča, 11—12, 31, 34, 46, 49, 55—57. i 59.
Fojnica, 67.
Francuzi, 35.

G

Gacko, 50, 60, 70. i 75.
gazija, 10.
gazijska groblja, 10.
Glamoč, 33—34, 49. i 55—57.
Glamočko polje, 58.
glava vepra, 32.
Glumina, 45. i 47.
Goražde, 11.
Gornje Bare, 48.
Gornja Vinča, 56.
Gornji Jenisej, 16.

ANU BiH АНУ БиХ

Govedovići, 27, 34, 38, 40, 48, 52, 56, 60, 69. i 76.
Gračanica, 60, 70. i 75.
Granada, 19.
Grci, 35.
Grude, 49.
Gruzija, 15.
Gruzijci, 15.
Gvozno, 45—48.

H

hačkari, 15.
Hadis, 18 i 21.
Hanbina carina, 24, 49, 53. i 56.
Han Stjenice, 48.
hazreti Fatimina ruka, 54.
Herceg Hrvoje, 35.
Hercegovina, 11, 34, 49. i 71.
Hočevlje, 49.
Hočimer (Očimer), 29.
Hrasnica, 24, 38, 45, 49. i 55—56.
hrišćanski nišani, 11, 74, 76. i 77—78.
Hrušta, 50.
Hrvojev misal, 35.
Humi — Lišani, 45.
Hutovo, 45.

I

Ilidža, 24.
Ilijaš, 76.
Imamovići, 56. i 74.
Imotski, 45. i 47.
Indže minare, 14.
Istanbul, 13. i 53.
istočna Bosna, 11, 59. i 74.

J

Jabuka, 56.
Jajačka banovina, 77.
Jakir, 33.
Jažići, 56.
Jelašca, 56.
jelen, 25, 27. i 38.
Jordan, 18—19.
Jošanica, 31, 49, 55—56. i 59.

K

Kairo, 19.
Kairska radionica, 20.
Kayseri, 13.
Kakanj, 37, 40, 47. i 76—77.
Kalemegdan, 29.
Kalimanići, 11, 29, 36, 49, 55, 74. i 76.
Kalinovik, 11, 28, 34, 38—39, 45, 47—48. i 55—58.
Kamen, 33, 49. i 55.
Karataj muzej, 14.
Kasr-el-Hajr, 18.
kenotaf, 63, 66. i 73.
Kirbet el-Mefdžir, 19.
Kiseljak, 41. i 67.
Kladanj, 47.
Klašnik, 50.
Komatin, 24.
Konavli, 35.
konj, 37.
Konja, 13—14. i 20.
Konjic, 46.
Kopljevići, 56.
Korjenić-Neoričev grbovnik, 66.
Kosovo, 51.
Kotari, 35.
Kotezi, 38.
kovač, 70—71.
Kreševo, 44.
Krim, 54.
Krivaja, 46.
Kronologija starih naroda, 20.
Krupanj, 43—44.
Kruševci, 56.
Kupres, 38, 45, 47. i 50.
Kur'an, 18.
Kusajr Amra, 18.

ANU BiH АНУ БиХ

L

Lašgari Bazar, 19.
lav, 25—26, 42, 62. i 73.
Lavlja fontana, 19.
Ledići, 50. i 56.
Ledinac, 47. i 50.
Lena, 16.
Letka, 47.
lice čovjeka, 27. i 33.
Lištica, 37, 42, 47—48. i 50.
Livno, 33.
Lopoč, 52.
Lukavica, 24, 49. i 55.
Luko, 56.

LJ

Ljubina, 76—78.
Ljubinje, 35, 38—39, 42. i 45.
Ljubovo, 37.
ljudska glava, 28.

M

Mačva, 44.
Majdani, 56.
Makedonija, 11—13.
Mameluci, 20.
Manafi al Hajavan, 20.
Manisa, 19.
Međugorje, 38.
menhiri, 12.
Milano, 46.
Miljacka, 23.
Miloševići, 71.
Miljuša Glavica, 67.
Mjehovine, 56.
mjesečevi čvorovi, 46.
Močioci, 56.
Modro Polje, 56.
Mojmilo, 24.
Mokro, 48.
Morine, 45.
Mostar, 38. i 45—46.
Mongolija, 15—16. i 53.
Mosul, 20.
motiv čelenke, 59.
motiv nakovnja i čekića, 59.
motiv krsta, 59, 74. i 76—77.
Mršići, 62.
Musići, 31.
Muslimani, 9 ,10, 29, 36, 63. i 73.
Mutasimova plata, 19.
Muzej grada Sarajeva, 26, 40, 47, 49. i 55.
Muzej Hercegovine, 37.

N

Nadkovači, 56.
Nekuk, 42.
Nevesinje, 32, 34, 37, 42, 45, 48, 50—51, 53, 57, 59. i 70.
Nevesinjsko polje, 32. i 39.
Nigde, 14.
Nikšić, 47.
nišani sa turbanom, 11.
Nišapur, 19. i 35.
Novo Sarajevo, 24.

O

Obalj, 39.
obelisci, 11.
Obrtići, 29—30, 34, 38, 40. i 55.
Okruglo, 30.
Olovo, 31—32, 34, 40, 42, 55. i 57.
Opličići, 46.
Opražići, 11, 26, 29, 42, 44, 57, 71, 73. i 76.
oprosni hadž, 20.
Orašje, 51.
Oselnik, 43.

ANU БиХ АНУ БиХ

osmanski Turci, 14. i 52.
Osovo, 56. i 59.
Oškoplje, 69.

P

Pačevo, 33.
Palatini kapela, 19.
Pale, 56—57.
Palermo, 19.
Pavlovića država, 66. i 73.
Perzija, 15. i 18.
Perzijanci, 35.
Perzijska škola, 20.
Peta sura (ajet Kur'ana, 18), 93.
Petrovići, 52.
Pljevlja, 45.
Petrovo polje, 25, 42. i 60—62.
Podgradinje, 47.
Podmjedenik, 56.
Podrinje, 43.
polujabuke, 57.
polumjesec, 57—58.
Popovići, 28—29.
Popovo polje, 37—38. i 58.
Posavina, 50.
posmrtno kolo, 52.
Prečani, 56.
predstava čovjeka, 48. i 51—52.
predstava veprove glave, 32.
predstava konja, 28. i 37.
predstava lava, 42.
predstava ljudske glave, 50.
predstava psa, 22, 27. i 47.
predstava ptice, 22, 29, 30. i 34.
predstava ruke, 29, 31, 34. i 49.
predstava srne, 30.
predstava zmije, 44.
predstava vepra, 40.
Premilovo polje, 39.
Presjeka, 31.
Pridvorci, 37.
Prozor, 33—34. i 57.

R

Radeljevići, 67.
Radimlja, 38—39. i 47.
Radmilovića Dubrava, 41.
Ravanjska Vrata, 50.
Ravno, 39, 45 i 47.
rekviziti lava, turnira i rata, 58.
Repovci, 46.
Rimljani, 35.
Risovac, 40.
Rog, 67—68.
Rogatica, 11, 25—26, 29—30, 34, 37—38, 40, 42, 48, 50, 55—57, 59—60, 63, 68. i 71.
Rubaije, 20.
Rudo, 56—57.
ruka, 22—25, 27—28, 49—50. i 53.
ruka sa pticom, 33.
Ruski arheološki kongres u Kijevu, 61.

S

Sagr hadži Alijina mahala, 75.
Samara, 15, 19. i 53.
Sarajevo, 11—12, 22, 28, 34, 38, 40, 44—45, 48—49, 53—57, 60, 62—63, 66, 71. i 74—76.
Sarajlije, 40. i 47.
Sasanidi, 17.
Sava, 44.
scena lova na jelena, 27.
Seldžuci, 13—15. i 19.
seldžučke stele, 52—53.
Seline, 49.
Selišta, 56.
Sibir, 16.
Sicilija, 19.
Sirija, 17—18.
sjedeća ljudska figura, 14.
Smederevski sandžak, 41.
skopaljski nišani, 11—12. i 75.
Skoplje, 11—12.
Skopsko krajište, 12.
Sočani, 56.

ANU BiH АНУ БиХ

Sokolac, 11,29—30, 34, 55—57. i 76.
Soukbunar, 24.
Srbija, 12.
stambolski nišani, 13.
Stari Sokolovići, 29.
stele, 10.
stele sa likovima, 53.
Stolac, 38—39, 42—43, 45—47. i 67.
Ston, 45.
Strašni sud, 18.
Strmac, 31, 49. i 56.
stubovi, 10.
Stup, 56.

Š

Šahindžibaša, 35.
šahindžije, 35.
Šahnama, 20.
Šatorovići, 29—30, 48, 52. i 55.
šehit, 10.
šehitluci, 10.
šehitski nišani, 31.
Širokača, 24.
Šišići, 27, 49, 53, 56. i 59.
Španija, 19.

T

Tarevo, 47.
taščija, 75.
Tebriz, 20.
Timurnama, 20.
Toplica, 39.
Travnik, 13. i 76.
Trebečaj, 42. i 56.
Trebević, 24.
Trebinje, 39. i 52.
Treskavica, 28.
Trnovo, 27—28, 34, 38, 42, 44, 48—50, 55—57. i 69.
Troskoti, 37.
Trstionica, 77.
Tulunidi, 19.
Tupanj, 47.
Turci, 11—12, 15, 22, 36, 41, 46, 58, 62, 66, 73. i 77.
Turkestan, 12.
Turovi, 28, 44, 48, 52, 56. i 76.
Turska, 13—14. i 19—20.

U

Ubasko, 35, 38—39, 42. i 45—46.
Ugarska, 41, 44. i 62.
Ugarsko-hrvatska, 44.
Ukšić, 56.
Ulištovići, 77.
Ulu džamija, 19—20.
Umčani, 56.
Uskrsnuće, 36.
Usorska banovina, 77.
Ustikolina, 31. i 49.
ušćupski nišani, 11.

V

Valjevo, 44.
Varoš, 28, 49. i 55—56.
Varošište, 37.
Varvara, 33.
Vekil-Harč džamija, 23.
Velika džamija u Damasku, 17.
vepar, 40.
Visoko, 67.
Visočica planina, 45.
vitez Svetog Groba, 44.
Vizantija, 15. i 17.
Višegrad, 50.
Vlaholje, 56.
Vlahovići, 45.
Vlasenica, 62.
Vlasi, 77.
Vlaškovac, 31. i 41.
Vojni muzej JNA, 28.
Vrace, 24.

ANU BiH АНУ БиХ

Vran planina, 37. i 45.
Vragolovi, 29—30. i 55.
Vrhbosna, 66.
Vrhovine, 56.

Z

Zabrđe, 41.
Začule, 37.
Zagon, 56.
Zalom, 59.
Zajača, 44.
zapadna Bosna, 11.
Zaplanik, 39.
Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH, 7. i 31.
Zbornik islamskih epigrafskih spomenika, 7.
Zemaljski muzej, 25, 29, 34, 40, 42, 45, 55, 60, 71. i 76.
Zenica, 51.
Zgošća, 45—47.
Zlatari, 56.
Zmija, 25, 28. i 44.

Ž

Žabljak, 48.
Živaljevići, 56.
Žitomislići, 38.
Žugić Bara, 48.
Žunovi, 56. i 74.

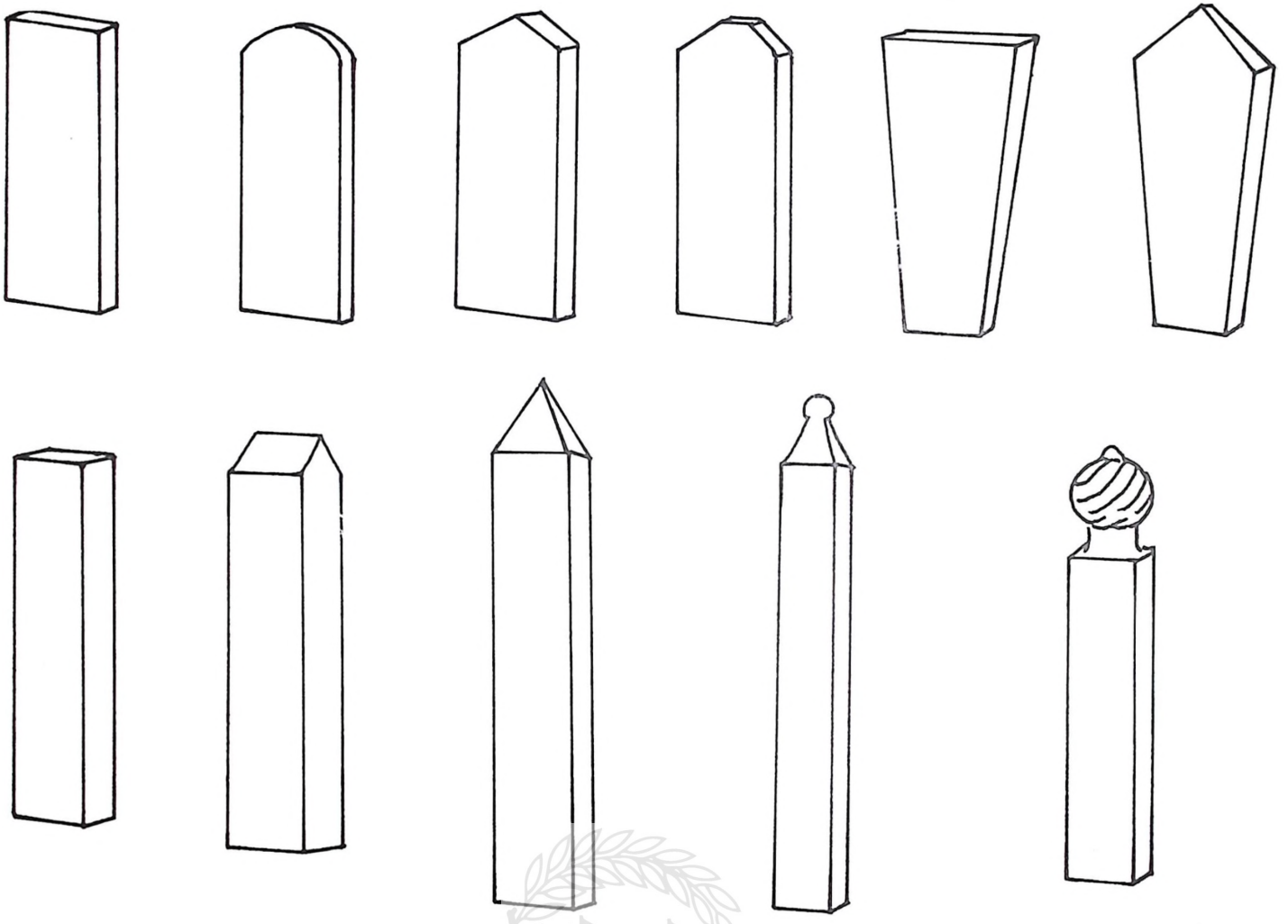
ANU BiH АНУ БиХ

ANU
BiH
АНУ
БиХ

ANU
BiH
АНУ
БиХ

ILUSTRACIJE

ANU
BiH
АНУ
БиХ

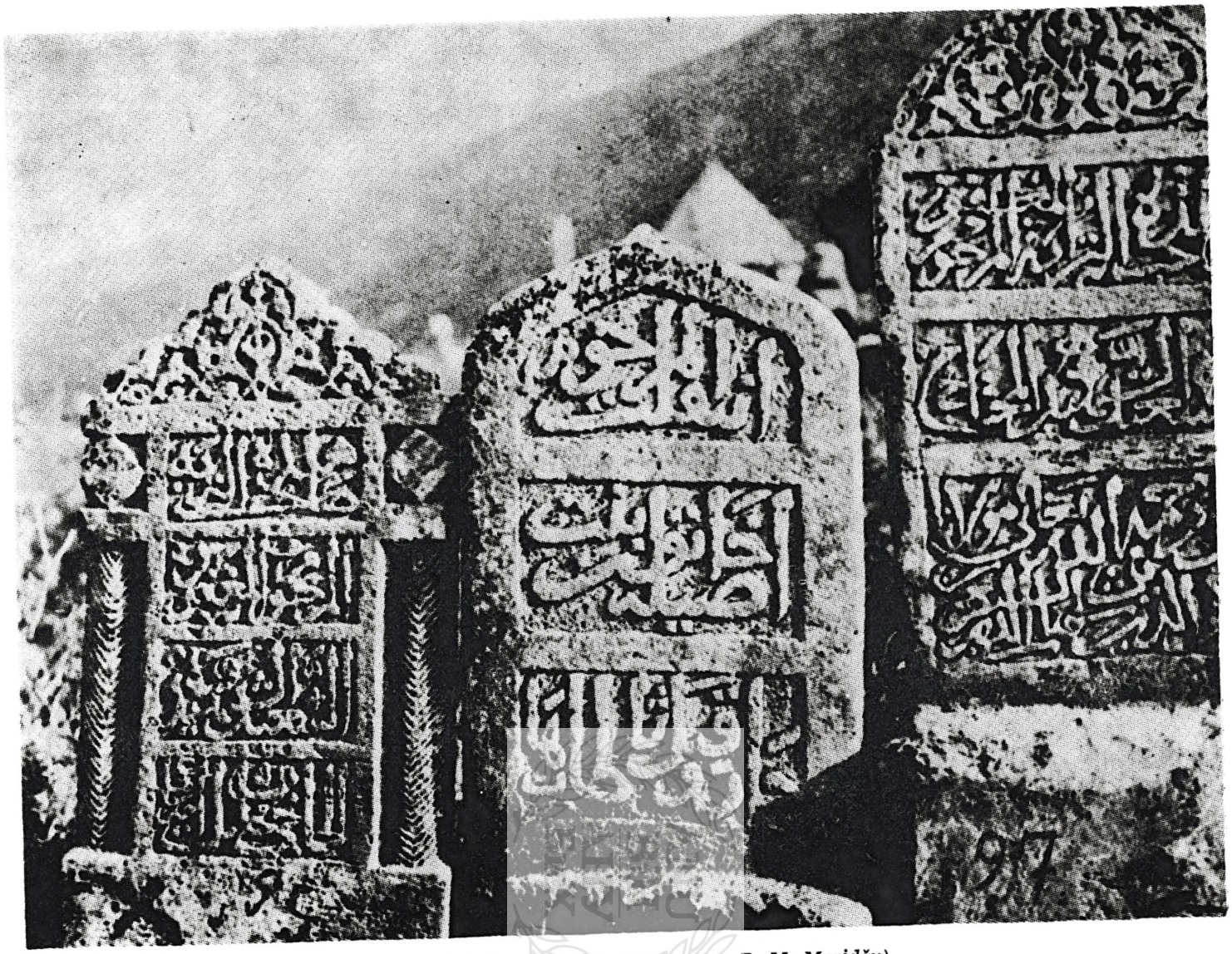
Sl. 1. — Najčešći osnovni oblici (šeme) nišana XV i XVI vijeka

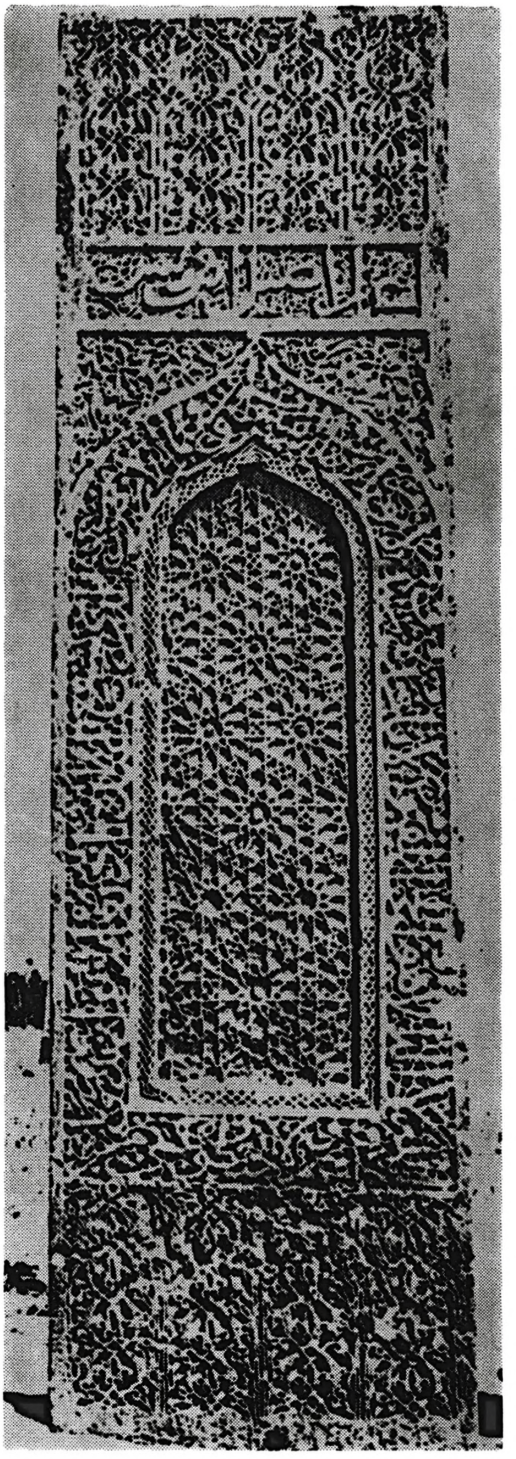
Sl. 2. — Stari dio muslimanskog groblja u turskom anadolskom gradu Konji

Sl. 3. — Stari dio muslimanskog groblja u Debru, u Makedoniji

Sl. 4. — Seldžučke stele u Akšehiru (po R. M. Meridžu)

Sl. 5. — Turski nišan u obliku stele u Ahlatu, u istočnoj Anadoliji (po B. Karamagaraliu)

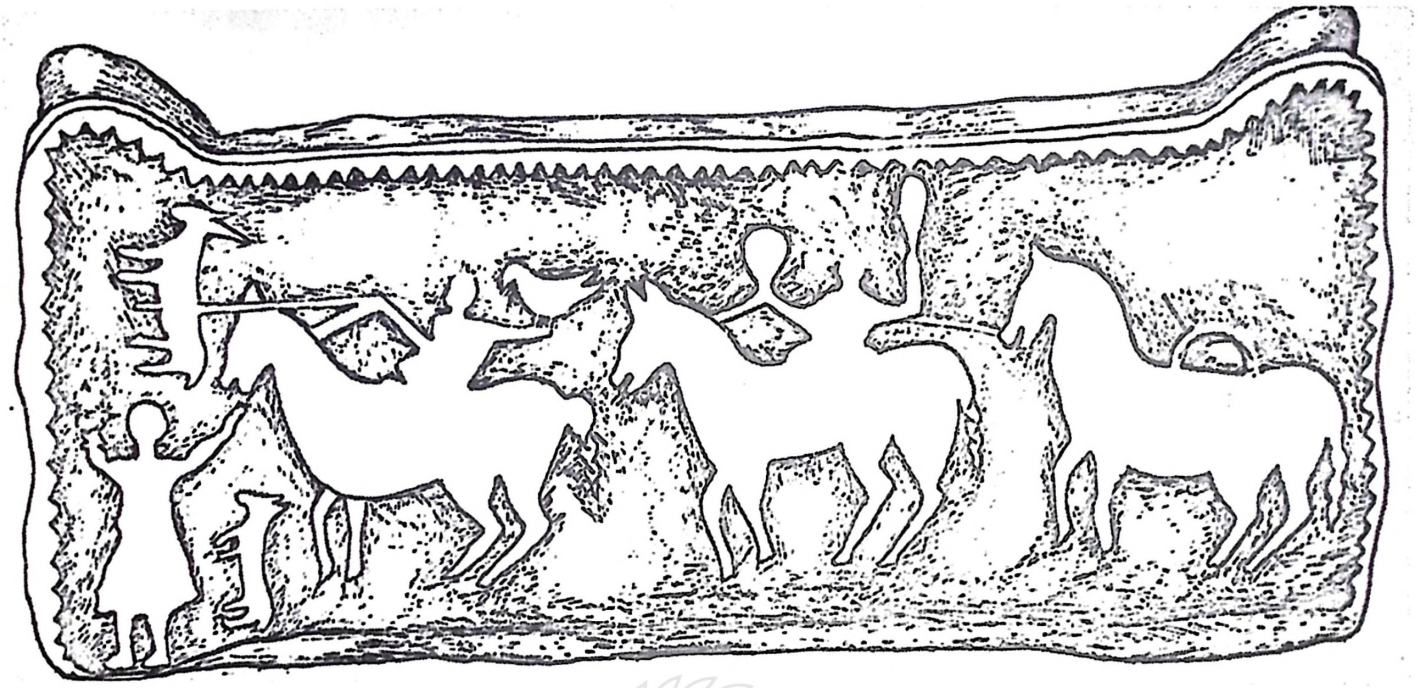
ANU BiH АНУ БиХ

Sl. 6. — Seldžučke stele sa figuralnim predstavama u Akšehiru (po. R. M. Meridžu)

Sl. 7. — Dio velike nekropole sa »hačkarima« u Staroj Đulfi, u Sovjetskoj autonomnoj pokrajini Nahičevanu (na fotosu se vidi i nadgrobni spomenik u obliku ovna)

Sl. 8. — Scena lova na seldžučkom nadgrobniku u Arheološkom muzeju u Afyonu (po K. O. Dornu)

Sl. 9. — Sjeverna i istočna strana prvog nišana kod Alipašine džamije, u Sarajevu

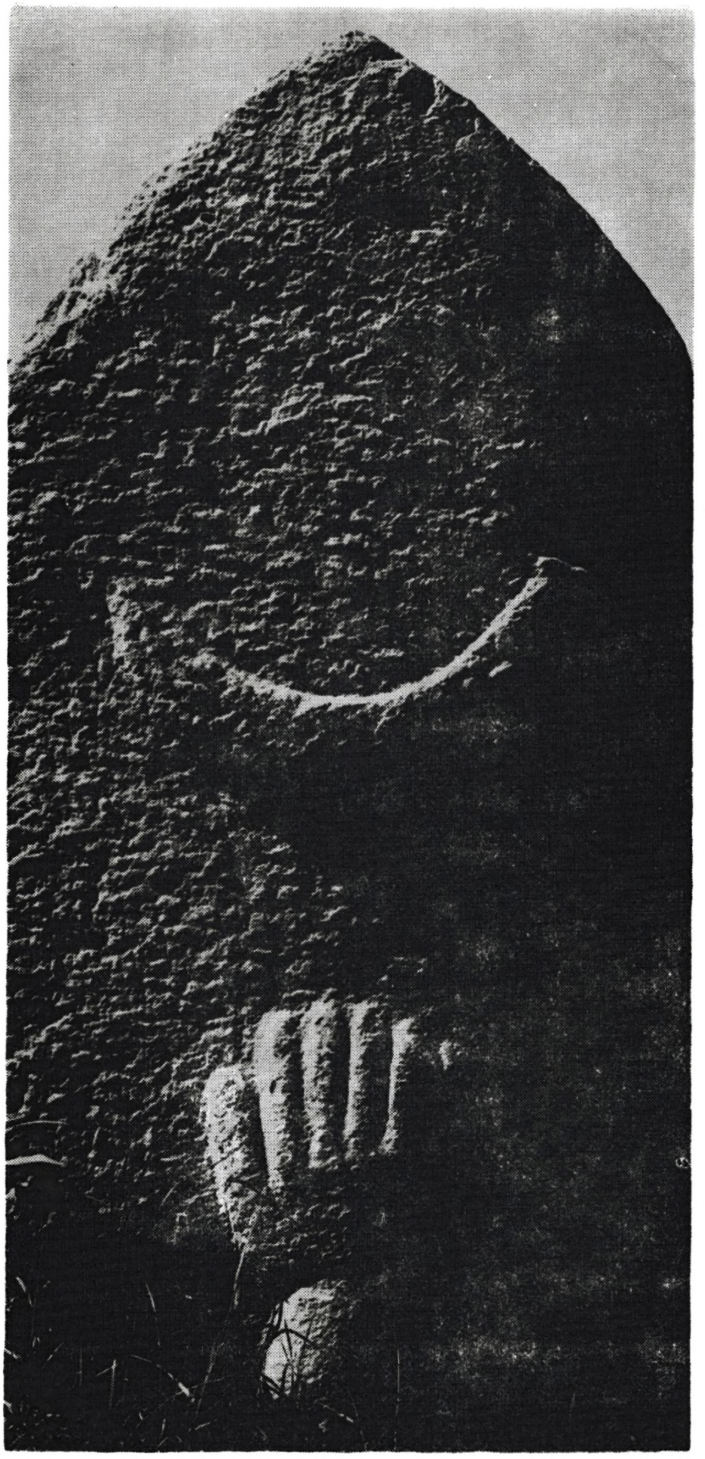
Sl. 10. — Južna i zapadna strana prvog nišana kod Alipašine džamije u Sarajevu

Sl. 11. — Istočna strana drugog nišana kod Alipašine džamije u Sarajevu

Sl. 12. — Zapadna strana drugog nišana kod Alipašine džamije u Sarajevu

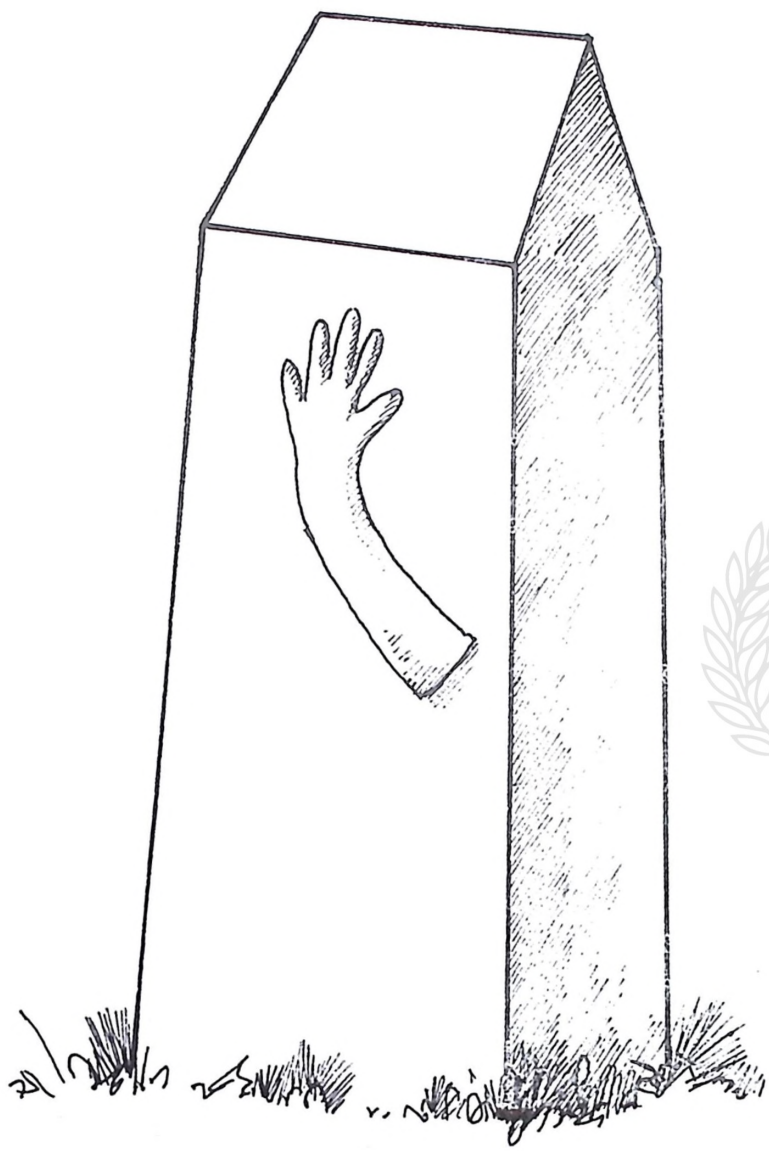
Sl. 13. — Prvi nišan na Alifakovcu u Sarajevu

Sl. 14. — Zapadna i južna strana drugog nišana na Alifakovcu u Sarajevu

Sl. 15. — Sjeverna strana drugog nišana na Alifakovcu u Sarajevu

Sl. 16. — Nišan na Hanbinoj carini u Sarajevu

ANU BiH АНУ БиХ

Sl. 17. — Nišan u Lukavici, u Sarajevu

ANU BiH АНУ БиХ

Sl. 18. — Prvi nišan na bivšem groblju u Hrasnici, u Sarajevu

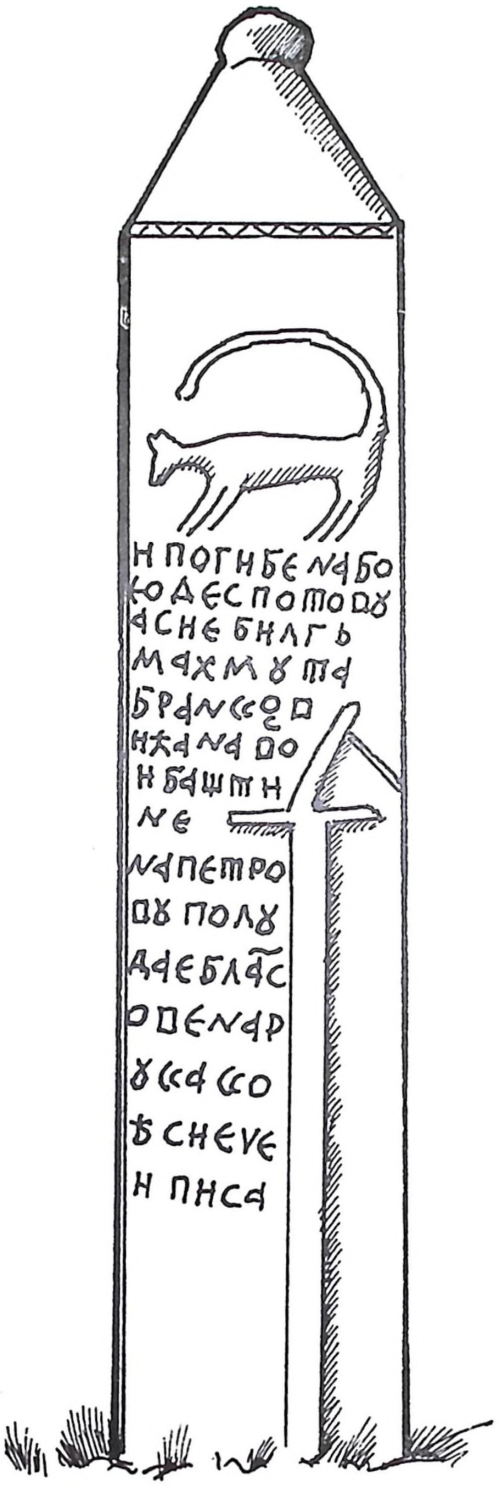
Sl. 19. — Drugi nišan na bivšem groblju u Hrasnici, u Sarajevu

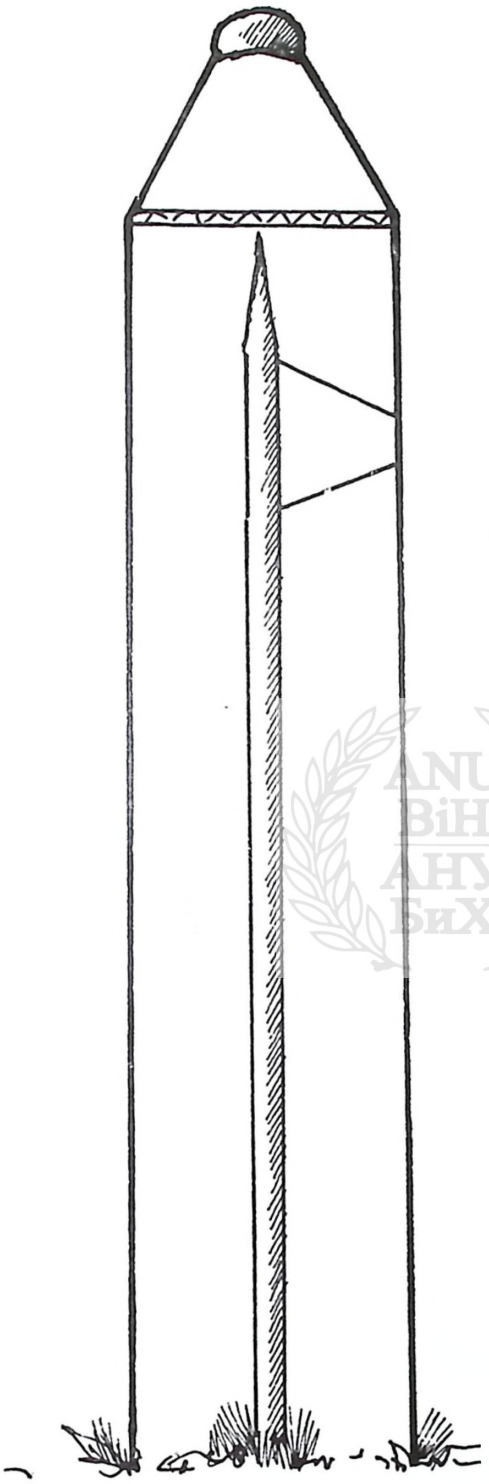
Sl. 20. — Treći nišan na bivšem groblju u Hrasnici, u Sarajevu

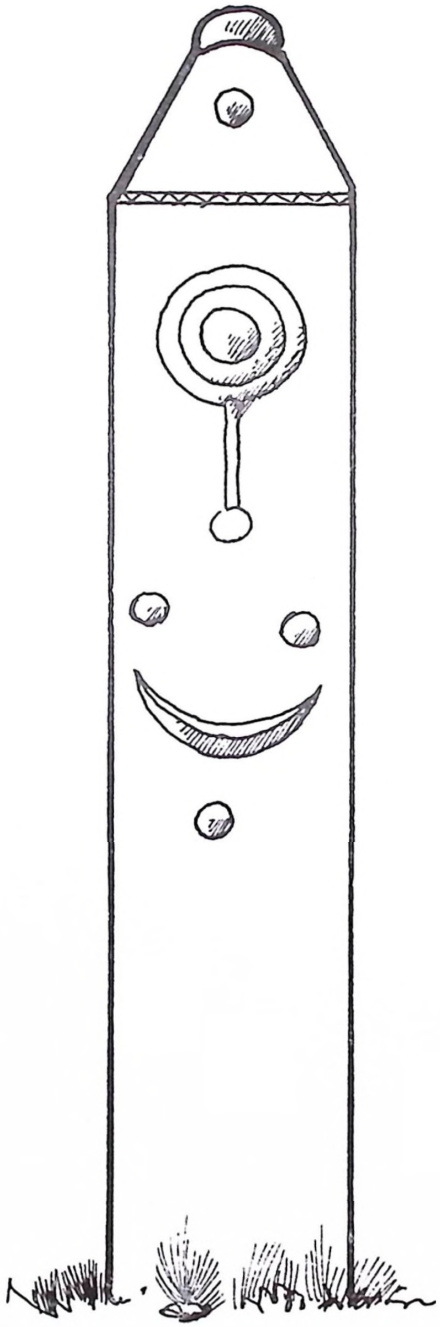
Sl. 21. — Nišan Mahmuta Brankovića u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu (pogled sa jugozapadne strane)

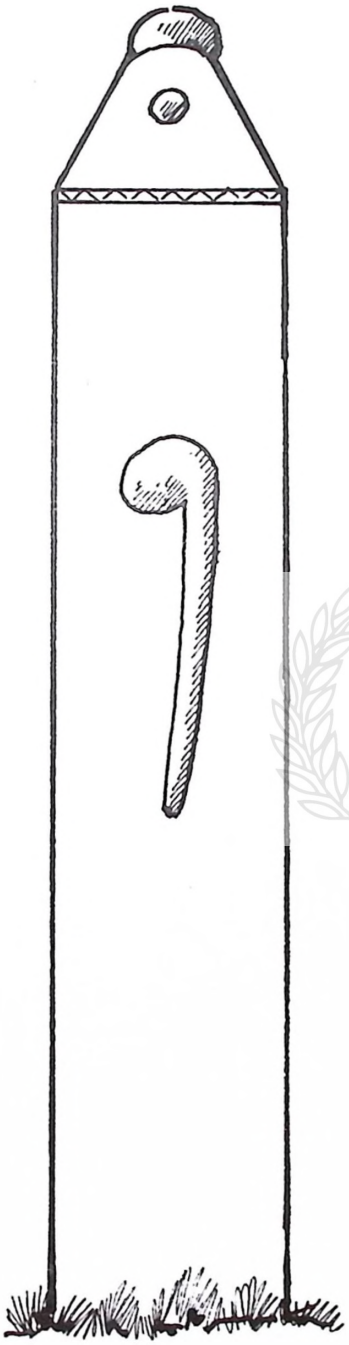
Sl. 22. — Zapadna strana nišana Mahmuta Brankovića u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu

Sl. 23. — Istočna strana nišana Mahmuta Brankovića u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu

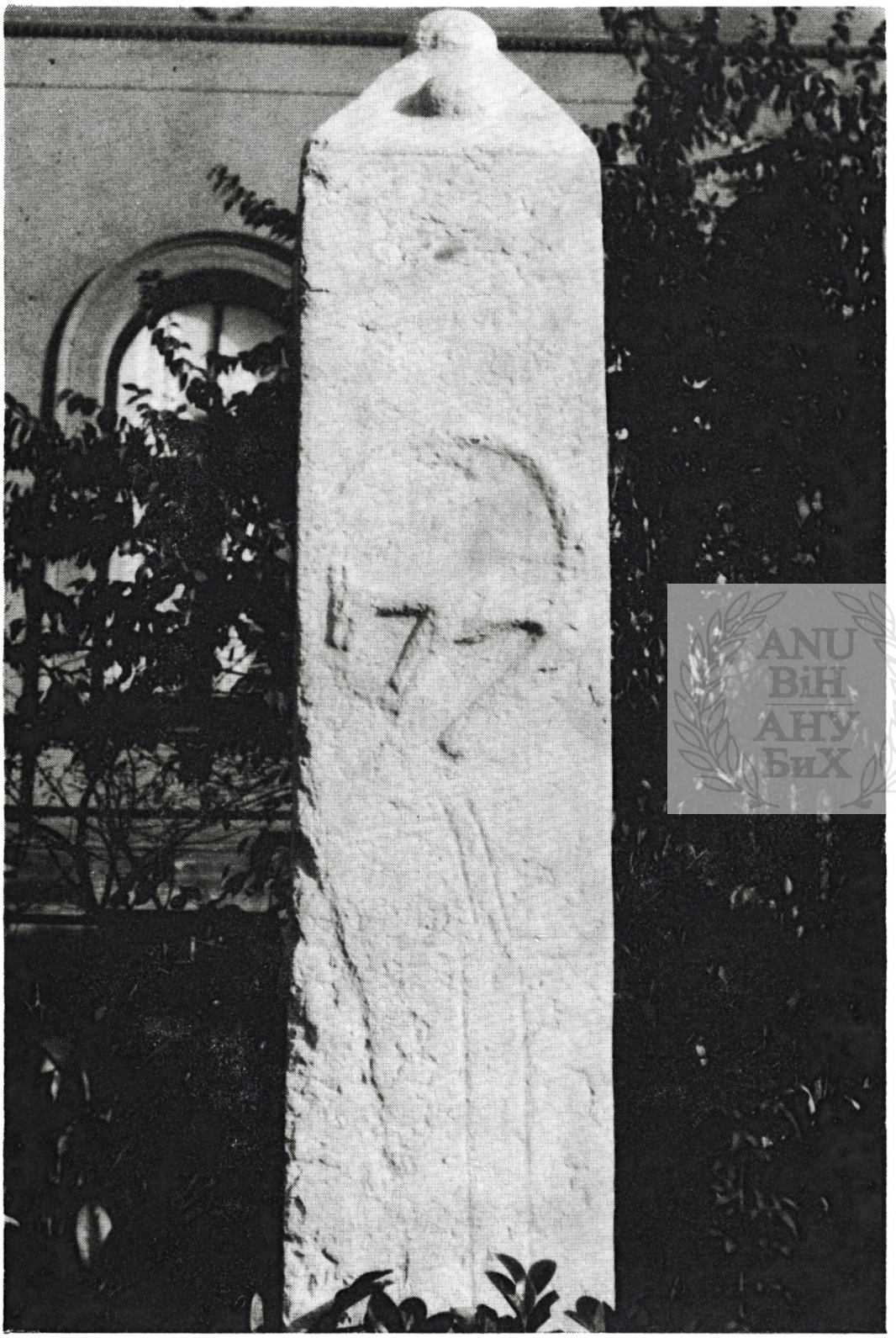

Sl. 24. — Južna strana nišana Mahmuta Brankovića u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu

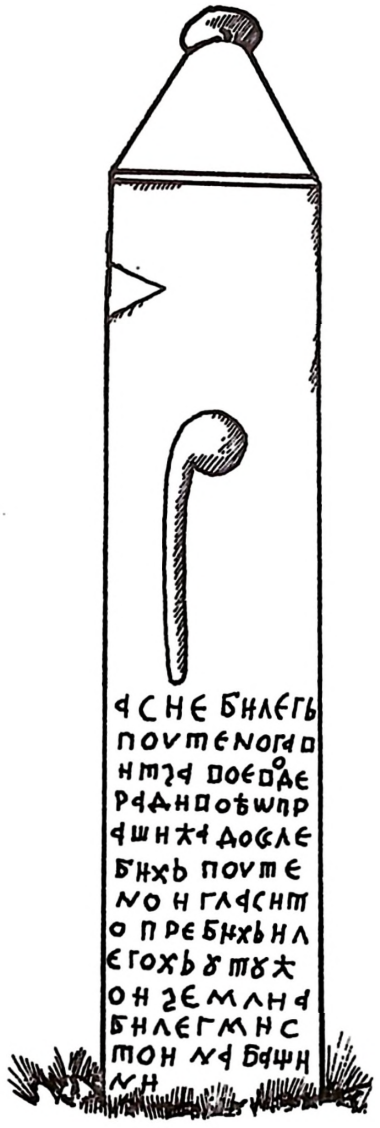

Sl. 25. — Sjeverna strana nišana Mahmuta Brankovića u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu

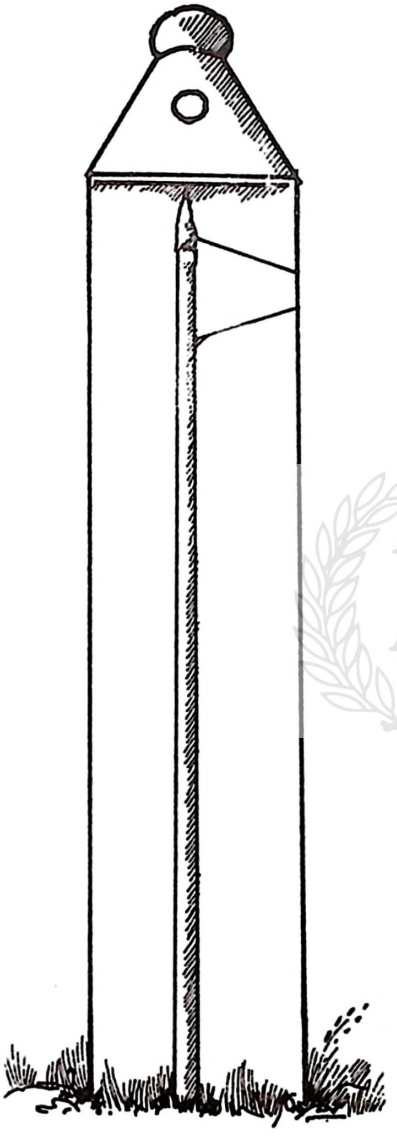
ANU BiH АНУ БиХ

Sl. 26. — Zapadna strana nišana Radivoja Oprašića u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu

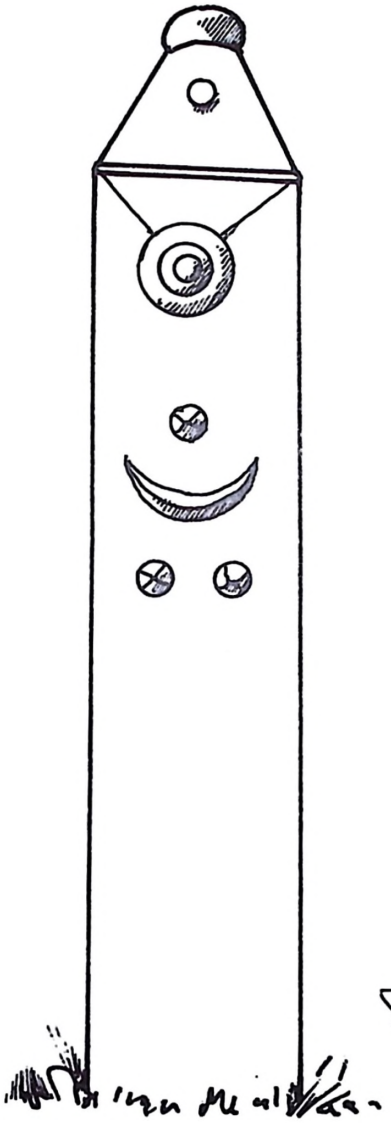

Sl. 27. — Istočna strana nišana Radivoja Oprašića u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu

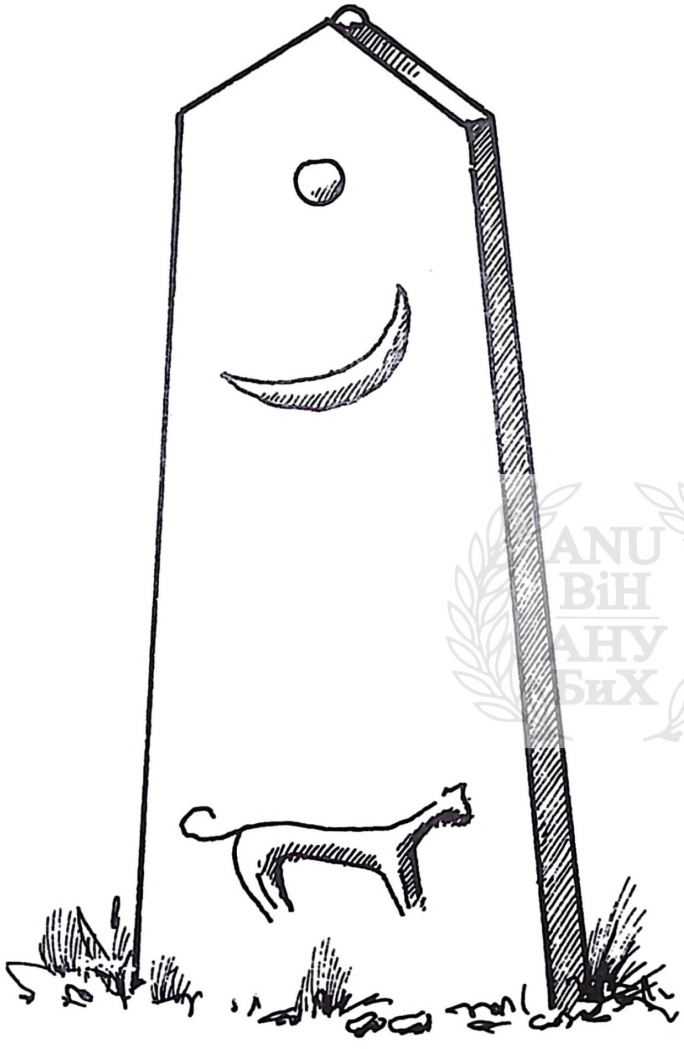

Sl. 28. — Južna strana nišana Radivoja Oprašića u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu

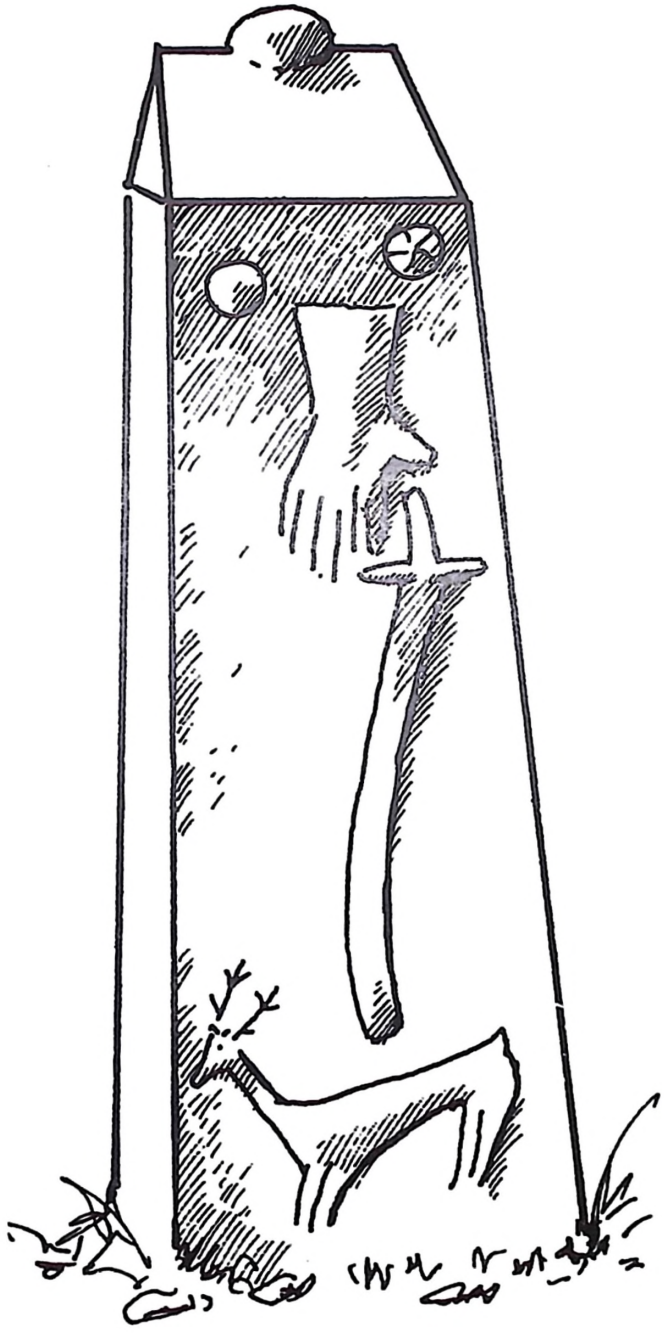
ANU BiH АНУ БиХ

Sl. 29. — Sjeverna strana nišana Radivoja Oprašića u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu

Sl. 30. — Reljefi jedne šire strane nišana u Muzeju grada Sarajeva

Sl. 31. — Reljefi uže strane nišana u Muzeju grada Sarajeva

Sl. 32. — Nišan u Govedovićima kod Trnova

Sl. 33. — Nišan u Šišićima kod Trnova

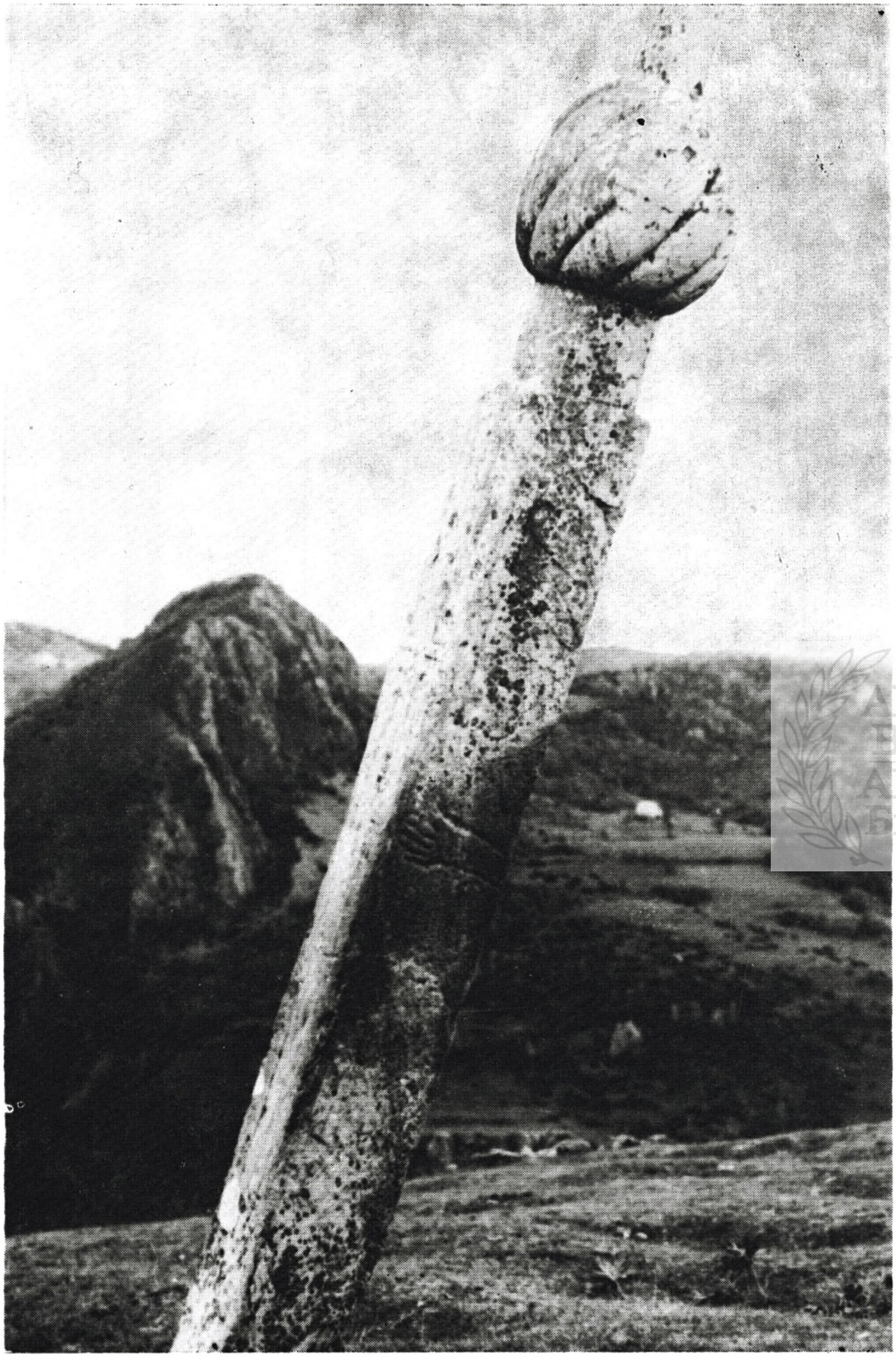
Sl. 34. — Sjeverna strana nišana u Turovima kod Trnova

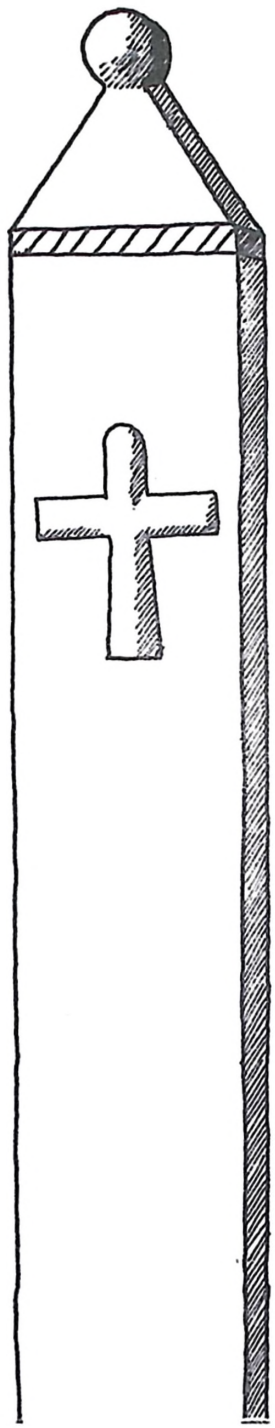
Sl. 35. — Južna strana nišana u Turovima kod Trnova

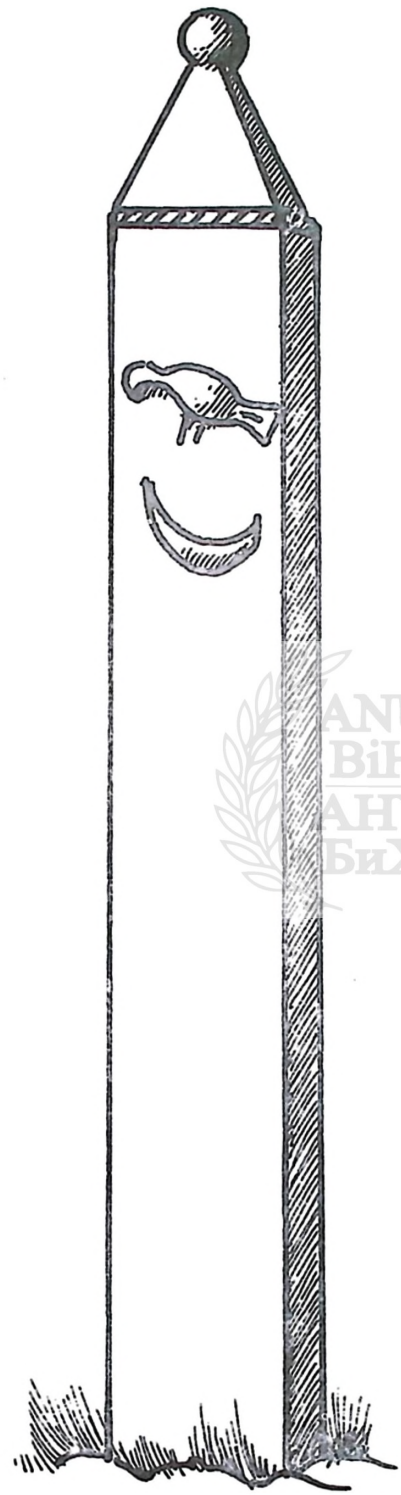
Sl. 36. — Prvi nišan u Varoši kod Kalinovika

Sl. 37. — Drugi nišan u Varoši kod Kalinovika

Sl. 38. — *Južna strana nišana u Kalimanićima kod Sokoca*

Sl. 39. — *Sjeverna strana nišana u Kalimanićima kod Sokoca*

Sl. 40. — Nišan u Šatorovićima kod Rogatice

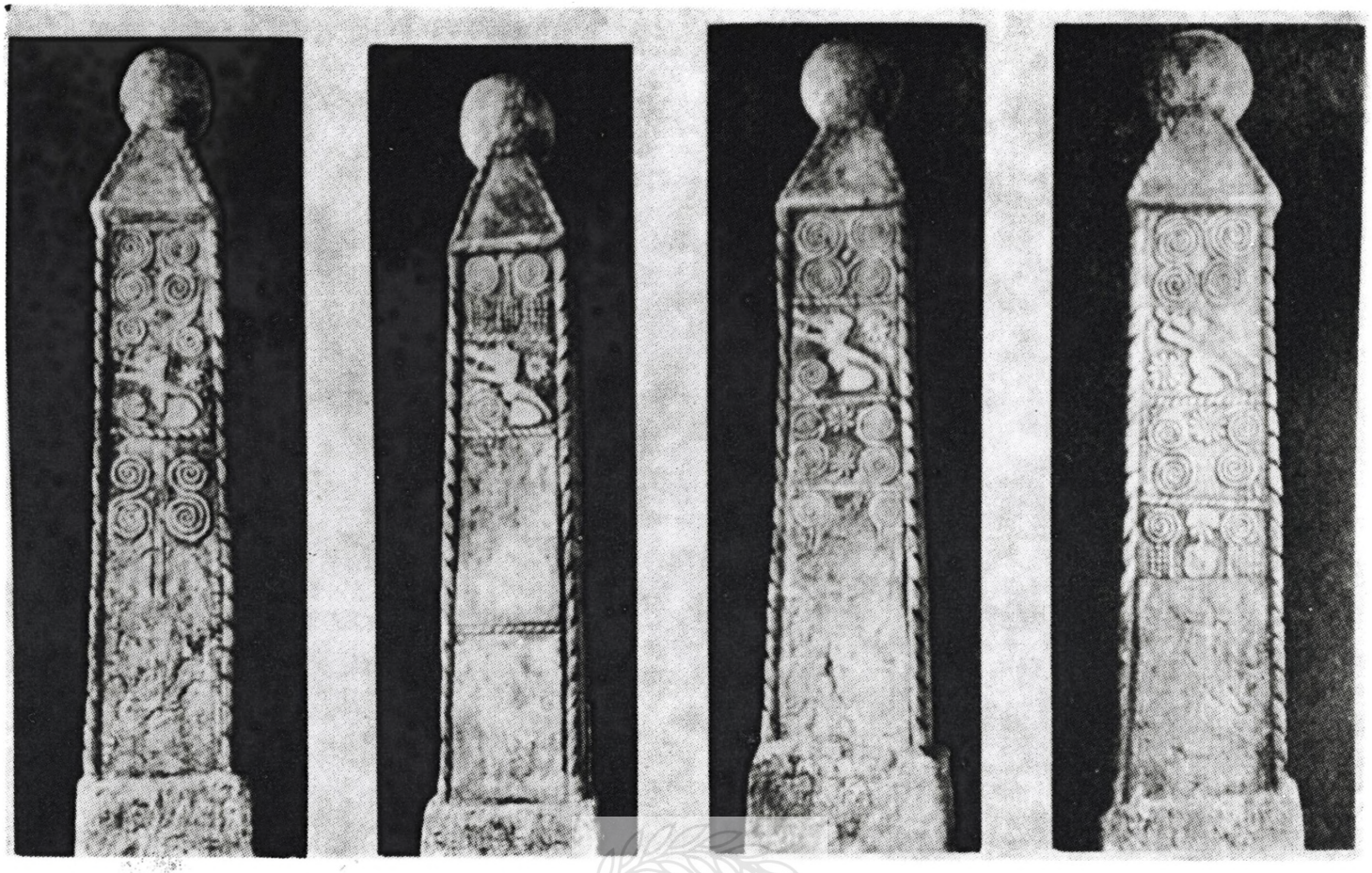
Sl. 41. — Nišan u Obrtićima kod Rogatice

Sl. 42. — Nišan u Vragolovima kod Rogatice

Sl. 43. — Nišan u Bakićima kod Olova (pogled sa jugozapadne strane)

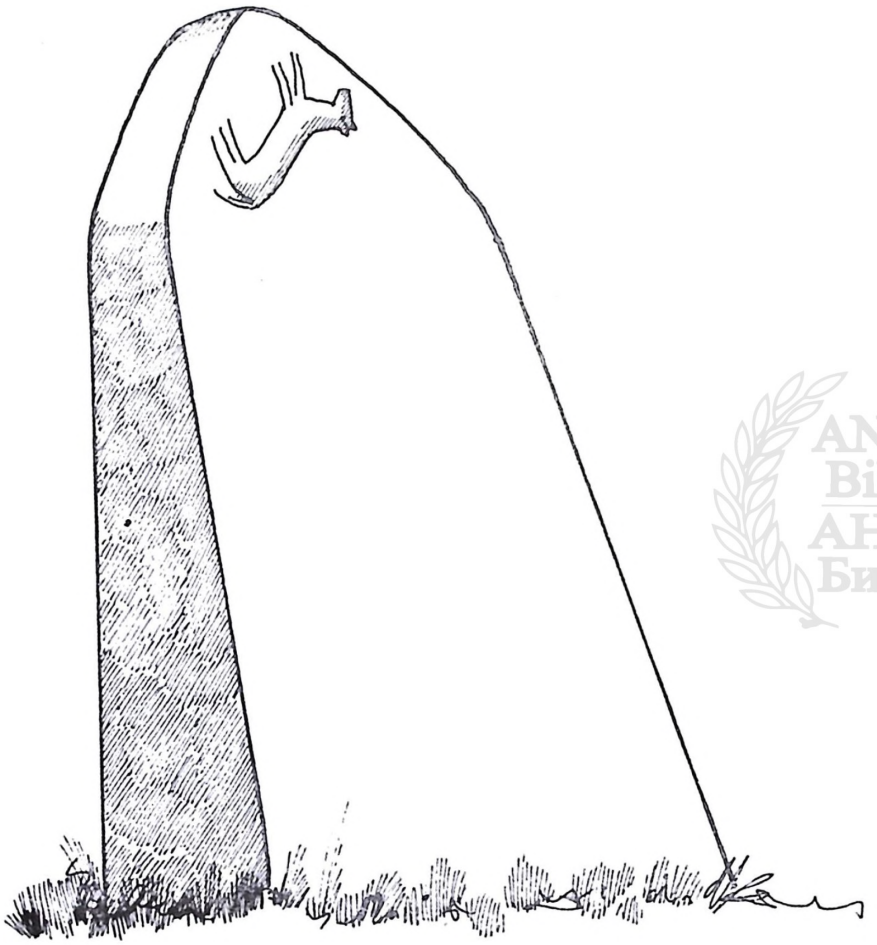
Sl. 44. — Nišan u Bakićima kod Olova, snimljen sa svake strane zasebno (po A. Bencu)

Sl. 45. — Nišan u Bijenjoj kod Nevesinja

Sl. 46. — Veliko muslimansko groblje u Bijenjoj kod Nevesinja

Sl. 47. — Nišan iz Varvare kod Prozora

ANU BiH АНУ БиХ

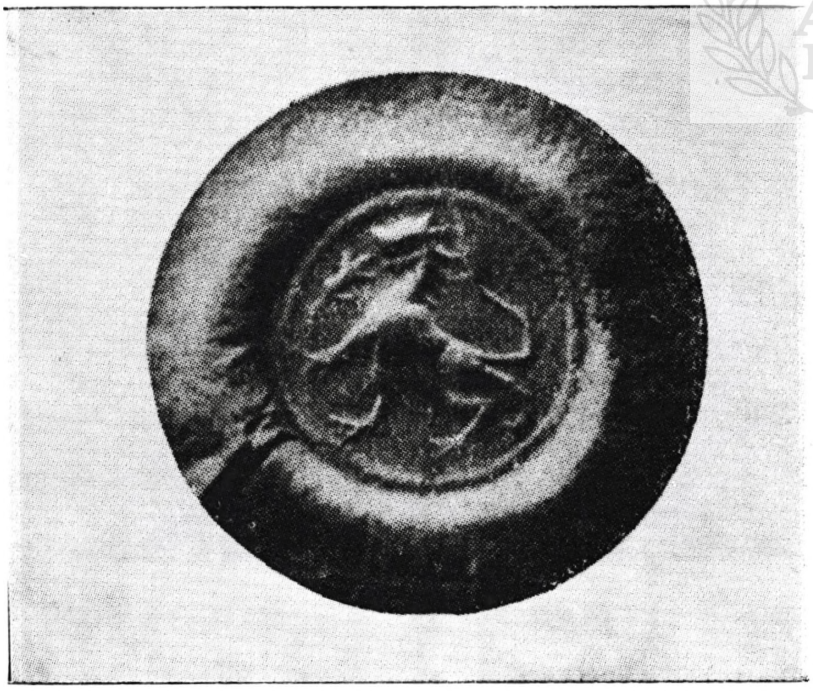

Sl. 48. — Predstave ruke i ptice na nišanu u Kamenu kod Glamoča

3. Das ungarisch-serbische (raitzische) Anspruchwappen[1] 1415.

Sl. 49. — Nepoznati grb iz Ugarske sa predstavom glave vepra (po L. Thalloczyu)

Sl. 50. — Pečat kneza Radosava Dragišića-Kosače (po A. Iviću)

ANU БиХ АНУ БиХ

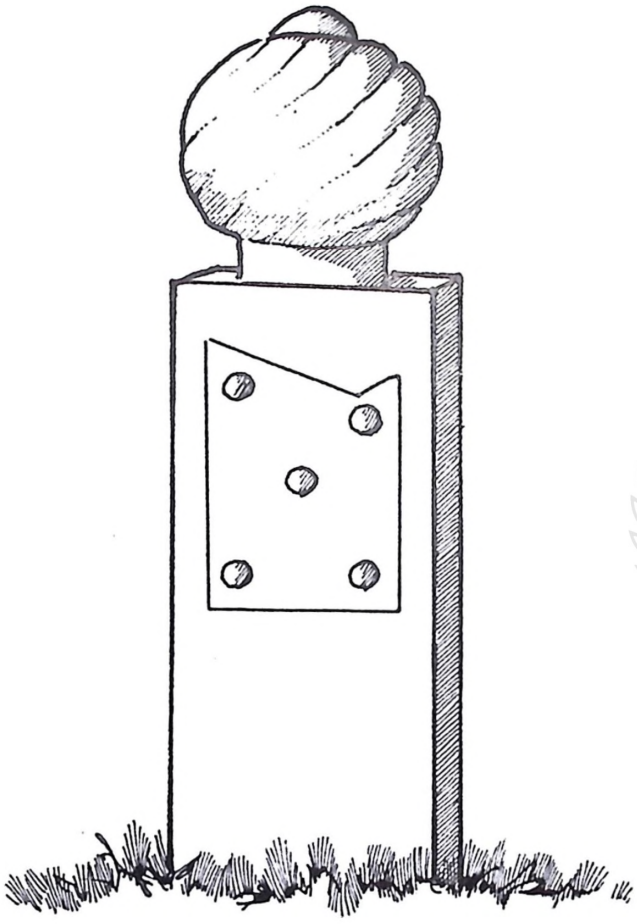
Sl. 51. — Predstava lova na stećku u Dragaljevcu kod Bijeljine

Sl. 52. — Krstača u Ledincu kod Lištice

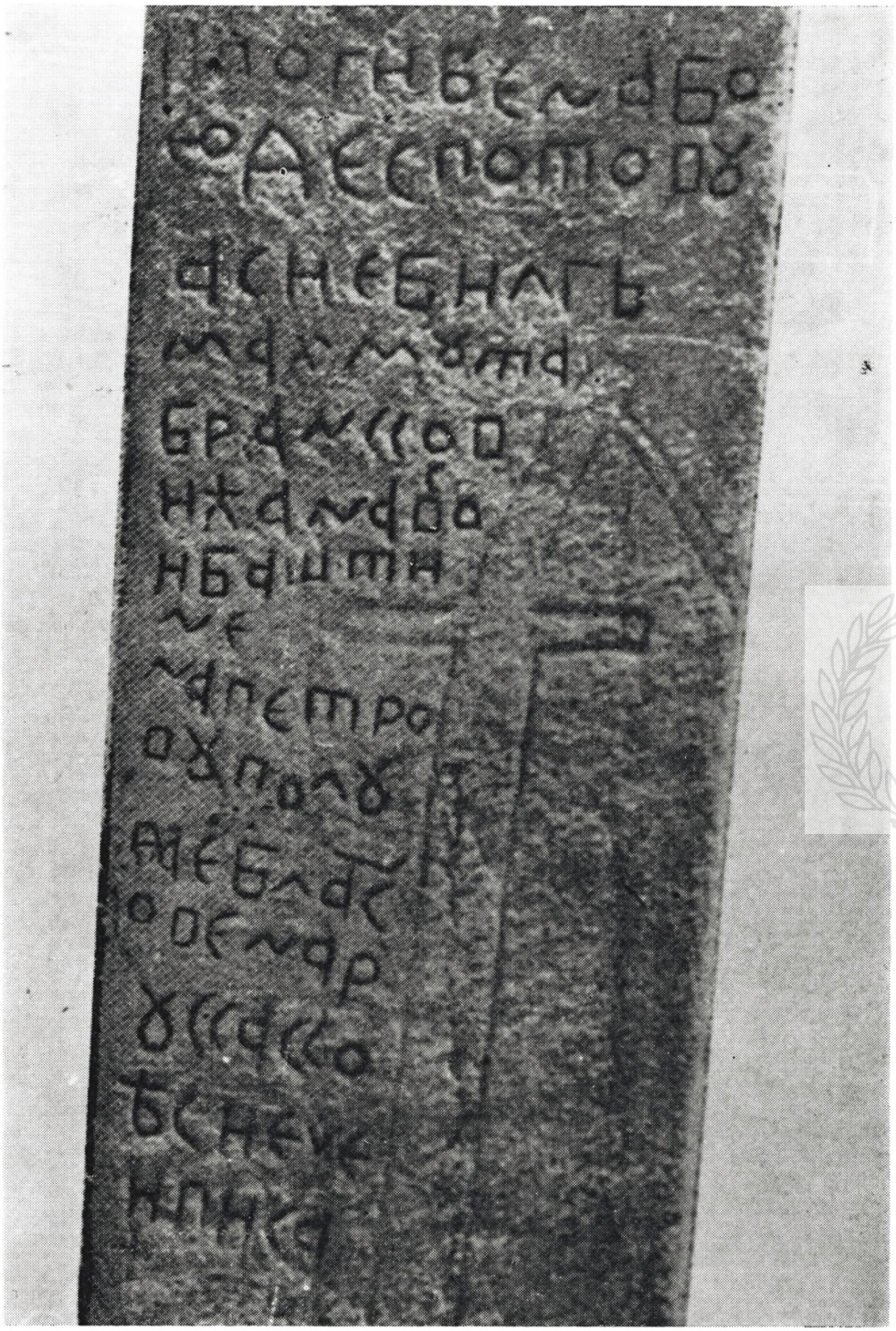

Sl. 53. — Krstača iz Gornjeg Bratača kod Nevesinja

Sl. 54. — Predstava štita na nišanu u Božanovićima kod Kalinovika

ANU BiH АНУ БиХ

Sl. 55. — Natpis na nišanu Mahmuta Brankovića

Sl. 56. — Natpis na nišanu Radilovića iz Čadovine kod Rogatice

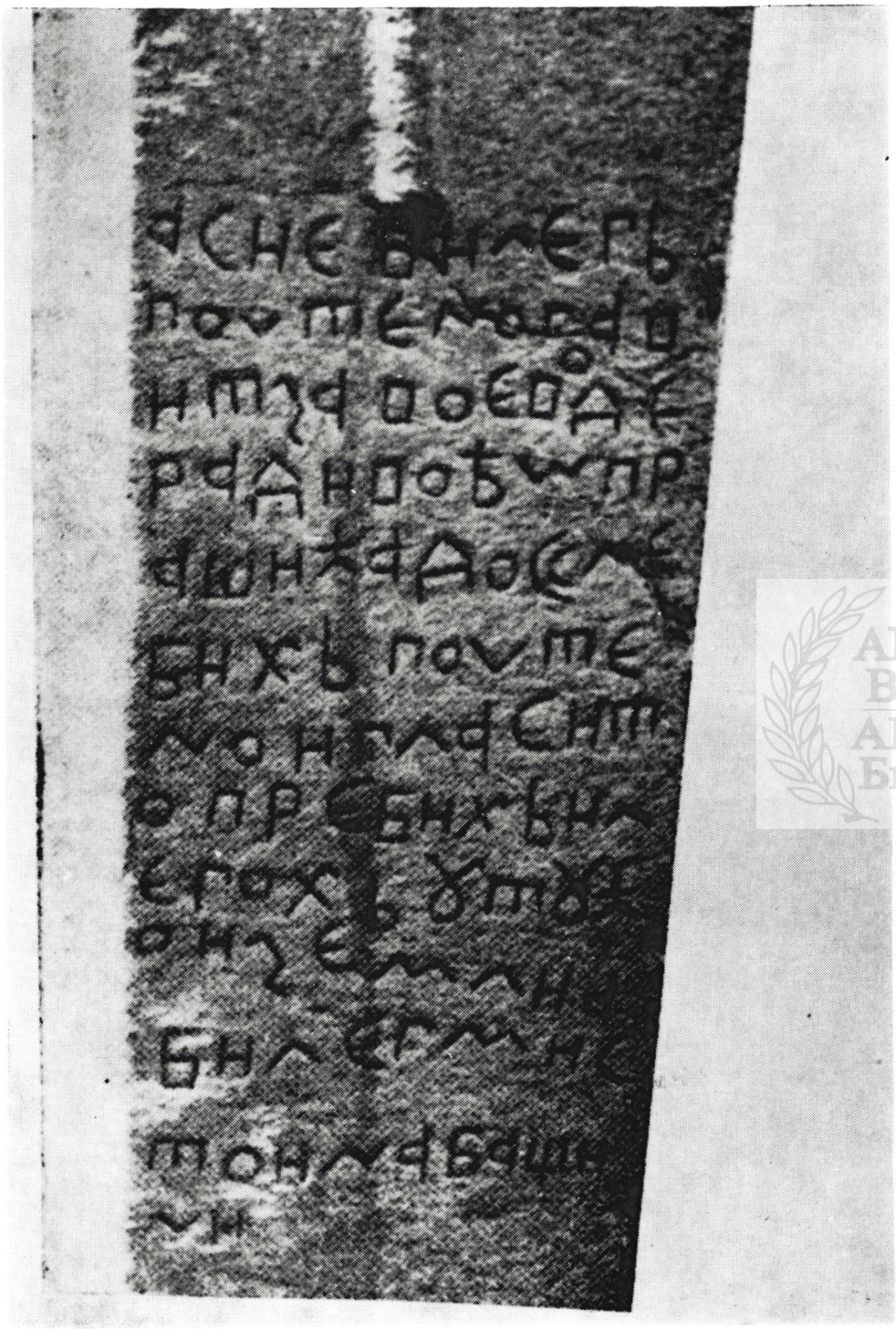

Sl. 57. — Nišan i natpis Skendera iz Fatnice kod Bileće

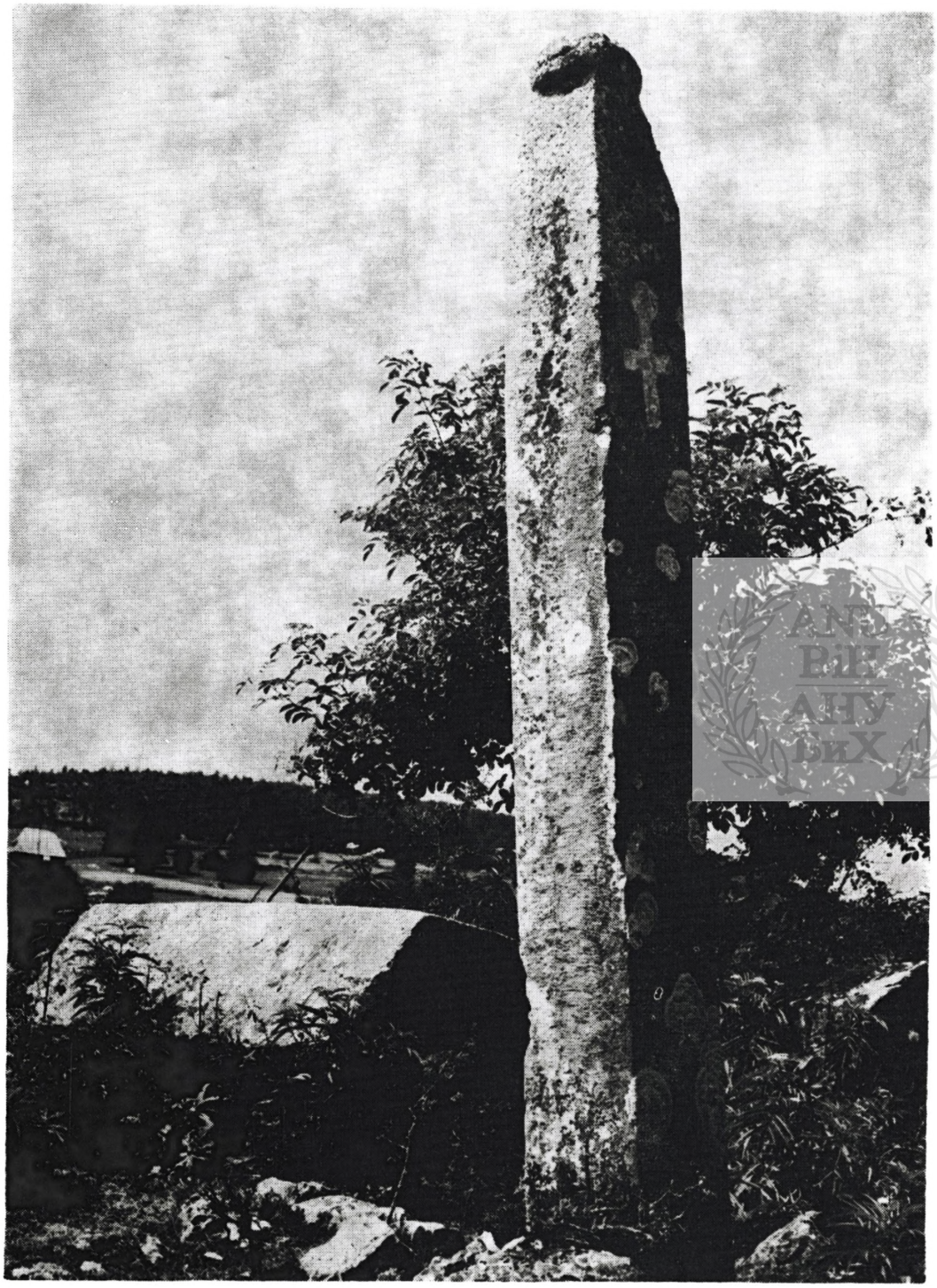
ANU BiH АНУ БиХ

Sl. 58. — Nišan i natpis Sulimana Oškopice iz Dumanjića kod Rogatice

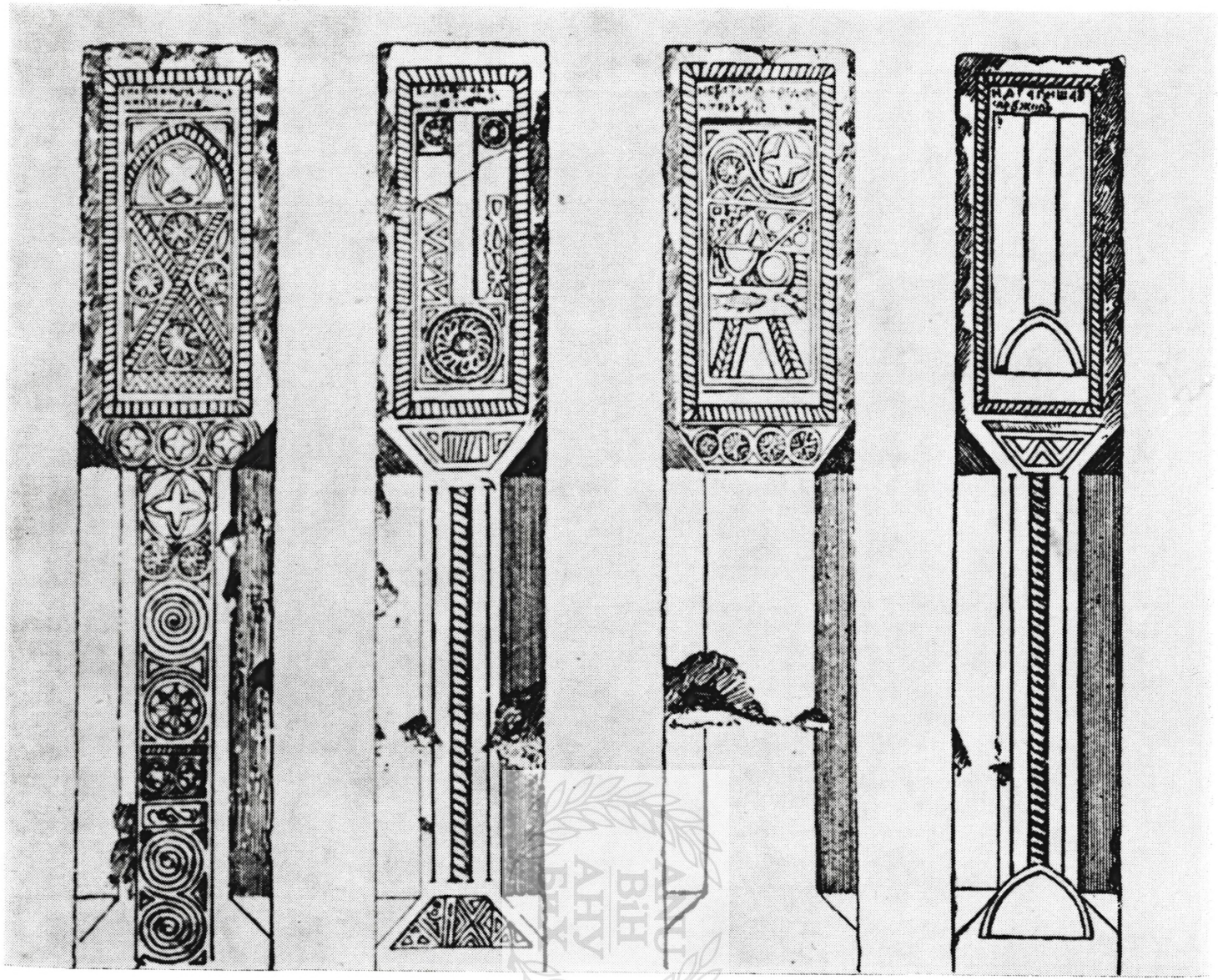
Sl. 59. — Natpis na nišanu Radivoja Oprašića (po M. Vegi)

Sl. 60. — Hršćanski nišan iz Žunova kod Sokoca

Sl. 61. — Južna strana gornjeg dijela hrišćanskog nišana iz Donje Zgošće kod Kaknja (sada u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu)

Sl. 62. — Hrišćanski nišan iz Donje Zgošće kod Kaknja (sada u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu), snimljen sa svake strane zasebno (po Ć. Truhelki)

Sl. 63. — Hršćanski nišan iz Ljubine kod Ilijaša

ANU
BiH
АНУ
БиХ

Štampa: NIRO »Glas« OOUR Štamparija, Banjaluka

Za Štampariju: Josip Štemberger

Tiraž: 800 komada